

Franciszek Kłosowski

PODSTAWY

GEOGRAFII

USŁUG

UNIWERSYTET ŚLĄSKI
WYDAWNICTWO

**PODSTAWY
GEOGRAFII
USŁUG**

Franciszek Kłosowski

**PODSTAWY
GEOGRAFII
USŁUG**

Recenzja
Dariusz Ilnicki
Agnieszka Rochmińska

Spis treści

Wstęp	7
-------------	---

Część I. Teoretyczna

1. Teoretyczne podstawy usług	9
1.1. Definicja usług	9
1.2. Klasyfikacja usług	13
1.2.1. Klasyfikacja w oparciu o podział sektorowy	13
1.2.2. Klasyfikacje oparte na oficjalnie obowiązujących klasyfikacjach gospodarki	14
1.2.3. Klasyfikacje właściwe	17
1.3. Cechy i atrybuty usług	28
1.4. Mierniki i wskaźniki charakteryzujące usługi	31
1.4.1. Mierniki	31
1.4.1.1. Pracujący/zatrudnieni	31
1.4.1.2. Placówki/instytucje usługowe	34
1.4.1.3. Podmioty gospodarcze zarejestrowane w rejestrze REGON	35
1.4.1.4. Dane finansowe	36
1.4.1.5. Baza materialna usług	37
1.4.2. Wskaźniki wykorzystywane w badaniach usług	37
1.5. Jakość usług	39
1.5.1. Wybrane modele jakości usług	40
1.6. Podstawowe koncepcje teoretyczne dotyczące usług	41
1.6.1. Teoria trzech sektorów	41
1.6.2. Model społeczeństwa postindustrialnego D. Bella	44
1.6.3. Koncepcja „gospodarki usług”	45
1.6.4. Teoria ośrodków centralnych	47

2. Czynniki rozwoju i lokalizacji usług	50
2.1. Czynniki wpływające na rozwój usług	50
2.2. Czynniki lokalizacji usług	54
2.3. Czynniki lokalizacji e-usług	62
3. Finansowanie usług	65
3.1. Usługi bezpłatne (quasi-bezpłatne)	66
3.2. Usługi częściowo odpłatne	67
3.3. Usługi w pełni odpłatne	68

Część II. Empiryczna

4. Krótka historia rozwoju usług na świecie	69
5. Historia rozwoju usług w Polsce	74
5.1. Początki usług na ziemiach polskich	74
5.2. Usługi w okresie międzywojennym	76
5.3. Okres powojenny do 1989 roku	80
5.4. Dynamizacja rozwoju usług po 1990 roku	90
6. Struktura własnościowa w usługach	102
6.1. Okres międzywojenny	102
6.2. Okres PRL	103
6.3. Okres po 1989 roku	105
6.4. Kapitał zagraniczny	112
7. Poziom, rozmieszczenie i struktura usług w 2019 roku	117
7.1. Przestrzenny układ usług w Polsce	117
7.2. Struktura usług	129
8. Usługi w przestrzeni miasta	137
9. Nowy wymiar usług: e-usługi	148
9.1. E-handel	150
9.2. E-bankowość	152
9.3. E-administracja	153
10. Podsumowanie	155
Literatura	161
Indeks osobowy	173
Spis tabel i rycin	177

Wstęp

Usługi są działalnością, która współcześnie odgrywa pierwszorzędną rolę w gospodarkach wysoko rozwiniętych państw świata. Wyrazem tego jest odsetek pracujących w usługach, dochodzący do 80%, jak ma to miejsce m.in. w USA, Kanadzie, Norwegii czy Luxemburgu. To także sektor, który wykazuje podobny lub nawet wyższy wpływ na tworzenie Produktu Krajowego Brutto (ponad osiemdziesięcioprocentowy udział jest charakterystyczny dla USA i Luxemburga). Co prawda w przypadku Polski wartości te są niższe, tym niemniej także i tu usługi przeważają w gospodarce (udział pracujących wynosi 58%, jednocześnie usługi tworzą 57% PKB).

Niestety, wzrastająca rola usług w gospodarce nie zawsze przekłada się na adekwatne zainteresowanie badaczy tą problematyką. O ile w przypadku ekonomistów zainteresowanie to zaowocowało wieloma artykułami, w tym także licznymi pozycjami książkowymi, które stanowią syntezę dotychczasowych badań, o tyle w przypadku geografii społeczno-ekonomicznej sytuacja wygląda znacznie skromniej. Wiele sformułowań, charakteryzujących polską geografie usług, zawartych w opracowaniu E. Jakubowicz (1993) – mimo upływu ponad 25 lat – jest nadal aktualnych. Znajdziemy tam zapis (Jakubowicz, 1993, s. 11) charakteryzujący dorobek polskiej geografii usług, w tym „brak opracowań o charakterze ogólno-syntetycznym, ujmujących całość problematyki szeroko pojętych usług. Ujęcia takie np. w postaci podręczników akademickich mają już inne działy geografii, np. geografia przemysłu, rolnictwa, transportu, osadnictwa, turystyki”. Jedynym takim opracowaniem nadal jest podręcznik *Podstawy metodologiczne geografii usług*, opracowany właśnie przez E. Jakubowicz (1993). Co prawda od lat 90. XX wieku wydanych zostało szereg zwartych opracowań, m.in. W. Wilka (2001), J. Dzieciuchowicza (2005, 2006), F. Kłosowskiego (2006), D. Ilnickiego (2009), J. Dzieciuchowicza (2012, 2013), czy A. Rochmińskiej (2013), które podejmują kwestie geografii usług,

tym niemniej odnoszą się one jedynie do pewnych grup usług lub pojedynczych miast czy regionów.

Przedmiotem niniejszego opracowania jest geografia usług, którą za A. Werwickim (1998, s. 263–264) zdefiniować można jako „część geografii społeczno-ekonomicznej zajmującej się rozmieszczeniem i organizacją przestrzenną różnych rodzajów działalności usługowych, rozpatrywanych z punktu widzenia ich znaczenia gospodarczego, wpływu, jaki wywierają na kształtowanie struktury funkcjonalnej sieci osadniczej, zasięgów oddziaływania ośrodków usługowych oraz zaspokojenia różnorodnych potrzeb życiowych ludności. Ponadto, jak każda nauka, geografia usług zajmuje się podstawami teoretycznymi i metodologią prowadzonych przez siebie badań naukowych”. Biorąc pod uwagę fakt znacznego rozproszenia publikacji (głównie artykułów) dotyczących usług, zasadniczym celem tego opracowania będzie próba zebrania i uporządkowania w jednym miejscu podstawowych wiadomości na temat geografii usług.

Zdając sobie sprawę z faktu, że ze względu na złożoność problematyki i obszerność podejmowanych zagadnień trudno jest przedstawić materiał w sposób pełny i kompleksowy, autor widzi konieczność, by wspomnieć, że niniejsze opracowanie nie podejmie wszystkich możliwych zagadnień dotyczących usług i nie wyczerpie w pełni podjętej problematyki. Powinno jednak choć w części wypełnić brak tego typu prac w polskiej literaturze geograficznej. Opracowanie to kierowane jest przede wszystkim do studentów geografii, a także osób zainteresowanych problematyką usług w ujęciu przestrzennym.

Część I. Teoretyczna

1. Teoretyczne podstawy usług

1.1. Definicja usług

W każdej dziedzinie podstawowe znaczenie ma jej zdefiniowanie, czyli, jak określa to W. Kopaliński (1991, s. 109), „wyjaśnienie, ustalenie zawartości jakiegoś pojęcia”. Dlatego przed przystąpieniem do szerszej analizy należałoby zaprezentować definicję usług, czyli określić, co należy rozumieć pod tym terminem. I tutaj występuje pewien problem, gdyż definicji usług zarówno w zagranicznej, jak i polskiej literaturze jest bardzo dużo. Praktycznie brak jednej, powszechnie akceptowalnej definicji. Z jednej strony świadczy to o ewolucji poglądów badaczy na usługi (definicje zmieniały się w czasie), a z drugiej strony wskazuje na złożoność problemu definicyjnego. Wobec ograniczeń objętościowych publikacji w niniejszym opracowaniu uwaga skupiona zostanie na najbardziej charakterystycznych definicjach usług. Należy jednak zwrócić uwagę, że zagadnienie to w szerszym zakresie ukazano m.in. w pracach: E. Jakubowicz (1993), M. Daszkowskiej (1998), K. Rogozińskiego (1993, 2003), F. Kłossowskiego (2006) czy D. Ilnickiego (2009).

W literaturze przedmiotu najczęściej spotkać można podział definicji usług na trzy (Daszkowska, 1998) lub cztery typy (Rogoziński, 2000; Filipiak, Panaś, 2008):

- negatywne,
- enumeratywne,
- konstruktywne,
- kompilacyjne.

W podziale M. Daszkowskiej (1998) występują trzy pierwsze typy, brak jest natomiast typu czwartego.

Definicje negatywne zakładają, że wszystko, co nie jest wytwarzaniem dóbr materialnych (rolnictwo, przemysł), jest działalnością usługową.

Definicje enumeratywne polegają na prostym wyliczeniu działalności (np. sekcji, działów), które zaliczane są do usług.

Te dwa typy definicji zaliczają się do tych najstarszych, bowiem w początkowym okresie mniejszą uwagę skupiano na definiowaniu usług. Podejście takie spotkać można np. u jednego z prekursorów badań nad usługami C. Clarka (1940), który traktował je jako sektor rezydualny (resztowy), obejmujący wszystkie te działalności, które nie wchodzą do sektora I (rolniczego) i II (przemysłowego). Podobne podejście znaleźć można także u innych badaczy, m.in. J. Olearnik i A. Styś (1989) czy F. J. Bade (1995), który wskazuje, że wszystkie produkty niezwiązane z produkcją dóbr materialnych są usługami.

Współcześnie zasadnicze znaczenie mają definicje zaliczane do trzeciego i czwartego typu.

W definicjach konstruktywnych usługi definiuje się przez pryzmat potencjału, procesu lub wyniku (efektu) działalności. Jest to bardzo liczna grupa definicji.

Poniżej podano kilka przykładów definicji ujętych jako proces (czynność):

- O. Lange (1959) do usług zaliczył wszelkie czynności związane bezpośrednio lub pośrednio z zaspokojeniem potrzeb ludzkich, niesłużące bezpośrednio do wytwarzania przedmiotów.
- C. Niewadzi (1975) usługi określa jako wszelkie, zaspokajające potrzeby ludzkie czynności o charakterze świadczeń jednych osób fizycznych lub prawnych na rzecz drugich, niezwiązane bezpośrednio z wytwarzaniem produktów.
- Dla A. Werwickiego (1987, s. 13) usługi są to „wszelkie roboty i czynności świadczone na rzecz jednostek gospodarczych oraz na rzecz ludności, nie dające bezpośredniego efektu rzeczowego w postaci materialnego przedmiotu, a obsługujące proces produkcji jednostek gospodarczych lub wykonywane w celu zaspokojenia różnorodnych potrzeb konsumpcyjnych i porządkowych ludności”.

Przykłady definicji opartych na wyniku (efekcie) działań:

- M. Jagielski (1993) określa usługi jako dziedzinę gospodarki, której efekty nie odzwierciedlają się w namacalnie uchwytym, rzeczowym produkcie pracy.
- P. Petit (1987) przez usługi rozumie przekształcenie użytkownika usługi (w przypadku usług skierowanych do osób) albo należących do niego dóbr (w przypadku usług nakierowanych na dobra), będące wynikiem świadomego oddziaływania przez producenta usług. Korzystanie z usługi nie wią-

że się z nabyciem czegokolwiek, lecz ze zmianą cech odbiorców lub należących do niego dóbr.

W niektórych definicjach z tej grupy zwraca się uwagę, że usługi związane są zarówno z pewnym procesem (czynnościami), jak i efektami tego procesu.

- Według T. Hill (1977) usługi to działania zmierzające do zmiany stanu osoby lub dobra materialnego, będącego własnością podmiotu gospodarczego w wyniku oddziaływania innego podmiotu gospodarczego pod warunkiem uzyskania zgody (osoby, podmiotu gospodarczego) na podjęcie czynności na jego rzecz.
- K. Polarczyk (1971a) pod pojęciem usług rozumie pracę wytwórczą, której efektem jest wartość użytkowa, odtworzona lub nadana istniejącemu lub ukształtowanemu już wcześniej obiektowi w wyniku działania w czasie pracy na strukturę tego obiektu.
- K. Rogoziński (2003) usługę definiuje jako podejmowane na zlecenie, instytucjonalne świadczenie pracy i (lub korzyści), służące wzbogacaniu wartości osobistych bądź wolumenu użyteczności dóbr. W bardziej ogólnym sformułowaniu przyjmuje także usługę jako pracę, która zostaje wykonana w celu zachowania lub powiększenia dobrostanu nabywcy.
- Zdaniem F. Kłosowskiego (2006) usługi to wszelkie działalności o charakterze instytucyjnym, skierowane na podmiot, którym może być człowiek, jednostka gospodarcza lub rzecz – w celu nadania mu nowej lub zachowania bądź odtworzenia istniejącej wcześniej wartości, nieprowadzące do wytworzenia produktu materialnego.

Z kolei według Polskiej Klasyfikacji Wytworów i Usług z 2015 roku pod pojęciem usług rozumie się:

- wszelkie czynności świadczone na rzecz jednostek gospodarczych, prowadzących działalność o charakterze produkcyjnym, tzn. usługi dla celów produkcji nietworzące bezpośrednio nowych dóbr materialnych,
- wszelkie czynności świadczone na rzecz jednostek gospodarki narodowej oraz na rzecz ludności, przeznaczone dla celów konsumpcji indywidualnej, zbiorowej i ogólnospołecznej.

Natomiast **definicje kompilacyjne** to połączenie różnych elementów charakterystycznych dla usług (m.in. Riddle, 1986; Berekoven, 1983). I tak D. Riddle (1986, s. 12) usługi definiuje jako „ekonomiczne czynności, które powstają poprzez czasowe, przestrzenne i materialne wykorzystanie zmian dla, lub przez odbiorcę usług. Usługi są wytworzone (1) przez producenta dla odbiorcy; (2) odbiorca część tej pracy sam ponosi, (3) i/lub odbiorca i producent współdziałają w tworzeniu usługi”.

Trzeba także podkreślić, że w zdecydowanej większości definicji podkreśla się niematerialność jako główną (Queen, Baruch, Paquett, 1988) lub przynajmniej uzupełniającą cechę usług (Werwicki, 1987; Jagielski, 1993; Kłosowski, 2006). Każde z zaprezentowanych ujęć spotkało się z uwagami krytycznymi.

Przebieg rozwoju cywilizacyjnego, w tym proces serwicyzacji gospodarki, tj. przenikania się produkcji materialnej i usług, oraz coraz większy udział w produkcji przemysłowej działalności usługowej sprawiają, że w wielu przypadkach problemem staje się oddzielenie obu tych rodzajów działalności. W konsekwencji trudno jednoznacznie określić (zwłaszcza w przypadku usług dla producentów), co jest jeszcze działalnością przemysłową, a co już usługową. Świadczy to o rosnącej złożoności charakteru usług, a tym samym o wzroście trudności stojących przed badaczami.

Przy rozważaniach na temat definicji usług niezwykle ważna wydaje się kwestia zakresu tego pojęcia, mogącego odnosić się do układu sektorowego lub funkcjonalnego. Pierwszy jest pochodną koncepcji trzech sektorów i podziału gospodarki na sektory – rolniczy, przemysłowy i usługowy. W tym kontekście usługi przyjmują węższe znaczenie, ograniczając się wyłącznie do części działalności usługowej, zaliczanej do tego właśnie sektora. W polskich realiach badań najczęściej za usługi (sektor usług) przyjmuje się 15 sekcji Polskiej Klasyfikacji Działalności 2007, tj. od sekcji G („Handel hurtowy i detaliczny, naprawa pojazdów samochodowych, włączając motocykle”) do końcowej sekcji U („Organizacje i zespoły eksterytorialne”). Natomiast ujęcie funkcjonalne, utożsamiane także z terminami „sfera usług” czy „działalność usługowa” (Nowosielska, 1994), odnosi się do całości usług, niezależnie od ich usytuowania w obrębie układu sektorowego, obejmuje bowiem także pewne usługi zaklasyfikowane do sektora rolniczego i przemysłowego.

W opinii M. Daszkowskiej (1992) trudności związane z definiowaniem usług związane są ponadto z problemami wynikającymi z pojawiania się coraz to nowych rodzajów działalności usługowych.

Możliwości kompleksowego badania usług (sfery usług) są jednak ograniczone ze względu na sposób grupowania danych statystycznych przez odpowiednie instytucje statystyczne (np. GUS). W swych klasyfikacjach co prawda wyodrębnia się usługi realizowane w obrębie sektorów rolniczego i przemysłowego, lecz jedynie na poziomie grup (Europejska... 1994), a dane te praktycznie nie są publikowane.

O zróżnicowaniu usług świadczyć mogą swoiste znamiona tej działalności (Jagielski, 1993):

- ogromna rola kapitału ludzkiego, który w wielu przypadkach stanowi decydujące ogniwo w procesie świadczenia usług;

- postępujący proces substytucji pracy żywej przez uprzedmiotowioną, przy czym ilościowy i jakościowy wzrost wyposażenia działalności usługowej w środki pracy wymaga zwiększonego zastosowania czynnika pracy;
- w usługach charakterystyczne jest występowanie jednocześnie procesu tworzącego sferę produkcji usług oraz sferę ich sprzedaży, w różnych proporcjach występuje zarówno działalność produkcyjna, jak i handlowa.

1.2. Klasyfikacja usług

Jedną z istotnych cech usług jest ich duże zróżnicowanie (heterogeniczność). Stąd tym większa rola klasyfikacji, które dzielą usługi na bardziej jednorodne klasy zgodnie z przyjętym jednym lub dwoma kryteriami (typizacja) (Daszkowska, 1998). Przy każdej klasyfikacji o poprawności procedury decyduje spełnienie trzech warunków (Ilnicki, 2008):

- jednoznaczności przyporządkowania,
 - rozłączności (klas, typów),
 - wyczerpania zbioru podlegającego systematyzacji.
- Jak wskazują P. Mudie i A. Cotam (1998), klasyfikacje mają trzy cele:
- stwierdzenie, czy pewne cechy lub zachowania są na tyle ważne i odmienne, że zasługują na oddzielne traktowanie,
 - określenie stopnia, w jakim pewne cechy i zachowania mogą odnosić się do różnych kategorii,
 - ułatwienie zrozumienia.

W literaturze można znaleźć trzy główne rodzaje klasyfikacji usług:

- oparte o podział sektorowy, które prócz sektora III (usługowego) wyodrębniane są kolejne sektory – IV, V,
- oparte na oficjalnie obowiązujących klasyfikacjach gospodarki,
- klasyfikacje „właściwe”, określane także przez D. Ilnickiego (2008) jako naukowe.

1.2.1. Klasyfikacja w oparciu o podział sektorowy

Podjęcie działań zmierzających do zwiększenia liczby sektorów gospodarki wynikało z krytyki koncepcji trzech sektorów w odniesieniu do heterogeniczności sektora usług. Stąd też pierwsze próby wyodrębnienia bardziej homogenicznych sektorów usługowych podjęto już w latach 50. XX wieku (Triantis,

1953; Hatt, Foote, 1953; Schelsky, 1957) i kontynuowano w następnych dekadach (m.in. Gottmann, 1961; Menz, 1965; Bell, 1973; Müllert, 1982; Bördlein, 1993; Hanink, 1996). IV sektor wyodrębnili m.in. H. Schelsky (1957), J. Gottmann (1961), L. Menz (1965), N. Müllert (1982), R. Bördlein (1993) i D. M. Hanink (1996). Z kolei S. G. Triantis (1953); P. K. Hatt, N. N. Foote (1953) oraz D. Bell (1973), oprócz IV sektora, wydzielili także sektor V.

Jak zauważa D. Ilnicki (2009), nowe sektory odnoszą się do:

- otoczenia biznesu (głównie finanse, ubezpieczenia, obrót nieruchomościami) – P. K. Hatt, N. N. Foote (1953), D. Bell (1973), D. M. Hanink (1996),
- gospodarki opartej na wiedzy – H. Schelsky (1957), J. Gottmann (1961),
- społeczeństwa informacyjnego – N. Müllert (1982), D. M. Hanink (1996).

Tym niemniej należy zwrócić uwagę, że zakresy sektorów według poszczególnych badaczy dosyć znacznie się różnią (Kłosowski, 2006; Ilnicki, 2009). I tak np. H. Schelsky (1957) jako IV sektor wyodrębnił naukę i badania, podczas gdy L. Menz (1965) do sektora IV włączył usługi związane z wykorzystaniem wolnego czasu i kształceniem. Powyższy podział koresponduje z klasyfikacją P. Śleszyńskiego (2003), który co prawda nie wyróżnił sektora III i IV, jednak przyjmując za kryterium konieczne kwalifikacje do świadczenia usług, wydzielił usługi niższego i wyższego rzędu.

Podobnie jest w przypadku wyodrębnienia kolejnego sektora V. wyznaczonego przez S. G. Triantis (1953). Sektor IV to usługi umożliwiające przemieszczanie w czasie i przestrzeni (komunikacja), a sektor V to usługi publiczne. Znacznie bardziej zbliżone są zakresy sektorów w przypadku P. K. Hatt, N. N. Foote'a (1953) i D. Bella (1973), którzy do sektora IV zaliczyli banki, ubezpieczenia, nieruchomości (u Bella dodatkowo handel), natomiast do sektora V – ochronę zdrowia, oświatę i badania naukowe (u D. Bella dodatkowo rekreacja). Szerszy przegląd tego typu klasyfikacji znajdziemy u D. Ilnickiego (2009).

1.2.2. Klasyfikacje oparte na oficjalnie obowiązujących klasyfikacjach gospodarki

W celu systematyzacji gospodarki urzędy statystyczne poszczególnych państw opracowują własne klasyfikacje. W przypadku Polski jest to Główny Urząd Statystyczny (GUS). W 1970 roku opracował on Klasyfikację Gospodarki Narodowej (KGN), która za kryterium podziału przyjmowała przedmiot, do jakiego odnosi się dana usługa. Natomiast w ujęciu funkcjonalnym usługi dzielią się na produkcyjne, konsumpcyjne i ogólnospołeczne.

Podział ten wyróżniał sfery, sektory i działy. Wyodrębniano sferę produkcji materialnej i produkcji niematerialnej. Usługi zaliczono zarówno do sfery produkcji materialnej (usługi materialne), jak i niematerialnej (usługi niematerialne) (tab. 1).

Nowe potrzeby, związane m.in. z dążeniem Polski do wejścia do Unii Europejskiej, a wobec tego konieczność dostosowania sprawozdawczości statystycznej do standardów Unii Europejskiej, wymusiły także zmiany w sposobie klasyfikacji polskiej gospodarki. W 1993 roku opracowano Europejską Klasyfikację Działalności (EKD), która dzieliła gospodarkę na 5 poziomach – sekcji, działu, grupy, klasy i podklasy. Do usług zaliczono 11 sekcji. W opracowaniach statystycznych (np. Roczniki statystyczne GUS) grupowane są one w usługi rynkowe i nierynkowe (tab. 2).

Tabela 1. Podział usług wg Klasyfikacji Gospodarki Narodowej

Usługi materialne	Usługi niematerialne
– transport, – łączność, – handel, – pozostałe gałęzie gospodarki materialnej, – gospodarka komunalna.	– gospodarka mieszkaniowa oraz niematerialne usługi komunalne, – nauka i rozwój techniki, – oświata i wychowanie, – kultura i sztuka, – ochrona zdrowia i opieka społeczna, – kultura fizyczna, turystyka i wypoczynek, – pozostałe branże usług niematerialnych, – administracja państwowa i wymiar sprawiedliwości, – finanse i ubezpieczenia, – organizacje polityczne, związki zawodowe i inne

Źródło: Opracowanie własne na podstawie materiałów GUS.

Tabela 2. Usługi wg sekcji z podziałem na usługi rynkowe i nierynkowe wg GUS

Podział usług	Usługi rynkowe	Usługi nierynkowe
1	2	3
Europejska Klasyfikacja Działalności (EKD)	G – handel hurtowy i detaliczny, naprawy pojazdów mechanicznych, motocykli oraz artykułów przeznaczenia osobistego i użytku domowego, H – hotele i restauracje, I – transport, gospodarka magazynowa i łączność, J – pośrednictwo finansowe, K – obsługa nieruchomości, wynajem i działalność związana z prowadzeniem interesów	L – administracja publiczna i obrona narodowa, gwarantowana prawnie opieka socjalna, M – edukacja, N – ochrona zdrowia i opieka socjalna, O – pozostała działalność usługowa, komunalna, socjalna i indywidualna, P – gospodarstwa domowe zatrudniające pracowników, Q – organizacje i zespoły międzynarodowe

cd. tab. 2

1	2	3
Polska Klasyfikacja Działalności (PKD)	G – handel hurtowy i detaliczny, naprawa pojazdów samochodowych, motocykli oraz artykułów użytku osobistego i domowego, H – hotele i restauracje, I – transport, gospodarka magazynowa i łączność, J – pośrednictwo finansowe, K – obsługa nieruchomości, wynajem i usługi związane z prowadzeniem działalności gospodarczej, O – działalność usługowa, komunalna, społeczna i indywidualna, pozostała	L – administracja publiczna i obrona narodowa, obowiązkowe ubezpieczenia społeczne i powszechne ubezpieczenia zdrowotne, M – edukacja, N – ochrona zdrowia i opieka społeczna, P – gospodarstwa domowe zatrudniające pracowników, Q – organizacje i zespoły eksterytorialne

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Roczników Statystycznych GUS, Warszawa.

W 1998 roku weszła w życie nowa Polska Klasyfikacja Działalności (PKD), która usługi dzieli także na 11 sekcji, proponując nieco odmienny od wcześniejszego podział na usługi rynkowe i nierynkowe oraz zmodyfikowane nazwy niektórych sekcji.

W 2004 roku wprowadzono nieznaczne modyfikacje w istniejącej klasyfikacji (na poziomie podklas), tworząc Polską Klasyfikację Działalności 2004 (PKD 2004) (tab. 3).

Ostatnia zmiana nastąpiła w 2007 roku, kiedy to wprowadzono w życie Polską Klasyfikację Działalności 2007 (PKD 2007). Została ona opracowana na podstawie statystycznej klasyfikacji działalności gospodarczych Unii Europejskiej NACE Rev.2. W stosunku do wcześniejszych zmian EKD i PKD miała najszerszy zakres, bowiem oprócz różnic na poziomie podklas czy nazw sekcji wprowadzono także cztery nowe sekcje usług:

- J – informację i komunikację;
- M – działalność profesjonalną, naukową i techniczną;
- N – działalność w zakresie usług administrowania i działalność wspierającą;
- oraz R – działalność związaną z kulturą, rozrywką i rekreacją.

Tym samym liczba sekcji zaliczanych do usług wzrosła do 15 (tab. 3).

Tego typu klasyfikacja gospodarki i usług ważna jest dlatego, że zgodnie z nią grupowane są na przykład materiały statystyczne jako jedynie dostępne, porównywalne przestrzennie i czasowo dane empiryczne o usługach na poziomie krajowym, regionalnym, powiatowym czy gminnym. Są one także podstawą do tworzenia autorskich klasyfikacji opartych na działach EKD/PKD.

Tabela 3. Usługi wg sekcji zgodnie z PKD 2004 i PKD 2007

Sekcja	Usługi
Polska Klasyfikacja Działalności 2004 (PKD 2004)	G – handel hurtowy i detaliczny, naprawa pojazdów samochodowych, motocykli oraz artykułów użytku osobistego i domowego, H – hotele i restauracje, I – transport, gospodarka magazynowa i łączność, J – pośrednictwo finansowe, K – obsługa nieruchomości, wynajem i usługi związane z prowadzeniem działalności gospodarczej, L – administracja publiczna i obrona narodowa, obowiązkowe ubezpieczenia społeczne i powszechne ubezpieczenia zdrowotne, M – edukacja, N – ochrona zdrowia i pomoc społeczna, O – działalność usługowa komunalna, społeczna i indywidualna, pozostała, P – gospodarstwa domowe zatrudniające pracowników, Q – organizacje i zespoły eksterytorialne
Polska Klasyfikacja Działalności 2007 (PKD 2007)	G – handel hurtowy i detaliczny, naprawa pojazdów samochodowych, włączając motocykle, H – transport i gospodarka magazynowa, I – działalność związana z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi, J – informacja i komunikacja, K – działalność finansowa i ubezpieczeniowa, L – działalność związana z obsługą rynku nieruchomości, M – działalność profesjonalna, naukowa i techniczna, N – działalność w zakresie usług administrowania i działalność wspierająca, O – administracja publiczna i obrona narodowa, obowiązkowe zabezpieczenia społeczne, P – edukacja, Q – opieka zdrowotna i pomoc społeczna, R – działalność związana z kulturą, rozrywką i rekreacją, S – pozostała działalność usługowa, T – gospodarstwa domowe zatrudniające pracowników, gospodarstwa domowe produkujące wyroby i świadczące usługi na własne potrzeby, U – organizacje i zespoły eksterytorialne.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie materiałów GUS.

1.2.3. Klasyfikacje właściwe

W literaturze znaleźć można wiele różnorodnych kryteriów, na podstawie których dokonuje się klasyfikacji usług. Trudno podać tu wszystkie wspomniane kryteria, dlatego w niniejszej pracy zaprezentowane zostaną niektóre z nich, te bardziej charakterystyczne. Szersze omówienie koncepcji klasyfikacji

znaleźć można w pracach m.in. Ch. Lovelocka (1983), M. Daszkowskiej (1992, 1998), E. Jakubowicz (1993), S. M. Szukalskiego (2001), S. Flejterskiego i innych (2005), F. Kłosowskiego (2006) czy D. Ilnickiego (2009).

Należy wspomnieć o licznej grupie starszych klasyfikacji, które nawiązują do opracowań GUS, oddzielających usługi materialne od niematerialnych (produkcyjne i nieprodukcyjne) (Przelaskowski, 1965; Styś, 1977; Styś, Olearnik, Kurczyna, 1980). Na przykład A. Styś (1977) usługi dzieli następująco:

1. usługi materialne:
 - produkcyjne – podejmowane w procesie produkcji,
 - konsumpcyjne na rzecz konsumpcji:
 - a. ogólnospołeczne,
 - b. indywidualne dla gospodarstw domowych i gospodarstw zbiorowych;
2. usługi niematerialne:
 - produkcyjne na rzecz produkcji materialnej,
 - konsumpcyjne na rzecz konsumpcji:
 - a. ogólnospołeczne,
 - b. indywidualne dla gospodarstw domowych i gospodarstw zbiorowych.

W obrębie podejścia funkcjonalnego wyróżnić można także grupę nowszych klasyfikacji, które odnosząc się do podziałów stosowanych przez urzędy statystyczne, wykazują jednak odmienne grupowanie poszczególnych usług. Są to przykłady dostosowywania klasyfikacji sektorowych dla potrzeb badań empirycznych. I tak A. Werwicki (1998a, s. 256) zaproponował klasyfikację, która „pozwala do pewnego stopnia zachować porównywalność starych podziałów z nowymi, a także przybliżyć możliwość dokonywania analiz międzynarodowych”. Tutaj kryterium klasyfikacji stanowi przeznaczenie danej usługi lub rodzaj odbiorcy. Na uwagę zasługuje nieco odmienne podejście do usług produkcyjnych, które zgodnie ze współczesnymi trendami określone zostały jako usługi dla producentów i biznesu. Klasyfikacja ta ma następującą postać (Werwicki, 1998a):

1. usługi dla producentów i biznesu:
 - 1.2. transport i gospodarka magazynowa,
 - 1.3. pośrednictwo finansowe,
 - 1.4. obsługa nieruchomości,
 - 1.5. wynajem maszyn i sprzętu,
 - 1.6. informatyka i działalność pokrewna,
 - 1.7. prowadzenie prac badawczo-rozwojowych,
 - 1.8. pozostała działalność związana z prowadzeniem interesów;

2. usługi dla konsumentów:
 - 2.A. materialne, w tym:
 - 2.A.1. handel i naprawy,
 - 2.A.2. hotele i restauracje,
 - 2.A.3. transport pasażerski i łączność,
 - 2.A.4. usługi osobiste,
 - 2.A.5. działalność komunalna,
 - 2.B. niematerialne, w tym:
 - 2.B.1. edukacja,
 - 2.B.2. ochrona zdrowia i opieka socjalna,
 - 2.B.3. działalność związana z rekreacją, kulturą i sportem;
3. usługi ogólnospołeczne:
 - 3.1. administracja publiczna i obrona narodowa,
 - 3.2. działalność organizacji członkowskich,
 - 3.3. organizacje i zespoły międzynarodowe.

Biorąc za podstawę klasyfikację zaproponowaną przez A. Werwickiego (1998), D. Ilnicki (2008) przypisał poszczególnym klasom usług ich zakres, uwzględniając układ działowy EKD/PKD.

Do nurtu tego zaliczyć można także klasyfikację zaproponowaną przez K. Rogozińskiego (1993), który dokonał podziału usług na dwóch poziomach – pierwszym jest podział na usługi produkcyjne i konsumpcyjne, natomiast na poziomie drugim wydzielił on usługi rzeczowe, osobiste i ogólnospołeczne. Usługi produkcyjne stanowią część usług rzeczowych i odnoszą się do czynności będących współdziałaniem w procesie produkcji, nie tworząc bezpośrednio nowych przedmiotów, a powiększając ich wartość użytkową lub obsługując proces produkcyjny. Natomiast usługi konsumpcyjne odnoszą się do pozostałej części usług rzeczowych (m.in. czynności remontowych, naprawczych i konserwacyjnych, wytwarzania na zlecenie przedmiotów z materiałów powierzonych czy usług wynajmu) oraz usług osobistych (zaspokajanie potrzeb fizycznych i psychicznych człowieka w zakresie konsumpcji indywidualnej i zbiorowej) oraz ogólnospołecznych (czynności zaspokajające potrzeby porządkowo-organizacyjne gospodarki narodowej).

Innym przykładem podejścia, w którym zmieniono grupowanie usług, jest klasyfikacja zaproponowana przez S.M. Szukalskiego (2001), wykorzystana do analizy sektora usług w gospodarce niemieckiej. Biorąc pod uwagę jej realia, autor podzielił usługi według następujących grup:

1. usługi związane z dystrybucją (handel, pośrednictwo handlowe, transport i łączność);
2. usługi bytowe:

- a. realizowane dla gospodarstw domowych (m.in. usługi pralnicze, fryzjerskie),
- b. związane z zagospodarowaniem czasu wolnego (m.in. usługi hotelarskie i gastronomiczne, biur podróży, kulturalne),
- 3. usługi personalne:
 - a. z zakresu ochrony zdrowia,
 - b. z zakresu oświaty i wychowania,
 - c. socjalne,
- 4. usługi produkcyjne:
 - a. finansowe i ubezpieczeniowe,
 - b. usługi „business services” dla przedsiębiorstw (m.in. poradnictwo prawne, ekonomiczne, usługi reklamowe, projektowe),
 - c. produkcyjne pomocnicze (m.in. ochrona mienia, sprzątanie),
 - d. związki gospodarcze, zawodowe,
- 5. usługi związane z ogólnym zarządzaniem (usługi państwa) – (centralne zarządzanie, porządek publiczny, obrona narodowa).

Ze względu na adresata usług według dyrektywy usługowej Unia Europejska dzieli je na trzy kategorie (Baily i inni, 2006):

- 1. usługi świadczone odbiorcom indywidualnym, np. handel, naprawy, wynajem mieszkań itp.;
- 2. usługi świadczone innym przedsiębiorstwom, m.in. doradztwo, usługi prawne, rachunkowości, agencje zatrudnienia, usługi informatyczne itp. oraz
- 3. usługi świadczone zarówno odbiorcom indywidualnym, jak i przedsiębiorcom, np. nieruchomości, bankowość, ubezpieczenia, telekomunikacja, energetyka i inne.

Oprócz wymienionych powyżej klasyfikacji polski dorobek opracowań teoretycznych dotyczących klasyfikacji usług jest całkiem spory. I tak M. Kabaj (1972) ze względu na gospodarcze funkcje usług dzieli je na cztery grupy:

- a. dziedziny stanowiące przedłużenie procesu produkcji dóbr materialnych (transport, komunikacja, handel gastronomia);
- b. usługi związane z rozwojem zasobów ludzkich (nauka, szkolnictwo, oświata, kultura, ochrona zdrowia, usługi socjalne, gospodarka komunalna i mieszkaniowa);
- c. usługi spełniające ogólne funkcje ekonomiczne i administracyjne (administracja publiczna, wymiar sprawiedliwości, instytucje finansowe i ubezpieczeniowe);
- d. oraz usługi konsumpcyjne dla ludności.

Z kolei K. Polarczyk (1971) w swej klasyfikacji za kryterium podziału przyjął wynik pracy. W konsekwencji dzieli on usługi na:

- a. renowacyjne (naprawcze): związane z przywróceniem lub ochroną wartości użytkowej produktu materialnego (naprawy);
- b. informacyjne: przechowywanie, przetwarzanie, przekazywanie informacji (ośrodki obliczeniowe, informatyczne, statystyczne, itp.);
- c. dystrybucyjne: przechowywanie, przekazywanie dóbr materialnych, zwiększanie środków pracy i konsumpcji człowieka (transport, magazynowanie, handel);
- d. rekreacyjne: odnawianie, rekreacja stanu fizjologicznego człowieka (sport, turystyka);
- e. oświatowo-kulturalne: wzbogacanie zasobu informacji jednostek ludzkich (oświata, nauka, kultura);
- f. organizacyjne: utrwalanie i doskonalenie systemów ludzkich (administracja, finanse);
- g. zdrowotne: ochrona stanu fizjologicznego człowieka (ochrona zdrowia, opieka społeczna).

Ze względu na funkcje usług w procesie zaspokajania potrzeb ludności

C. Niewadzi (1968, 1975) dzieli je na:

- a. bytowe – związane z zaspokojeniem potrzeb wynikłych z rozwoju takich dziedzin jak: mieszkanie, obrót towarowy, konserwatorsko-naprawcze, remontowo-budowlane, pralnicze, osobiste;
- b. socjalne – związane z potrzebą ochrony zdrowia, opieki społecznej, kultury fizycznej;
- c. kulturotwórcze i oświatowe – związane z realizacją rozwoju cywilizacyjnego i technicznego;
- d. naukowo-badawcze – wynikające z kreowania, a zarazem stymulowania postępu technicznego i organizacyjnego w gospodarce narodowej;
- e. administracyjno-organizatorskie – związane z zapewnieniem warunków prawidłowego funkcjonowania gospodarki narodowej.

Z kolei w klasyfikacji usług zaproponowanej przez W. Jarzębowskiego (1965) przyjęto kryterium „tworzywa” pracy usługowej. W ramach tej klasyfikacji wydzielono usługi:

- produkcyjne – ich tworzywem są przedmioty już istniejące, usługi te zaspokajają potrzeby odczuwane w związku z posiadaniem i użytkowaniem przedmiotów;
- osobiste – ich tworzywem jest sam użytkownik usług, zaspokajają one potrzeby utrzymania w należytym stanie osoby i gospodarstwa tej osoby;
- informacyjne – ich tworzywem jest intelekt – świadomość użytkownika usług, zaspokajają one potrzebę poznawczą;

- kierownicze (organizacyjne) – ich tworzywem jest człowiek jako cząstka zbiorowości i są świadczone w jej interesie w celu określenia roli uczestników wspomnianej zbiorowości.

W innej swej pracy C. Niewadzi (1982) sferę usług dzieli na trzy podsferę.

Są to:

1. podsfera usług o wyraźnej dominacji powiązań z produkcją (P1):
 - nauka i rozwój techniki,
 - transport i łączność,
 - handel,
 - finanse i ubezpieczenia;
2. podsfera usług związanych z kształtowaniem osobowości ludzi (P2):
 - oświata i wychowanie,
 - ochrona zdrowia i opieka społeczna,
 - kultura i sztuka,
 - kultura fizyczna, turystyka i wypoczynek;
3. podsfera usług związana z kształtowaniem materialnych warunków bytu (P3):
 - gospodarka mieszkaniowa,
 - gospodarka komunalna,
 - usługi bytowe na rzecz gospodarstwa domowego,
 - usługi osobiste.

S.M. Szukalski (2001) zaproponował także podział usług, którego kryterium jest ostateczny ich cel i charakter. W ten sposób wydzielił pięć zasadniczych grup obejmujących:

1. usługi dla gospodarstw domowych o charakterze bytowym,
2. usługi związane z rozwojem osobowości i ochroną zdrowia,
3. usługi dla przedsiębiorstw,
4. usługi dystrybucyjne,
5. ogólne usługi państwa.

Z kolei U. Noll (1990) za kryterium podziału usług przyjął finalny lub pośredni ich charakter. Stąd też:

- grupę finalną stanowią usługi: wynajem mieszkań, bankowe i ubezpieczeniowe, ochrony zdrowia, kształcenie, doradztwo podatkowe, transport osobisty, transport obcy, łączność, kulturalne, pielęgnacja ciała, prowadzenie gospodarstwa domowego;
- natomiast w grupie usług o charakterze pośrednim (dla przedmiotu) znalazły się: obrót towarowy, transport i składowanie, leasing, opracowanie danych, badania i rozwój, planowanie, doradztwo techniczne, reklama, szkolenie zawodowe, zarządzanie ogólne, finansowe i ubezpieczenia.

Inny podział związany jest z faktem, do kogo adresowane są usługi oraz jaki mają charakter i obszar oddziaływania. Dlatego J. Kroszel (1982) wyróżnia:

- usługi standardowe (podstawowe) – dostępne dla wszystkich konsumentów,
- usługi wyższego rzędu – tj. usługi teoretycznie dostępne dla wszystkich konsumentów, ale praktycznie konsumowane przez osoby, odczuwające potrzebę konsumpcji w wyniku kształcenia, działania czynników kulturalnych i cywilizacyjnych,
- usługi wyspecjalizowane – pojawiające się stosunkowo rzadko i wymagające stworzenia wyspecjalizowanych placówek, np. szpitali specjalistycznych.

W literaturze funkcjonują także klasyfikacje oparte na dychotomicznym podziale usług ze względu na wybrane kryterium. Kryterium tym może być:

- charakter – materialne i niematerialne,
- odpłatność – usługi odpłatne i nieodpłatne (współcześnie częściej utożsamiane z usługami rynkowymi i pozarynkowymi),
- sposób dystrybucji – usługi rynkowe i nierynkowe,
- adresat usługi – usługi dla przedsiębiorstw i konsumpcyjne,
- obligatoryjność usług – obligatoryjne (dodatkowo obligatoryjno-subiektywne) i fakultatywne (bez ograniczeń lub z ograniczeniami),
- ze względu na okres świadczenia usług – stałe lub świadczone przez pewien czas na dobę.

Jako przykład klasyfikacji, w których usługi traktowane są jako proces dokonujący się między różnymi elementami w nim uczestniczącymi, można przedstawić klasyfikację S. Illerisa (1986), który za kryterium podziału przyjmuje relacje między człowiekiem – wykonawcą pracy, a jej obiektem. Może nim być zarówno dobro materialne, informacja, jak i inna osoba. Ma ona następującą postać:

A. człowiek – rzecz:

- A1. – czyszczenie, utrzymywanie w dobrym stanie, naprawa,
- A2. – dystrybucja wraz z magazynowaniem;

B. człowiek – symbol (informacja):

- B1. – produkcja informacji nierutynowej,
- B2. – produkcja informacji rutynowej;

C. człowiek – człowiek:

- C1. – opieka, zdrowie, socjalizacja,
- C2. – transport osób.

W podobnym nurcie można usytuować klasyfikację L. Berekovena (1983), który wyróżnił cztery rodzaje usług, w ramach których następuje oddziaływanie w relacjach:

- osoba na osobę (usługi: ochrony zdrowia, kształcenia, wychowania, kosmetyczne, kulturalne, doradztwa prawnego i ekonomicznego);
- osoba na obiekt (usługi: naprawcze, instalacyjne, konserwacyjne);
- obiekt/przedmiot na osobę (usługi: hotelarskie, transport osobowy, wystawiennicze, targowe);
- obiekt/podmiot na obiekt (usługi: transport towarowy, rolnicze, pralnicze, opracowywanie danych).

Zasadnicza różnica między obydwoma zaprezentowanymi podejściami polega na odmiennym ujęciu podmiotu procesu usługowego. O ile u S. Illerisa (1986) za każdym razem jest to człowiek oddziałujący na różne elementy uczestniczące w tym procesie, o tyle u L. Berekovena (1983) relacje są bardziej rozbudowane i złożone ze względu na dopuszczalność wszystkich trzech wariantów relacji osoba – obiekt pracy.

Usługi mogą być także klasyfikowane ze względu na charakter kontaktu między usługodawcą a usługobiorcą. P. Mudie i A. Cottam (1998) wyróżniają:

- kontakt na odległość,
- pośredni kontakt osobisty,
- bezpośredni kontakt osobisty.

Współczesne zmiany formy świadczenia usług powodują, że chociaż nadal dominuje bezpośredni kontakt osobisty, to stale wzrasta rola kontaktu na odległość (e-usługi).

Z powyższym podziałem koresponduje klasyfikacja ze względu na obecność konsumenta przy „produkcji” usługi, w którym wyróżnia się (Mudie, Cottam, 1998):

- konsument fizycznie obecny przy produkcji usługi,
- uczestnictwo konsumenta dowolne,
- komunikacja pisemna.

Są też klasyfikacje, gdzie usługi dzieli się w zależności od ich roli w procesie rozwoju gospodarczego i cywilizacyjnego. Nawiązując do teorii trzech sektorów, M. A. Katouzian (1970) zaproponował podział usług na:

- stare – schyłkowe w procesie rozwoju gospodarczego (m.in. niektóre usługi naprawcze, związane ze służbą domową czy niektóre formy handlu);
- komplementarne – związane z procesem uprzemysłowienia (m.in. handel, transport, bankowość, administracja);
- oraz nowe – będące efektem industrializacji, tj. zaspokajania potrzeb na dobra przemysłowe i kształtowania nowych potrzeb (m.in. edukacja, ochrona zdrowia, wypoczynek).

Wartość tego podziału polega na jego powiązaniu z rozwojem gospodarczym i cywilizacyjnym. Usługi „stare” są charakterystyczne dla okresu przedprzemysłowego.

słowego, usługi komplementarne – dla okresu uprzemysłowienia, natomiast rola usług „nowych” wzrasta wraz z postępem procesu uprzemysłowienia i wynikającymi stąd zmianami m.in. w konsumpcji czy zaspokajaniu wolnego czasu. Wątpliwości musi budzić jednak samo zaszeregowanie niektórych gałęzi usług do trzech wyodrębnionych grup.

Zbliżoną pod względem kryterium (rola w procesie rozwoju) klasyfikację zaproponował O. Gelingier (1976), który usługi podzielił na pięć subsektorów:

- sektor trzeci tradycyjny – o stosunkowo niskiej wydajności pracy, w którym stosunkowo trudno prowadzić substytucję siły roboczej przez kapitał (np. usługi fryzjerskie, kosmetyczne),
- sektor trzeci uprzemysłowiony – silnie zintegrowany ze sferą produkcji materialnej, mający względem niej komplementarny charakter, obejmujący większość usług z zakresu transportu, łączności, finansów,
- sektor trzeci biurokratyczny – związany z usługami państwa, administracją publiczną,
- sektor trzeci zorientowany na rozwój osobowości człowieka, powiązany z usługami edukacyjnymi, ochrony zdrowia i rekreacji,
- sektor trzeci, grupujący usługi z zakresu badań naukowych i organizacji zarządzania, wdrażania technologii, poradnictwo prawne, ekonomiczne.

Według tego samego autora podstawowe znaczenie dla przyszłego rozwoju będzie miała ostatnia z wymienionych grup usług, charakterystyczna dla społeczeństwa postindustrialnego.

W części opracowań za podstawę klasyfikacji przyjmuje się nie jedno, ale dwa kryteria (typizacja). Przykładem jest klasyfikacja zaproponowana przez A. Tauverona (1974). O niej to E. Nowosielska (1994, s. 42) pisze, iż potraktować ją można jako „łącznik między klasyfikacjami zaliczanymi dzisiaj do tradycyjnych i propozycjami nowszymi. Tradycyjność jest reprezentowana przez historyczne ujęcie rozwoju usług, zakładające »przechodni« wzrost sektorów, i przez terminologię »sektorową«”. Nowoczesne są natomiast kryteria klasyfikacji, takie jak:

- stosunek usług do produkcji (kryterium podstawowe), w ramach których wyodrębnia się usługi dla przedsiębiorstw i dla celów reprodukcji (państwa i jednostek);
- organizacja i sposób finansowania (kryterium pomocnicze), powodujące podział usług na publiczne, półpubliczne, prywatne zbiorowe i prywatne indywidualne (tab. 4).

W innej klasyfikacji, zaproponowanej przez H. J. Carpa (1974), przyjętymi kryteriami są: obiekt świadczonej usługi oraz materialne właściwości. Z kolei Ch. Lovelock (1983) za kryteria przyjął charakter czynności usługowych i ich obiekt (tab. 4).

Ch. Lovelock (1973) zaprezentował dalsze podziały usług z uwzględnieniem dwóch kryteriów, odnoszące się do:

- rodzaju powiązań z klientami i sposobu dostarczania usług,
- stopnia ich podatności na indywidualizację,
- charakteru podaży i popytu,
- metody świadczenia usługi.

Klasyfikacje te, oprócz źródłowej publikacji Ch. Lovelocka (1973), znaleźć można także w pracy S. Flejterskiego i innych (2005).

W oczywisty sposób każda z prezentowanych klasyfikacji posiada pewną wartość merytoryczną, jednak ze względu na czas ich powstawania oraz dokonujące się w ostatnich latach zmiany, część z nich zdezaktualizowała się i nie oddaje już charakteru współczesnych usług. W tym kontekście na uwagę zasługują m.in. klasyfikacje K. Polarczyka (1971) czy C. Niewadziego (1982), które, choć powstały ponad czterdzieści czy pięćdziesiąt lat temu, niewiele straciły na aktualności.

Wiele z zaprezentowanych klasyfikacji, w tym zwłaszcza zachodnich autorów, ma jedynie charakter czysto teoretyczny. W odniesieniu do polskich realiów nie jest bowiem możliwe zastosowanie ich w praktyce, gdyż brak jest odpowiednich materiałów statystycznych. Zaletą prezentowanych przez GUS oraz urzędy statystyczne innych państw klasyfikacji jest fakt, że to właśnie według nich następuje grupowanie materiałów statystycznych, w efekcie są to praktycznie jedyne dostępne, porównywalne przestrzennie i czasowo dane empiryczne o usługach. Z tego też względu największy walor praktyczny mają te klasyfikacje, które uwzględniają z jednej strony współczesne tendencje w zakresie roli poszczególnych rodzajów usług, a z drugiej biorą pod uwagę dostępność materiałów statystycznych (tab. 4).

Tabela 4. Przegląd klasyfikacji usług o dwóch kryteriach podziału

Klasyfikacja według A. Tauverona (1974)			
Wyszczególnienie	Usługi dla przedsiębiorstw	Usługi dla celów reprodukcji	
Publiczne	banki, badania publiczne	ministerstwa	administracja i usługi publiczne
Półpubliczne	elektryczność, gaz	–	–
Prywatne zbiorowe	usługi dla produkcji zintegrowane lub nie, badania zintegrowane	organizacje polityczne	przedsiębiorstwa usługowe dla jednostek
Prywatne indywidualne	doradztwo techniczne, obsługa produkcji	–	wolne zawody

cd. tab. 4

Klasyfikacja według H.J. Carpa (1974)			
Cechy	Materialne właściwości		
	materia	przestrzeń	czas
Osoby	pielęgnacja ciała, kształcenie	transport osobowy	nocleg, obsługa ruchu turystycznego
Dobra materialne	obsługa przemysłu, obrót towarowy	transport towarowy	magazynowanie
Informacje	administracja, doradztwo	łączność	dostęp do zbiorów bibliotecznych, dostęp do banków danych
Dobra nominalne	instytucje kredytowe, towarzystwa ubezpieczeniowe	obsługa obrotu czekowego	obsługa transakcji spekulacyjnych
Klasyfikacja według I. Milesa (1987)			
Usługodawca (odbiorca)	Rodzaj przedmiotu działalności usługowej		
	przedmiot	człowiek	informacja
Państwo		opieka społeczna i socjalna, ochrona zdrowia, edukacja zdrowotna, szpitale	administracja rządowa (samorządowa), media publiczne
Pojedynczy konsument	usługi dla gospodarstw domowych, catering, handel detaliczny, usługi pocztowe	usługi osobiste	reklama, radio i telewizja, rozrywka
Zróznicowany odbiorca	usługi pralnicze, hotele, naprawy, konserwacja, odtworzenie wartości		rynek nieruchomości, telekomunikacja, bankowość, ubezpieczenia, usługi prawne
Zinstytucjonalizowany odbiorca	handel hurtowy, transport towarowy, gospodarka magazynowa		usługi projektowe, budowlane, doradztwo podatkowe, rachunkowość, usługi profesjonalne
Klasyfikacja według Ch. Lovelocka (1983)			
Charakter czynności usługowych	Obiekty czynności usługowych		
	ludzie	przedmioty	
Elementy materialne	usługi skierowane na ludzkie ciała: opieka zdrowotna, rehabilitacja, kosmetyczne, fryzjerstwo, transport pasażerski	usługi skierowane na rzeczy: transport towarowy, usługi ochroniarskie, usługi porządkowe, pranie chemiczne	
Elementy niematerialne	usługi skierowane na ludzkie umysły: edukacyjne, informacyjne, kulturalne	usługi skierowane na dobra niematerialne: bankowe, prawne, ubezpieczeniowe	

Źródło: Opracowanie własne na podstawie E. Nowosielskiej (1994), M. Daszkowskiej (1993), D. Ilnickiego (1986) oraz Ch. Lovelocka (1973).

Oprócz klasyfikacji usług jako takich w literaturze znaleźć można klasyfikacje pewnych grup usług, np. usługi dla producentów i biznesu, usługi informacyjne, profesjonalne czy wykorzystywane w handlu zagranicznym. Szersze spektrum podejść do ich klasyfikacji znaleźć można przede wszystkim w opracowaniach F. Kłosowskiego (2006) i D. Ilnickiego (2009).

1.3. Cechy i atrybuty usług

Analizując definicje usług, daje się zauważyć, że w ich treści zawiera się wiele elementów, które określić można jako cechy usług. Poza definicjami w literaturze znaleźć można także wiele innych sformułowań, które są typowe dla usług czy procesu ich świadczenia (Daszkowska, 1998; Flejterski i inni, 2005; Filipiak, Panasiuk, 2008; Mizerski, 2005).

Bez wątpienia podstawowe znaczenie ma ich **niematerialność**, co bardzo lapidarnie sformułowali w swej definicji J. B. Quinn, J. J. Baruch i P. S. Paquett (1988), wskazując, że usługi to przedmiot wymiany (między ludźmi), którego nie można upuścić sobie na nogi. Usługi nie oznaczają materialnego przedmiotu, a tym samym są bardziej „nieuchwytnie”, w konsekwencji nie mogą więc być oceniane przez potencjalnego nabywcę za pomocą zmysłów czy też pokazywane i przechowywane (magazynowane) (Furtak, 2003). Dlatego zwraca się uwagę na ich **niewidoczność**.

Kolejną ważną cechą usług, powodującą wiele problemów w badaniach, jest **niejednorodność**, określana także jako **heterogeniczność**. Z jednej strony cecha ta odnosi się do zróżnicowania w obrębie usług w odniesieniu do ich rodzajów (np. inny charakter mają usługi transportowe, a inny edukacyjne czy ochrony zdrowia), a z drugiej strony dotyczy także zróżnicowań w obrębie jednego rodzaju usług. Efekt i proces świadczenia usługi uzależniony jest zarówno od osoby/osób (ich wiedzy, umiejętności, doświadczenia), które tę usługę świadczą, jak i konsumenta, i mimo że w niektórych dziedzinach funkcjonują pewne standardy świadczenia usług (np. leczenie), to proces ten w rzeczywistości nie będzie jednolity. Tym samym niemożliwe jest zaoferowanie standardowych produktów usługowych, zawsze będą się one różniły.

Inna podkreślana cecha to **jednoczesność procesu świadczenia i konsumpcji usług (nieprzenośność, nierozdzielność, lokalny charakter)**. Cecha ta wynika z niematerialności, dlatego produkt usługowy może istnieć wyłącznie podczas jego „procesu produkcji”, czyli świadczenia usługi. Brak zbieżności procesu świadczenia i konsumpcji usługi skutkować będzie jej brakiem. Konsekwencje tego to m.in. ograniczony czas dostępu usługi dla nabywcy (okreś-

lony czas funkcjonowania placówek i instytucji usługowych) czy ograniczone możliwości zwiększenia skali świadczonych usług. Chociaż na współczesnym poziomie rozwoju technologicznego nie zawsze musi występować zbieżność miejsca, a nawet czasu świadczenia usługi w odniesieniu do usługodawcy i usługobiorcy. Możliwe jest bowiem świadczenie pewnych usług przez telefon, radio czy internet. Przykładem mogą być lekcje poprzez internet, w których nauczyciela i ucznia dzieli setki kilometrów, a świadczenie usług edukacyjnych jednak się odbywa.

Kolejna cecha to **nietrwałość usług**. Usługa funkcjonuje w trakcie jej świadczenia i niemożliwe jest jej **magazynowanie** czy **świadczenie na „zapas”**. Oczywiście, dotyczy to samego procesu świadczenia usługi, a nie ich konsekwencji, które mogą być bardzo trwałe (np. wiadomości i umiejętności zdobyte w szkole przydają się podczas całego życia, podobnie efekty leczenia – operacji – mogą mieć także trwałą formę). Tym samym wielkość konsumpcji wynika z aktualnej wielkości potencjału ludzkiego i rzeczowego zaangażowanego w proces świadczenia usługi (Furtak, 2003).

Następną cechą jest **brak możliwości nabycia usługi na własność**. Konsument nabywający jakąś usługę nie staje się jej właścicielem, a tym samym z reguły także nie może nią swobodnie rozporządzać. Zyskuje jedynie prawo do określonych świadczeń. Dlatego też usługi nie mogą być przedmiotem obrotu wtórnego.

Kolejnymi cechami są **substytucyjność i komplementarność**. Niektóre z usług mogą mieć zamienny czy uzupełniający charakter w stosunku do innych usług. Właściwie realizowana rekreacja może w pewnym zakresie ograniczać potrzebę korzystania z usług ochrony zdrowia.

W literaturze funkcjonują także inne cechy:

- decydująca rola kapitału ludzkiego w procesie świadczenia usług,
- niepodatność na postęp techniczny,
- wysoka dochodowa elastyczność popytu wyniku działalności usługowej,
- niższe koszty stworzenia miejsca pracy w usługach niż w przemyśle.

Bez wątpienia człowiek z jego wiadomościami, umiejętnościami czy doświadczeniem nadal stanowi główne ogniwo w świadczeniu usług, także w aspekcie jakościowym. Tym niemniej i tu zachodzą zmiany, czego najlepszym przykładem są e-usługi – np. usługi bankowości internetowej czy mobilnej, które praktycznie świadczone są bez udziału człowieka. Wyrazem tego jest opinia G. Węgrzyn (2009, s. 30), która pisze: „Sektor usług, jeszcze do niedawna, uznawany za niepodatny na innowacje i postęp techniczny, w coraz większym stopniu korzysta z osiągnięć postępu naukowo-technicznego. Przekonanie o tym, że świadczenie usług ma charakter lokalny i nie podlega międzynarodowej

konkurencji, traci rację bytu. Najbardziej konkurencyjne i innowacyjne gospodarki na świecie charakteryzują się doskonale rozwiniętym sektorem usług, a szczególnie usług opartych na zaawansowanej wiedzy. Oznacza to, że wraz z postępującą serwicyzacją gospodarki, wzrasta znaczenie usług w międzynarodowej konkurencji. Innowacyjność technologiczna i innowacje produktowe stają się coraz ważniejszym źródłem przewagi firm usługowych”.

Wszystko to sprawia, że nie wszystkie prezentowane cechy są charakterystyczne dla wszystkich usług, niektóre straciły także na znaczeniu. W przypadku pewnych usług występują elementy materialne (np. oprogramowanie komputerowe na nośnikach magnetycznych, CD), w jakimś sensie są one też składowalne czy wielokrotnie sprzedawalne (np. telefoniczne systemy automatycznej obsługi, spektakle teatralne czy koncerty na nośnikach magnetycznych, CD, DVD), stając się „wolnymi” od kontaktu twarzą w twarz (usługa bankomatowa). W konsekwencji, jak zauważa D. Ilnicki (2009, s. 32), „wymienione wyżej atrybuty usług nie przestały być prawdziwe, co straciły na aktualności, przestały być pewnikami”. Dlatego usługi traktowane jako proces lub czynność są nie bezwarunkowo, ale na ogół włączane do kontaktów międzyludzkich lub konsumowane w miejscu ich wytworzenia. Usługi nie tyle są niepodatne na postęp techniczny, ile są na niego mniej podatne i posiadają relatywnie wyższą elastyczność dochodową niż pozostałe działalności. Ponadto, jak zauważa A. Payne (1996), właściwsze jest przyjęcie założenia, że każda z cech pozostaje funkcją kontinuum materialności. O usługach można powiedzieć, że mają tendencję do niematerialności, różnorodności, nierozdzielności i nie-trwałości. Każda usługa (rodzaj usługi) charakteryzuje się inną kombinacją tych czterech cech.

Współcześnie coraz częściej zwraca się uwagę na przenikanie się produkcji i świadczenia usług (Daniels, 1989, 1991). Także R. McKenna (1993) zauważa, że granica pomiędzy oferowaniem produktów (w sensie materialnym) a usługą powoli zaciera się. W efekcie autor ten wskazuje, że coraz mniej znaleźć można na rynku ofert o jednoznacznym charakterze tzw. klasycznej usługi czy klasycznego dobra materialnego. Coraz większego znaczenia nabierają oferty mieszane. Wyrazem tego jest podział zaproponowany przez P. Kotlera (1996) na:

- klasyczne dobro materialne: mydło, pasta do zębów, sól (takim produktom nie towarzyszy żadna usługa),
- ofertę mieszaną, w której większą rolę odgrywa produkt, np. sprzedaż komputerów wraz z instalacją i serwisem,
- ofertę mieszaną, w której większą rolę odgrywa usługa, np. przelot samolotem i towarzyszące mu środki materialne,
- klasyczną usługę (opieka nad dzieckiem).

1.4. Mierniki i wskaźniki charakteryzujące usługi

1.4.1. Mierniki

Jakość empirycznych badań dotyczących usług – poza poprawnością metodyczną i metodologiczną – uzależniona jest przede wszystkim od materiałów statystycznych. W tym celu wykorzystuje się różne rodzaje danych odnoszących się do:

1. pracujących/zatrudnionych,
2. placówek/instytucji usługowych,
3. podmiotów gospodarczych REGON,
4. danych finansowych,
5. bazy materialnej usług.

1.4.1.1. Pracujący/zatrudnieni

Podstawowe znaczenie jako miernik poziomu rozwoju usług wykorzystuje się liczbę pracujących/zatrudnionych. To właśnie analiza historycznych zmian zatrudnienia legła u podstaw teoretycznemu wyrazowi zmian struktury gospodarczej zaprezentowanej przez A. B. G. Fischera (1935) w **teorii trzech sektorów**. Jak pisał A. Werwicki (1992, s. 5), zatrudnienie nadal „stanowi jedyny obiektywny, porównywalny w czasie i przestrzeni, miernik wyposażenia w usługi”. Problem polega jednak na tym, że w polskich warunkach jakość materiałów statystycznych, dotyczących pracujących/zatrudnionych na różnych poziomach podziału administracyjnego, nie jest najwyższa.

W materiałach statystycznych zamieszczone są dane o pracujących i zatrudnionych. Między nimi występują znaczące różnice. GUS za pracujących przyjmuje osoby wykonujące pracę przynoszącą im zarobek lub dochód; do pracujących zalicza się:

- osoby zatrudnione na podstawie stosunku pracy (umowa o pracę, powołanie, mianowanie, wybór lub stosunek służbowy);
- pracodawców i pracujących na własny rachunek:
 - a. właścicieli, współwłaścicieli i dzierżawców gospodarstw indywidualnych w rolnictwie (łącznie z pomagającymi członkami ich rodzin),
 - b. właścicieli i współwłaścicieli (łącznie z pomagającymi członkami ich rodzin; z wyłączeniem wspólników spółek, którzy nie pracują w spółce)

- podmiotów prowadzących działalność gospodarczą poza gospodarstwami indywidualnymi w rolnictwie,
- c. inne osoby pracujące na własny rachunek, np. osoby wykonujące wolne zawody;
 - osoby wykonujące pracę nakładczą;
 - agentów;
 - członków spółdzielni produkcji rolnej (rolniczych spółdzielni produkcyjnych i innych spółdzielni zajmujących się produkcją rolną oraz spółdzielni kółek rolniczych);
 - duchownych pełniących obowiązki duszpasterskie.

Natomiast zatrudnieni to osoby związane z miejscem pracy na podstawie stosunku pracy lub stosunku służbowego na czas określony (w tym zatrudnione sezonowo i dorywczo) i nieokreślony, w pełnym i niepełnym wymiarze czasu pracy (inaczej: pracownicy najemni).

Do zatrudnionych (pracowników) zalicza się:

1. osoby zatrudnione na podstawie umowy o pracę, w tym również:
 - a. osoby zatrudnione przy pracach interwencyjnych i robotach publicznych, finansowanych z Funduszu Pracy,
 - b. osoby młodociane, pracujące na podstawie umowy o pracę,
 - c. osoby zatrudnione poza granicami kraju, pracujące na rzecz krajowych jednostek organizacyjnych,
 - d. osoby przebywające za granicą na podstawie delegacji służbowej;
2. osoby zatrudnione na podstawie powołania, wyboru lub mianowania;
3. osoby pracujące w zakładach pracy w formie zorganizowanych grup roboczych (jednostki wojskowe, uczestnicy Ochotniczych Hufców Pracy z wyjątkiem odbywających naukę zawodu, junacy obrony cywilnej, junacy straży przemysłowej i pożarnej, osoby odbywające w zakładach pracy zastępczą służbę poborowych, skazani).

Porównując te dwie kategorie, widać, że znacznie pełniejszy charakter mają dane o pracujących, gdyż obejmują wszystkie miejsca pracy, a nie tylko pracowników najemnych.

W przypadku danych o pracujących korzystać można z trzech zasadniczych źródeł:

- badania poprzez firmy,
- badania aktywności ekonomicznej ludności (BAEL),
- materiałów o podmiotach gospodarki narodowej zarejestrowanych w systemie REGON.

Podstawowe znaczenie ma tu pierwsze z podanych źródeł. Są to dane ogólnie dostępne na różnych poziomach (także gminnym), publikowane

w rocznikach statystycznych czy na stronie internetowej GUS w Banku Danych Lokalnych. Pochodzą one z badania podmiotów gospodarki narodowej zarejestrowanych w systemie REGON, z tym jednak, że pełne dane odnoszą się jedynie do poziomu ogólnopolskiego i wojewódzkiego. Na poziomach niższych – powiatów i gmin – dane te są znacznie okrojone. Problemem jest brak uwzględnienia pracujących w podmiotach gospodarczych zatrudniających do 9 osób, ale także niektórych grup zawodowych: duchownych, pracujących w gospodarstwach indywidualnych w rolnictwie, fundacjach, stowarzyszeniach i innych organizacjach społecznych, organizacjach pracodawców, samorządu gospodarczego i zawodowego. A zatem dane te nie zawsze oddają pełny obraz rynku pracy. Co prawda dotyczy to także sektora przemysłowego, ale w znacznie większym stopniu sytuacja odnosi się do usług, które wykazują znaczne rozproszenie i dominację mikro firm. Wystarczy wspomnieć, że w 2012 roku na 3 975 334 działających w Polsce podmiotów gospodarczych aż 3 794 489, tj. 95,5% z nich deklarowało zatrudnienie do 9 pracowników (Zmiany struktury..., 2013). Z tego względu dane te na poziomie gminnym są znacznie niedoszacowane.

Badania aktywności ekonomicznej ludności BAEL mają charakter reprezentacyjny i opierają się na danych uzyskanych od 54,7 tys. wylosowanych gospodarstw domowych. Reprezentatywny charakter danych sprawia, iż obejmują one przede wszystkim poziom krajowy (dane na poziomie wojewódzkim są znacznie okrojone). Trudność stanowi ich porównanie z danymi pozyskiwanymi z innych źródeł ze względu na różnice metodologiczne w definiowaniu pojęcia pracującego i bezrobotnego. Zasadnicza różnica polega na tym, że badanie BAEL koncentruje się na fakcie wykonywania lub niewykonywania pracy, zaś poprzez sprawozdawczość podmiotów gospodarczych akcent pada na kwestię formalną posiadania lub nieposiadania pracy. Zaletą danych jest zaliczenie do pracujących osób wykonujących pracę w oparciu o dosyć powszechne umowy zlecenie lub umowy o dzieło. W badaniu przedsiębiorstw traktuje się je jako niepracujące.

Trzecim źródłem danych o pracujących są informacje pozyskane z bazy REGON. Zbiór ten obejmuje wszystkie podmioty w układzie gmin z podziałem na wielkość i sekcje PKD. Niestety, są to wyłącznie dane deklaratywne, wskazywane na etapie zakładania firmy, i dotyczą przewidywanej liczby pracujących. Dalszych zmian stanu zatrudnienia system już nie ujmuje, chyba że podmiot samodzielnie złoży korektę tych danych. Ponadto dane z bazy REGON w niektórych przypadkach, gdy mamy niewielką liczbę podmiotów, mogą być objęte tzw. tajemnicą statystyczną, a tym samym nie są udostępniane (w tablicach występuje symbol #). Problemem jest ponadto zaliczenie

pracujących w miejscu siedziby firmy (miejscu rejestracji podmiotu), dlatego im więcej jest podmiotów o charakterze sieciowym (podmiotów mających oddziały, filie czy zakłady w różnych miejscowościach), tym bardziej dane na poziomie gminnym różnią się od stanu faktycznego. Innym znaczącym ograniczeniem jest fakt, że dane te nie są ogólnie dostępne, pozyskać je można jedynie w trybie zamówień odpłatnych.

O skali problemu niech świadczą materiały o liczbie pracujących z wykorzystaniem różnych danych na przykładzie województwa śląskiego (tab. 5).

Tabela 5. Liczba pracujących w usługach województwa śląskiego w 2010 r. według źródeł (w tys.)

Rok	Badanie poprzez firmy (ogółem)	Badanie poprzez firmy (dla poziomu gmin)	REGON
	A	B	D
2010	934,0	672,5	1190,9

Źródło: Kłosowski, 2014.

Jak wynika z tabeli, liczba pracujących w usługach pozyskana dla poziomu gmin stanowi jedynie 72% danych dla województwa (A) i 57% dla danych opartych na materiałach REGON-u (D). Dane pozyskane dla poziomu gmin są najbardziej niedoszacowane.

Biorąc pod uwagę dane według sekcji PKD 2007, należy powiedzieć, że stosunek danych pozyskanych poprzez firmy (ogółem) i REGON wykazuje (Kłosowski, 2014), że:

- dla dwóch sekcji H i N większe wartości osiągają dane pozyskane poprzez firmy (stosunek odpowiednio 106% i 111%),
- w pozostałych przypadkach dane dla REGON są wyższe od pozyskanych poprzez firmy, a stosunek ten wynosi od 93% (sekcje K, O) do 48% (sekcje S, T, U).

1.4.1.2. Placówki/institucje usługowe

Placówka usługowa rozumiana jest jako zakład usługowy, ale też jako punkt świadczenia usług, który w całości lub w części świadczy usługi, oraz jako punkt przyjęć (Jakubowicz, 1983). W częstym rozumieniu placówka usługowa utożsamiana jest z instytucją usługową, np. wspomniana wyżej E. Jakubowicz (1983, s. 37) oba określenia traktuje równoważnie – „placówka usługowa (instytucja usługowa)”. Podobnie ujmuje to *Mały słownik języka polskiego*, który wskazuje, że instytucja to:

1. zakład o charakterze publicznym zajmujący się określonym zakresem spraw,
2. zespół norm prawnych lub obyczajowych dotyczących organizacji jakiegś dziedziny życia,
3. placówka, organizacja działająca na podstawie tych norm.

Wydaje się jednak, że bardziej poprawne byłoby rozdzielenie zakresu merytorycznego obu terminów i skupienie się na zasadniczych ich cechach. Dlatego placówka usługowa powinna być traktowana jako obiekt świadczenia usług (lub przyjęć) i wykorzystana do analizy potencjału usług. Natomiast w przypadku instytucji usługowej należałoby skupić się na jej charakterze organizacyjnym, a tym samym ujmować ją w kontekście analizy zorganizowania społeczeństwa (poziomu rozwoju instytucjonalnego). Takie ujęcie instytucji znajdziemy w naukach o zarządzaniu, gdzie T. Pszczołowski (1978) instytucję definiuje jako organizację będącą zespołem współdziałających osób wyposażonych w zasoby, natomiast J. Zieleniewski (1976) używa terminu „instytucja”, rozumiejąc go jako twór społeczny, czyli „rzecz zorganizowaną”, w której skład wchodzi ludzie i ich aparatura. Przykładem konsekwencji rozgraniczenia obu terminów mogą być biblioteki. Biblioteka publiczna w gminie jako instytucja to jedna organizacja, natomiast biblioteka w rozumieniu placówki oznacza zespół zakładów świadczących usługi, czyli bibliotekę główną oraz jej filie.

Liczba placówek stanowi cenny materiał odnoszący się do potencjału usługowego. Praktycznie wszystkie usługi posiadają pewną bazę obiektów, umożliwiających świadczenie usług. W warunkach polskich marginalne znaczenie mają usługi całkowicie pozbawione bazy materialnej, np. domokrażcy. Problem polega jednak na tym, że w bazach danych GUS liczba placówek charakterystycznych dla poszczególnych rodzajów usług dostępna jest dosyć rzadko i najczęściej materiały te odnoszą się przede wszystkim do handlu (liczba sklepów) i grupy usług określanej jako infrastruktura społeczna – edukacja (liczba szkół), ochrona zdrowia (liczba przychodni, szpitali, aptek), kultura (liczba bibliotek, kin, teatrów). Na podstawie tych danych trudno określić potencjał wszystkich usług.

1.4.1.3. Podmioty gospodarcze zarejestrowane w rejestrze REGON

Podmioty rozpoczynające działalność muszą dokonać rejestracji w bazie REGON (Rejestr Gospodarki Narodowej), określając obszar swej działalności zgodnie z klasyfikacją gospodarki (PKD). Wpisowi do rejestru REGON podlegają:

- osoby prawne,
- jednostki organizacyjne niemające osobowości prawnej,
- osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą, w tym prowadzące indywidualne gospodarstwa rolne,
- jednostki lokalne ww. podmiotów.

GUS publikuje dane dotyczące liczby podmiotów gospodarczych REGON w ujęciu aktualnie obowiązującej klasyfikacji gospodarki (sekcji). Dzięki temu można obliczyć liczbę podmiotów gospodarczych reprezentujących usługi na różnych poziomach podziału administracyjnego – kraju, województwa, powiatu, gminy. Tym samym można otrzymać ogólny obraz poziomu rozwoju całości usług, który można potraktować jako pewien „substytut” danych o placówkach usługowych. Chociaż i w tym przypadku nie jest to materiał idealny.

1. Podmioty gospodarcze REGON ujmowane są w miejscu ich rejestracji, niezależnie od tego, ile posiadają placówek i gdzie są one zlokalizowane (a zatem jest to informacja zbieżna z ujęciem instytucyjnym).
2. Nie zawsze są to w pełni aktualne dane, gdyż nie wszystkie zarejestrowane podmioty prowadzą działalność, a część mimo zakończenia działalności nie wypełniła obowiązku usunięcia podmiotu z bazy, tym samym dane zawarte w bazie REGON są zawyżone. Niektórzy badacze szacują, że takich podmiotów może być nawet jedna trzecia, np. P. Śleszyński (2003) dla 2000 roku i aglomeracji warszawskiej szacował tę grupę na 20–30%.

1.4.1.4. Dane finansowe

Wobec intensywnych zmian organizacyjnych i technologicznych, dokonujących się w gospodarce światowej w stosunku do automatyzacji, robotyzacji i komputeryzacji, zmniejsza się rola czynnika ludzkiego. Dzisiaj w wielu przypadkach to nie człowiek buduje maszyny, ale robią to za niego automaty i roboty, a człowiek tylko nadzoruje produkcję. Do niedawna w bardzo ograniczonym zakresie dotyczyło to usług, natomiast współcześnie w coraz większym stopniu także w usługach, takich jak e-handel, e-bankowość czy różnego rodzaju usługi doradcze, miejsce człowieka zajmują maszyna czy „inteligentny” komputer. Stąd też liczba pracujących w gospodarce już nie w pełni oddaje potencjał czy zróżnicowanie strukturalne. Dlatego sięga się po inne mierniki i wskaźniki, które mogą lepiej oddać złożoną sytuację gospodarczą, m.in. po mierniki o charakterze finansowym – Produkt Krajowy Brutto (PKB) czy wartość dodaną brutto. **Produkt Krajowy Brutto (PKB)** – jest to łączna, wyrażona w pieniądzu, wartość wszystkich dóbr i usług wytworzonych w danym kraju zazwyczaj w ciągu roku.

Wartość dodana brutto (ang. *value added gross*) – to wartość wszystkich wyrobów i usług wytworzonych przez wszystkie krajowe podmioty pomniejszona o koszty związane z ich wytworzeniem.

A zatem są to finansowe mierniki produktywności gospodarki lub ich części (np. sektorów). O ile mierniki te uwzględniać będą inflację, to mogą być one używane do porównań szeregów czasowych. Problem z nimi wynika z faktu, że wartość dodana brutto dostępna jest tylko dla poziomu krajowego, wojewódzkiego i podregionalnego. A zatem niemożliwa jest do zastosowania w przypadku wszystkich analiz.

1.4.1.5. Baza materialna usług

W ramach bazy materialnej charakteryzującej usługi z baz danych uzyskać można dosyć szeroki zestaw mierników. Obejmują one zarówno dane finansowe (np. wartość brutto środków trwałych czy wartość inwestycji), jak i wielkości fizyczne opisujące wyposażenie placówek (np. liczba miejsc kinowych czy teatralnych, liczba sal i pracowni w szkołach, woluminów w bibliotekach itd.). Charakter tych danych powoduje jednak, że nie mogą one stanowić głównego elementu charakterystyki usług, tylko element uzupełniający inne, wcześniej opisane mierniki.

Prócz omówionych usług wykorzystać można także inne mierniki związane z funkcjonowaniem placówek, np. liczbę korzystających z usług.

1.4.2. Wskaźniki wykorzystywane w badaniach usług

Co prawda wartości bezwzględne przyjętych do badań mierników pozwalają na porównania dynamiczne dla tych samych jednostek przestrzennych, tym niemniej poprawną możliwość porównań różnych jednostek przestrzennych (pod względem liczby mieszkańców, powierzchni) dają wartości względne w formie wskaźników przyjmujących to samo odniesienie, np. na 1000 mieszkańców, na 100 km² itd.

W przypadku większości mierników zastosować można te same rodzaje wskaźników. Podstawowe znaczenie mają tu:

- wskaźniki struktury będące udziałem procentowym wybranej części danej całości (np. sektora usług) w stosunku do jej ogółu (całej gospodarki) (Jakubowicz, 1993; Ilnicki, 2009). Wskaźniki struktury najczęściej stosowane są

w odniesieniu do pracujących/zatrudnionych jako udział pracujących w usługach w stosunku do pracujących w całej gospodarce:

$$S_u = \frac{P_u}{P_o} \times 100$$

gdzie:

S_u – wskaźnik strukturalny
 P_u – liczba pracujących w usługach
 P_o – liczba pracujących ogółem;

- wskaźnik natężenia będący ilorazem liczby charakteryzującej dany miernik w stosunku do liczby ludności danego obszaru (Jakubowicz, 1993; Ilnicki, 2009). Podstawą najczęściej bywa 1000 lub 10 000 mieszkańców. Ten wskaźnik jest używany w odniesieniu praktycznie do wszystkich mierników usług np. liczba pracujących w usługach przypadających na 1000 mieszkańców czy liczba placówek/institucji przypadająca na 1000 mieszkańców:

$$N_u = \frac{P_u}{L_o} \times C$$

gdzie:

N_u – wskaźnik natężenia
 L_o – liczba ludności ogółem
 C – stała (1, 100, 1000 itd.);

- wskaźnik gęstości ukazujący wartość miernika przypadającą na jednostkę powierzchni (najczęściej 100 km²). Ten rodzaj wskaźnika najczęściej stosuje się do określania gęstości placówek/institucji usługowych czy usługowych jednostek REGON w danej jednostce przestrzennej:

$$G_u = \frac{L_u}{P} \times 100$$

gdzie:

G_u – wskaźnik gęstości
 L_u – liczba placówek usługowych
 P – powierzchnia jednostki w km²
 100 – stała dla podstawy 100 km²;

- rzadziej stosowanym wskaźnikiem jest wskaźnik podaży usług określony jako relacja liczby pracujących w usługach do sumy pracujących w pozostałych dwóch sektorach (Nowosielska, 1974; Ilnicki, 2009):

$$PU = \frac{P_u}{P_p + P_r} \times 100$$

gdzie:

P_u – podaż usług

P_p – liczba pracujących w przemyśle

P_r – liczba pracujących w rolnictwie.

1.5. Jakość usług

We współczesnym świecie niezwykle istotna wydaje się nie tylko sama dostępność usług, ale także ich jakość. Wyraża to sformułowanie T. J. Petersa i R. H. Watermana (za M. Stoma, 2012, s. 8): „Jakość to nie wszystko, ale wszystko staje się niczym bez jakości”. Dlatego na wstępie konieczne jest zdefiniowanie terminu „jakość usług”. Definicji jakości znanych jest wiele, jednocześnie trzeba sobie jednak zdawać sprawę, iż jest to pojęcie wielowymiarowe i trudne do jednoznacznego wyjaśnienia. B. Oyrzanowski (1993) wyróżnia dwie podstawowe ich grupy:

- pierwsza – utożsamiająca jakość produktu z jego cechami i właściwościami,
- druga – określająca jakość jako stopień, w jakim produkt, dzięki swoim właściwościom, zaspokaja potrzeby i oczekiwania użytkownika.

Wydaje się, że drugi rodzaj definicji, odnoszący się do opinii samego użytkownika usługi, w pełniejszym stopniu oddaje kwestie jakości usług, chociaż ma on bardziej subiektywny charakter, uzależniony od oczekiwań poszczególnych konsumentów (które mogą być bardzo różne dla tej samej usługi). Przykładowe definicji odnoszących się do drugiej grupy dostarcza propozycja V. A. Zeithamla i innych (1993), którzy jakość usług określają jako stopień spełnienia oczekiwań nabywców. Usługa ma odpowiednią jakość, jeśli jej realizacja spełnia lub przekracza oczekiwania nabywców. Zbliżoną definicję proponuje A. Jonas (Czubała i inni, 2006), która jakość usług rozumie jako różnicę między oczekiwaniami klientów a postrzeganiem usługi otrzymanej.

Według M. Stomy (2012) jakość usług charakteryzuje się specyficznymi cechami:

- jakość usług jest przede wszystkim kategorią subiektywną,
- jakość usług jest względna, stanowi bowiem zawsze wynik porównań między oczekiwaniami klientów a cechami oferty,
- jakość jest stopniowalna, co oznacza, że nie należy jej utożsamiać z czymś doskonałym,
- jakość usług może być w różnym stopniu zadawalająca lub też nie,

- jakość usług jest kategorią dynamiczną i zmienną, wpływają na nią zjawiska zachodzące na rynku, zjawiska i trendy pojawiające się w gospodarce, technice i technologii czy w społeczeństwie.

1.5.1. Wybrane modele jakości usług

Efektem szerszego zainteresowania jakością usług w latach 80. i 90. XX wieku było powstanie szeregu koncepcji i modeli. Niektóre z nich, najczęściej stosowane w ujęciach teoretycznych i empirycznych, w skróconej formie zostaną omówione w niniejszym punkcie. Dokładniej tę problematykę omawiają m.in. A. Czubała i inni (2006) oraz M. Stoma (2012).

Są to:

- model jakości usług Parasuramana, Zeithaml, Berry'ego (model luk),
- model jakości usług Grönroosa,
- model jakości częściowych Gummessaona,
- oraz zintegrowany model jakości Grönroosa i Gummessaona (4Q).

Model jakości usług Parasuramana, Zeithamla, Berry'ego (zwany także jako model luk). Podstawą koncepcji stało się założenie, że ocena jakości usługi, jakiej dokonuje klient, wynika z rozbieżności między jego oczekiwaniami i spostrzeżeniami, które to wpływają na obniżenie jakości świadczonych usług (luk). Autorzy modelu wyodrębnili 5 luk:

- pierwsza luka odnosi się do różnic między oczekiwaniami klienta a postrzeganiem ich przez usługodawcę (kierownictwem firmy);
- druga luka to rozbieżność między koncepcją usługi sformułowaną przez kierownictwo organizacji a projektem usługi uwzględniającym również możliwości i uwarunkowania działalności usługodawcy;
- trzecia luka określa różnicę występującą między projektem usługi (technicznymi normami jakości) a jej realizacją;
- czwarta luka to rozbieżność między wykonaniem danej usługi a zewnętrzną komunikacją z klientem, treścią przekazów komunikacyjnych kierowanych do klientów;
- piąta luka jest syntezą czterech pierwszych, czyli różnicą między usługą oczekiwaną a otrzymaną przez klienta.

Model jakości usług Grönroosa. Autor skupia się na dwóch aspektach jakości usług – jakości technicznej i funkcjonalnej, gdzie jakość techniczna to wszystko to, co konsument otrzymuje w następstwie zrealizowania danej usługi, a jakość funkcjonalna to wynik interakcji między usługodawcą a usługobiorcą. W efekcie w modelu tym wskazano, że klient jest zainteresowany nie

tylko wynikiem całego procesu realizacji danej usługi, ale również i sposobem, w jakim ten proces przebiega.

Model jakości częściowych Gummessaona. Podobnie jak w powyższym modelu Gummesson zakłada, że na jakość usługi wpływają dwa czynniki – jakość postrzegana przez klienta oraz jakość wynikająca z jego satysfakcji. W swym modelu autor wprowadził cztery jakości częściowe (4Q): jakości projektu, jakości wykonania, jakości dostaw oraz jakości relacji, traktowanych jako przesłanki postrzeganej jakości i satysfakcji.

Zintegrowany model jakości Grönroosa i Gummessaona (4Q) jest swoistą kompilacją powyżej prezentowanych modeli autorskich. W modelu tym istotną rolę odgrywa wizerunek usługodawcy, który wpływa pozytywnie lub negatywnie na ocenę jakości usługi. Ponadto czynnikami wpływającymi na ocenę są oczekiwania klienta oraz wcześniejsze doświadczenia. Także i tu wyodrębniono cztery jakości częściowe, chociaż nieco zmodyfikowane, tj. jakość projektu, jakość wykonania i dostawy, jakość relacji oraz jakość wyniku.

W literaturze (m.in. Dziadkowiec, 2006; Bielawa, 2011; Stoma, 2012; Frąś, 2014), opisanych jest szereg metod pomiaru i analizy jakości usług m.in. SERVQUAL, SERVPERF, analiza istotności-realizacji Martilla i Jamesa (technika *Importance-Performance*), analiza kary-nagrody czy metoda zdarzeń krytycznych (CIT).

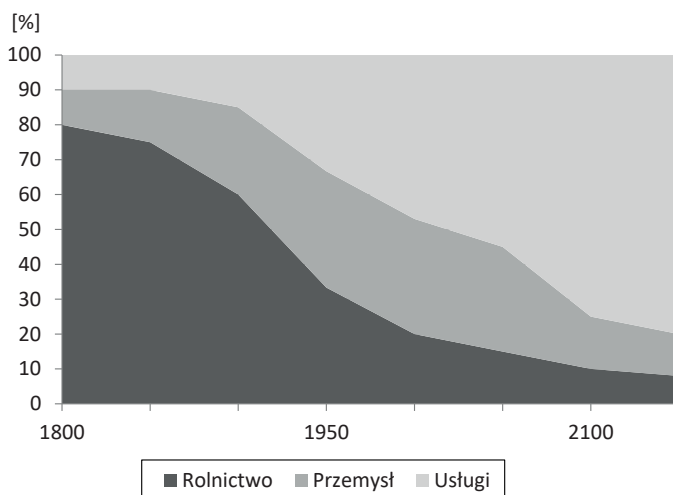
1.6. Podstawowe koncepcje teoretyczne dotyczące usług

1.6.1. Teoria trzech sektorów

Początki badań nad usługami związane są z osobą A. B. G. Fishera (1935, 1946, 1952, 1954), który poprzez analizę zmian strukturalnych w gospodarce starał się wyjaśnić przyczyny kryzysów gospodarczych, formułując **teorię trzech sektorów**. Koncepcja ta została następnie podjęta i rozwinięta przez kolejnych badaczy, zwłaszcza C. Clarka (1940) i J. Fourastie (1949). Stała się ona podstawową teorią wyjaśniającą przyczyny i zmiany w strukturze gospodarczej państw.

A. B. G. Fisher gospodarkę podzielił na trzy części składowe – sektor I, sektor II i sektor III. W późniejszym okresie C. Clark przemianował je na sektory: rolniczy, przemysłowy i usługowy. Postęp cywilizacyjny i związany z nim postęp gospodarczy powoduje przekształcenia i zmianę roli w zatrudnieniu

poszczególnych sektorów. W konsekwencji w różnych okresach tego postępu wiodącą rolę pełnią odmienne elementy tej struktury (ryc. 1). W ujęciu historycznym jest to początkowo dominacja sektora rolniczego, a następnie tendencja do zmniejszania roli tego sektora i wzrostu znaczenia sektora usługowego, który od pewnego okresu przejmuje rolę sektora dominującego. Inaczej zachowuje się sektor przemysłowy, który do pewnego momentu rozwija się kosztem sektora rolniczego, by następnie także zmniejszyć swe znaczenie na rzecz sektora usługowego. Wyrazem tego są międzysektorowe przepływy czynników produkcji, tj. siły roboczej i kapitału. Zmiany te dokonują się w stadiach tj. u A. B. G. Fishera i J. Fourastie są to trzy stadia, natomiast u C. Claraka dwa stadia. Najpełniej proces zmian w odniesieniu do transferu siły roboczej przedstawił J. Fourastie, wyodrębniając trzy następujące okresy:

Ryc. 1. Zmiany w sektorowej strukturze zatrudnienia

Źródło: Opracowanie własne na podstawie J. Fourastie, 1967.

- „cywilizacji pierwotnej”, mający w państwach wysokorozwiniętych charakter historyczny, w którym dominującą pozycję odgrywa rolnictwo;
- „okres przejściowy”, odnoszący się do przebiegu współczesnych zmian strukturalnych; pokazuje zasadnicze zmiany w układzie sektorowym z trzema fazami – startu, ekspansji i dopełnienia;
- oraz „cywilizacji tertialnej (tercjtalnej)”, mającej w chwili publikacji teorii charakter projekcji przyszłościowej z dominacją sektora usługowego.

Według J. Fourastie (1967) pod koniec XXI wieku udział usług w zatrudnieniu powinien wynosić ok. 75%, wystarczy jednak spojrzeć na tab. 1, by zauważyć, że już pod koniec drugiej dekady XX wieku niektóre państwa wysokoroz-

winięte przekroczyły tę wartość, osiągając w przypadku Stanów Zjednoczonych i Kanady 79%.

Bardzo istotną kwestią jest określenie przyczyn zmian strukturalnych. Dla A. B. G. Fishera są one efektem przemian dokonujących się w strukturze popytu konsumpcyjnego i spożycia jako reakcja na wzrost stopnia zamożności i realnych dochodów społeczeństwa. Wynika to ze znanego w ekonomii prawa Engla, który stwierdził, że w miarę wzrostu dochodów konsumenta (gospodarstwa domowego) co prawda wydatki na żywność rosną, lecz ich udział w wydatkach ogółem się zmniejsza. W konsekwencji wraz z bogaceniem się społeczeństwa następują zmiany punktu ciężkości popytu z dóbr podstawowych (głównie żywnościowych) na dobra trwałego użytku (przemysłowe), a następnie na usługi. Nieco inaczej zmiany te wyjaśniali C. Clark i J. Fourastie. Pierwszy z nich twierdził, że jest to wynik odmiennej dynamiki wydajności pracy w poszczególnych sektorach – najniższa jest ona w rolnictwie, wyższa w usługach, a najwyższa w przemyśle. Najwyższa dynamika rozwoju gospodarczego jest wynikiem transferu siły roboczej z sektora rolniczego do przemysłowego, natomiast duże zapotrzebowanie na siłę roboczą sektora usługowego wynika ze znacznie mniejszej wydajności w stosunku do sektora przemysłowego. Natomiast J. Fourastie decydującą rolę w procesie zmian strukturalnych przypisywał rozwojowi techniki produkcji i postępowi technicznemu. Odmienności te wynikają z różnych podejść i kontekstów badań strukturalnych, stosunku do głównych nurtów ekonomii czy też okresu opracowywania koncepcji.

Zatem, jak zauważa S. M. Szukalski (2001), wyjaśnienie zmian strukturalnych, niezależnie czy dokonuje się w sferze czynników popytu (A.B.G. Fisher), czy podaży (C. Clark, J. Fourastie), daje ten sam efekt, którym jest rosnące znaczenie i pozycja w gospodarce sektora usług.

Duże trudności wszystkim autorom sprawiło objaśnienie kryteriów podziału gospodarki i wydzielenie usług. Analizując ich prace, można zauważyć pewną ewolucję poglądów w kwestii kryteriów podziału czy zakresu poszczególnych sektorów. A. B. G. Fisher początkowo jako kryterium podziału przyjął popyt konsumpcyjny, by później oprzeć podział gospodarki o wskaźnik dochodowej elastyczności popytu. Na tej podstawie w „sektorze I” znalazły się dziedziny wytwarzające dobra podstawowe, głównie rolnictwo i pasterstwo, w późniejszym okresie autor dodał jeszcze kopalnictwo, w „sektorze II” przemysł przetwórczy, natomiast w „sektorze III” usługi reprezentowane przez handel, transport, komunikację, gastronomię, usługi osobiste, kulturę i rozrywkę, naukę, ochronę zdrowia, ubezpieczenia i wychowanie. Z kolei C. Clark wydzielił sektor rolniczy ze względu na „bezpośrednie zawłaszczanie zasobów

przyrody”, sektor przemysłowy ze względu na „przetwarzanie na dużą skalę”, z kolei do sektora usług zaliczył pozostałe gałęzie gospodarki. Odmienne było natomiast podejście J. Fourastie o charakterze indukcyjnym, który za kryterium podziału przyjął dynamikę postępu technicznego (wydajności pracy). W takim ujęciu sektor rolniczy charakteryzował gałęzie o umiarkowanym postępie technicznym; w sektorze przemysłowym dynamika postępu jest bardzo silna, natomiast w sektorze usługowym jest ona słaba lub nie występuje wcale.

Praktycznie wszystkie zaprezentowane powyżej kryteria spotkały się z wieloma opiniami krytycznymi, podważającymi w szczególności ich poprawność teoretyczną (Kwiatkowski, 1980). Analiza statystyczna przekształceń struktury zatrudnienia wskazuje, że nie do końca tendencje w poszczególnych państwach i ich grupach potwierdzają tezy A. B. G. Fishera, C. Clarka i J. Fourastie. Dotyczy to zwłaszcza grupy państw rozwijających się (Kwiatkowski, 1980; Rogoziński, 1993). Stąd też uwagi, że teoria ta odnosi się jedynie do krajów wysokorozwiniętych, które uwzględniono w jej konstruowaniu, nie dostosowując wspomnianej teorii do interpretacji zjawisk dokonujących się w krajach Trzeciego Świata. Według K. Rogozińskiego (1993) gospodarka tych krajów rozwija się według odmiennego scenariusza.

Mimo wielu uwag krytycznych, dotyczących teorii trzech sektorów, nadal jest ona przedmiotem znacznego zainteresowania. Chociaż każde z częściowych ustaleń i założeń jej autorów daje się podważyć, to jako całość wspomniana teoria wytrzymuje próbę czasu, stanowiąc podstawowe ujęcie odnoszące się do usług (Rogoziński, 1993; Szukalski, 2001). O znaczeniu teorii usług może świadczyć także brak innych, równie konkurencyjnych ujęć zmian struktury gospodarczej, oraz fakt, iż obowiązująca teoria stała się podstawą formułowania nowych koncepcji (głównie socjologicznych), jak choćby model społeczeństwa postindustrialnego D. Bella (1973) czy gospodarka usług O. Giariniego (1986).

1.6.2. Model społeczeństwa postindustrialnego D. Bella

Zręby teorii Bella powstały w latach 60. XX wieku, natomiast pełna prezentacja idei społeczeństwa postindustrialnego (społeczeństwa usług) opublikowana została w 1973 roku (Bell, 1973).

W nawiązaniu do teorii trzech sektorów i przedstawionych w niej faz transferu siły roboczej autor ten, ze względu na charakter pracy, wpływający na model stosunków społecznych, wydzielił trzy stadia rozwoju społecznego:

- preindustrialne z dominacją rolnictwa,
- industrialne z dominacją przemysłu,
- i postindustrialne z dominacją usług.

D. Bell (1973) wskazuje, że już w okresie industrialnym nastąpił intensywny rozwój sektora usługowego. Wyodrębnił w nim 4 fazy:

- faza 1 – to zanikanie tradycyjnych zawodów usługowych;
- faza 2 – to okres intensywnej industrializacji, której towarzyszy wzrost zapotrzebowania na niektóre usługi, zwłaszcza związane z procesem produkcji (np. transport, handel);
- faza 3 – związana z rozwojem masowej konsumpcji, a tym samym także wpływająca na wzrost takich usług jak handel, pośrednictwo finansowe i ubezpieczeniowe czy obrót nieruchomości;
- faza 4 – następuje wzrost zamożności społeczeństwa i zmiana struktury spożycia, przyczyniająca się do szerokiego rozwoju działalności usługowych, zwłaszcza odnoszących się do zaspokajania potrzeb związanych z wolnym czasem.

W społeczeństwie postindustrialnym nie tylko usługi dominują w strukturze zatrudnienia, ale dokonuje się zmiana samej struktury usług. Obok usług funkcjonujących i właściwych dla poprzednich stadiów, tj.:

- usług osobistych w społeczeństwie preindustrialnym,
- oraz usług dla przedsiębiorstw związanych ze społeczeństwem industrialnym,
- w stadium społeczeństwa postindustrialnego główną rolę odgrywają usługi specjalistyczne, techniczne oraz „inteligentne”, związane z prowadzeniem badań naukowych, oświatą, ochroną zdrowia czy szeroko rozumianym zarządzaniem (Bell, 1973, 1984, 1987).

Zasadniczym elementem postępu są zatem badania naukowe, rozwijające wiedzę teoretyczną niezbędną w gospodarce innowacyjnej. Natomiast pod względem instytucjonalnym szczególne miejsce stanowi uniwersytet, w którym następują zarówno formułowanie i weryfikacja systemów teoretycznych, jak i przygotowanie wysoko wykwalifikowanych kadr specjalistów.

1.6.3. Koncepcja „gospodarki usług”

Koncepcja „gospodarki usług” O. Giariniego (1986) jest przykładem jednej z nowszych koncepcji. Z jednej strony odwołuje się ona do omówionej wyżej koncepcji trzech sektorów, z drugiej strony odsłania istotne różnice w podejściu do analizy zmian gospodarczych (Szukalski, 2001; Kłosowski, 2006). Autor ten, podobnie jak i twórcy koncepcji trzech sektorów, uznaje dominującą rolę usług

w gospodarce, jednak w sposób odmienny traktuje same usługi. W koncepcji tej usługi traktowane są jako rodzaj działalności niezależnie od usytuowania sektorowego, czyli sfery usług według E. Nowosielskiej (1994). Jest to zatem podejście funkcjonalne. Podstawowe znaczenie ma w nim tercjalizacja gospodarki, rozumiana jako ogólny wzrost znaczenia działalności usługowych, nie tylko związanych z samym sektorem usługowym, ale także z sektorem przemysłowym czy rolniczym. W koncepcji tej szczególną rolę przypisuje się usługom dla przedsiębiorstw, które coraz częściej stają się integralną częścią procesu produkcyjnego, powodując przenikanie się i trudności w rozgraniczeniu działalności usługowej i przemysłowej. Stąd też wątpliwości niektórych badaczy (m.in. Marshall i inni, 1987) wobec sensu podziału na produkcję i usługi. Powiązania i współzależności między produkcją a usługami są przyjmowane jako jeden z istotnych czynników wzrostu usług (Marshall, Jaeger, 1990), przyczyniają się też do wzrostu zarówno komplementarności, jak i substytucji efektów działalności produkcyjnej i usługowej (Coffey, Bailly, 1990).

Według O. Giariniego (1986) wyznacznikiem „gospodarki usług” jest co najmniej pięćdziesięcioprocentowy udział kosztów związanych z działalnościami usługowymi w procesie produkcji dóbr i usług. Według badacza we współczesnej gospodarce krajów wysoko rozwiniętych udział ten jest znacznie wyższy i sięga 70% nakładów. W sposób bardziej szczegółowy „gospodarka usług” cechuje się (Szukalski, 2001):

- dominacją funkcji usługowych, także w przedsiębiorstwach przemysłowych;
- zintegrowaniem funkcji usługowych, które sprawia, że narasta tendencja, gdzie produkty i wyroby nie mogą być oferowane bez odpowiedniej infrastruktury usługowej;
- związaniem z działalnością znacznego ryzyka, obejmującego zarówno aktywność przedsiębiorstw sfery materialnej, jak i właściwą działalność usługową;
- znaczącym wpływem postępu technicznego i technologicznego, które powodują zmiany w procesie produkcji dóbr i świadczenia usług, a co za tym idzie także zmiany wymagań odnośnie zarówno ilości, jak i, przede wszystkim, jakości siły roboczej;
- wzrastającą rolę pozamaterialnych wartości w egzystencji społeczeństwa (dotyczy to zwłaszcza kształcenia, ochrony zdrowia i zagospodarowania czasu wolnego).

Według S. M. Szukalskiego (2001, s. 39) koncepcja ta z jednej strony jest postępowiem ze względu na ujęcie funkcjonalne, natomiast jej mankamentem wydają się dosyć intuicyjnie formułowane tezy (niepoparte analizami empi-

rycznymi) czy wręcz formułowanie tez sprzecznych ze sobą, dlatego „wywody autora należy potraktować jako rejestrację pewnych problemów, jakie niesie za sobą nowa struktura – gospodarka usług – oraz jako próbę zainspirowania dyskusji wokół nich”.

1.6.4. Teoria ośrodków centralnych

Jedną z głównych teorii w geografii osadnictwa, dotyczących rozmieszczenia i hierarchii ośrodków miejskich, pozostaje bez wątpienia teoria ośrodków centralnych W. Christallera (1933). Odnosi się ona co prawda do sieci osadniczej, jednak ze względu na przyjęte kryteria wyznaczania hierarchii ośrodków, związane z funkcją miast – którymi są dobra i usługi centralne – przyjmowana jest także jako teoria wyjaśniająca rozmieszczenie sektora usługowego. A. Wróbel (1963, s. IV) pisze, że „teoria ośrodków centralnych ma w praktyce zastosowanie głównie do lokalizacji działalności usługowej, przy czym współcześnie stosowana jest również w odniesieniu do analizy lokalizacji usług wewnątrz organizmów wielkomiejskich”. Zróżnicowane pojmowanie teorii W. Christallera posiada jednak głębsze podstawy, gdyż, jak wskazuje E. Nowosielska (1992, s. 62), „w bogatym dorobku teorii ośrodków centralnych niewiele uwagi poświęcono rozważaniom różnych określeń dotyczących jej przedmiotu (czyli treści) i przynależności (czyli zakresu). Teorię ośrodków centralnych kwalifikowano najczęściej jako teorię (rozmieszczenia) miast (np. Berry, 1968) lub teorię sektora trzeciego, czasem jako teorię handlu detalicznego i usług (Beavon, 1977), teorię osadnictwa (Hudson, 1969), zachowania się w przestrzeni (Rushton, 1969) lub teorię rynków (Berry, 1967)”. Niezależnie od ujmowania teorii ośrodków centralnych należy zwrócić uwagę, że nawet jeżeli nie do końca właściwe jest odnoszenie jej do teorii rozmieszczenia usług, to i tak, ze względu na silne powiązanie lokalizacji usług z miastami, można przyjąć przynajmniej pośredni jej związek z rozmieszczeniem placówek sektora III. Szerokie spektrum zagadnień dotyczących tej teorii prezentują m.in. E. Nowosielska (1992) czy J. Słodczyk (2001).

Badając sieć osadniczą w południowych Niemczech, W. Christaller zaobserwował pewne prawidłowości tego systemu, odnoszące się do wielkości, rozmieszczenia czy relacji między miejscowościami. Autor ten wprowadził termin „ośrodki centralne” dla określenia miejscowości, które poprzez zlokalizowane dobra i usługi centralne spełniają funkcje centralne, stanowiąc ośrodki obsługi dla szerszego obszaru (obszaru uzupełniającego). O centralności ośrodka decyduje zestaw dóbr i usług centralnych (mogą to być dobra i usługi centralne

wyższego lub niższego rzędu). Ponadto ośrodki centralne muszą posiadać „nadwyżkę znaczenia”, tj. możliwość zaspokajania potrzeb obszaru uzupełniającego (strefy wpływów). W. Christaller wyodrębnił 9 grup dóbr i usług uznanych za centralne. Są to:

- instytucje administracji – od urzędów gminnych, burmistrza, poprzez różne szczeble administracyjne po urzędy centralne;
- instytucje kulturalne i wyznaniowe – szkoły, biblioteki, po biskupstwa, wyższe uczelnie;
- instytucje ochrony zdrowia – apteki, praktyki lekarskie, szpitale;
- instytucje użyteczności publicznej – restauracje, prasa, obiekty sportowe, radiostacje;
- instytucje organizacji życia społecznego i gospodarczego – cechy rzemieślnicze, spółdzielnie, kancelarie prawne, izby handlowe;
- instytucje handlowe i finansowe – sklepy, kasy pożyczkowe, giełdy, banki;
- instytucje produkcyjne i usługowe – zakłady naprawcze, rzemiosło, drobny przemysł (piekarnie, rzeźnie, młyny);
- wielkość rynku pracy – liczba i wielkość zakładów pracy, liczba pracujących zawodowo;
- instytucje komunikacyjne – urzędy pocztowe, dworce, węzły kolejowe, centrale telefoniczne.

Teoria ośrodków centralnych wyjaśnia zróżnicowanie przestrzenne usług jako funkcję odległości (ekonomicznej), oddziałującą zarówno na producenta, jak i konsumenta. Poszczególne ośrodki charakteryzują się brakiem wytwarzania dóbr lub wytwarzaniem ich zróżnicowanej liczby (podobnie jak wytwarzaniem zróżnicowanej liczby usług centralnych), a tym samym także zróżnicowanym zasięgiem oddziaływania. W konsekwencji tych zróżnicowań ukształtowała się hierarchia miejscowości, w której każdy poziom hierarchiczny charakteryzuje się określoną liczbą dóbr i usług centralnych oraz promieniem oddziaływania. W. Christaller wyróżnił 7 typów ośrodków centralnych różnego rzędu, poczynając od najmniejszych ośrodków targowych (M), poprzez kolejne ośrodki A, K, B, G, P, po ośrodek stołeczny (L). Cały system ma układ heksagonalny, w którym na jeden ośrodek wyższy w hierarchii przypada trzy razy większa liczba ośrodków usytuowanych niżej w hierarchii.

Zaprezentowane ujęcie stało się podstawą stworzenia trzech różniących się modeli systemu osadniczego, opartych na zasadach:

- rynkowej,
- komunikacyjnej,
- administracyjnej.

Wspomniane modele uczyniono przedmiotem ożywionej polemiki między jej zwolennikami i przeciwnikami. Do grona krytyków należy m.in. E. Neef (1963), zwracający uwagę na jednostronność tego opracowania i oparcie go wyłącznie na zasadzie funkcjonalnej, a tym samym abstrahowanie w znacznym zakresie od czynników geograficznych. Przeprowadzone przez niego badania dla Saksonii nie potwierdziły teorii W. Christallera, stąd wniosek (Neef, 1963, s. 78), że „albo samo założenie teoretyczne jest fałszywe, albo wyprowadzone z niego wnioski nie odpowiadają rzeczywistości”. Teoria ta znalazła jednak potwierdzenie w innych regionach Europy Zachodniej czy w Chinach, na Nizinie Chińskiej (Słodczyk, 2003).

Jak zauważa E. Nowosielska (1994), klasyczny model W. Christallera w odniesieniu do powiązań usługowych nie sprawdza się jednak bez zastrzeżeń, bowiem o ile w modelu tym powiązania są pionowe i jednokierunkowe (od jednostek niższych do wyższych w hierarchii), to w rzeczywistości mamy do czynienia z systemem powiązań wielokierunkowych zarówno pionowych (w obu kierunkach), jak i poziomych (między ośrodkami tego samego rzędu), a także bezpośrednio związanych z bardziej oddalonymi ośrodkami wyższego rzędu (nie tylko z najbliższymi – sąsiedzkimi). Ponadto w odróżnieniu od modelu W. Christallera, w którym każdy poziom hierarchiczny charakteryzuje się tym samym zestawem dóbr i usług centralnych, wspomniany zestaw może się jednak różnić od pozostałych. Teoria ta nie powinna być odnoszona do całości usług, a jedynie do jej części konsumpcyjnej i ogólnospołecznej. Wynika to z faktu, że znaczna grupa usług dla producentów nie przystaje do ujęcia modelowego, gdyż cechują ją odmienne tendencje lokalizacyjne (Nowosielska, 1994).

2. Czynniki rozwoju i lokalizacji usług

2.1. Czynniki wpływające na rozwój usług

Kwestią niezwykle istotną jest określenie czynników, które wpływają na rozwój usług. Twórca teorii **trzech sektorów** A. B. G. Fishera (1935) oraz badacze, którzy ją rozwijali, tj. C. Clark (1940) i J. Fourastie (1949), wskazują na odmienne czynniki sprawcze wzrostu usług. Dla Fishera zmiany strukturalne w gospodarce to efekt działań dokonujących się w strukturze popytu konsumpcyjnego i spożycia, będących reakcją na wzrost stopnia zamożności i realnych dochodów społeczeństwa. Z kolei dla Clarka to wynik odmiennej dynamiki wydajności pracy w poszczególnych sektorach. Wobec mniejszej dynamiki wydajności pracy w usługach rozwój usług może dokonać się poprzez wzrost zatrudnienia, czego konsekwencją pozostaje wzrost sektora usług w gospodarce. Natomiast Fourastie decydującą rolę w procesie zmian strukturalnych przypisywał technice produkcji i postępowi technicznemu, które przyczyniają się do „wypychania” pracujących z sektorów, w których postęp technologiczny jest największy (przemysł). W konsekwencji następuje przejście pracowników przede wszystkim z przemysłu do usług.

Podejścia te H. Tengler i M. Hannike (1987) ujęli za pomocą dwu czynników – popytowego i podażowego. W przypadku czynnika popytowego różnicowanie elastyczności dochodowej popytu na produkty sektorów przy rozwoju gospodarczym i rosnącym dochodzie *per capita* powoduje wzrost popytu na dobra wyższego rzędu z zakresu usług (prawo Engla). Jest to zatem zgodne także z klasyczną już teorią hierarchii potrzeb człowieka A. Masłowa (1943, 1954), który stwierdził, że ludzkie potrzeby zaspokajane są stopniowo od najbardziej podstawowych (wynikających z funkcji życiowych, np. pożywienie),

a dopiero po ich zaspokojeniu aktywizują się potrzeby wyższego rzędu. Zgodnie z piramidą Masłowa na jej szczycie znajdują się potrzeby samorealizacji, które bardzo silnie korespondują z usługami. By zatem można było zaspokoić rosnące potrzeby społeczeństwa, muszą nastąpić adekwatne zamiany w strukturze produkcji i usług.

Z kolei wyjaśnienie od strony podaży bierze źródło z sektorowego zróżnicowania produktywności. Wysoka dynamika produktywności sektora przemysłowego powoduje redukcję zatrudnienia, pracujący przechodzą do sektora usługowego, który jest „intensywny pracą”, stąd wzrost zatrudnienia w usługach i zmiany w strukturze gospodarczej. Konsekwencją obu tych ujęć staje się wzrost liczby pracujących w usługach i zmiany struktury gospodarczej na korzyść sektora usługowego.

Współcześnie do wyjaśnienia przyczyn sektorowych zmian w gospodarce wykorzystuje się krzywą transformacji i krzywe obojętności, jednak i w tym przypadku zmiany analizuje się od strony produktywności sektorów i czynników popytowych (Szukalski, 2001).

Duże znaczenie dla rozwoju usług mają rozbudowane funkcje realizowane przez ten sektor gospodarki. Według Flejterskiego, Klóski i Majchrzak (2005, s. 15–16) wyróżnić można następujące funkcje usług:

- obsługi procesów wytwórczych polegające na wytwarzaniu dóbr materialnych. Funkcje te spełnia głównie transport, łączność, handel, finanse i ubezpieczenia;
- bytowe – związane z zaspokajaniem różnych potrzeb bytowych ludności poprzez rozwój takich dziedzin działalności usługowej, jak gospodarka komunalna i mieszkaniowa, handel, transport, łączność i usługi osobiste;
- socjalne, do których zalicza się usługi związane z opieką społeczną, ochroną zdrowia czy kulturą fizyczną;
- kulturotwórcze i oświatowe;
- administracyjno-organizatorskie;
- naukowo-badawcze związane z kreowaniem postępu naukowo-technicznego i organizatorskiego.

Oczywiście, wyróżnić można dalsze czynniki wpływające na rozwój usług, tym niemniej mają one wtórny charakter, gdyż stanowią uszczegółowienie i uzupełnienie wymienionych powyżej dwóch czynników. Taki charakter posiada rozwój cywilizacyjny i wzrost dochodów społeczeństwa. Widać to wyraźnie na przykładzie różnych państw. Wraz ze wzrostem PKB *per capita* wzrasta także rola usług w gospodarce, tj. udział zatrudnionych w usługach. Prawdopodobnie tę znaleźć można w wielu opracowaniach (m.in. Szukalski, 1988; Olearnik, 1989; Jakubowicz, 1993; Domachowski, 1996; Werwicki, 1998; Dominiak,

Hauke, 2015). Zwłaszcza w okresie lat 50., 60. czy 70. XX wieku dysproporcje między strukturą gospodarczą a poziomem dochodu narodowego państw wysoko, średnio i nisko rozwiniętych były szczególnie widoczne. Widać je także współcześnie, w drugiej dekadzie XXI wieku (tab. 6).

Tabela 6. PKB na jednego mieszkańca, struktura tworzenia PKB wg sektorów oraz struktura zatrudnienia wg sektorów gospodarczych dla wybranych państw świata w 2017 r.

Państwo	PKB <i>per capita</i> w tys. \$	Udział sektorów w tworzeniu PKB (w %)			Udział pracujących w strukturze (w %)		
		rolnictwo	przemysł	usługi	rolnictwo	przemysł	usługi
Luxemburg	106,3	0,2	11,9	87,9	1,1	20,0	78,9
Norwegia	71,8	2,4	31,1	65,5	2,1	19,3	78,6
USA	59,5	0,9	18,9	80,2	0,7	20,3	79,0
Niemcy	50,4	0,6	30,1	69,3	1,4	24,2	74,3
Australia	50,3	3,6	26,1	70,3	3,6	21,1	75,3
Kanada	48,3	1,7	28,1	70,2	2,0	19,0	79,0
Francja	43,9	2,0	20,1	77,9	2,8	20,0	77,2
Japonia	42,8	1,0	29,7	69,3	2,9	26,2	70,9
Hiszpania	38,3	2,6	23,2	74,2	4,2	24,0	71,7
Czechy	35,5	2,5	37,8	59,7	2,8	38,0	59,2
Polska	29,5	2,4	40,2	57,4	11,5	30,4	57,6
Rosja	27,8	4,7	32,4	62,9	9,4	27,6	63,0
Meksyk	19,9	3,9	31,6	64,5	13,3	24,1	61,6
Irak	17,0	9,8	35,9	54,3	16,3	35,1	48,6
Chiny	16,7	9,3	39,5	52,2	27,7	28,8	43,5
Maroko	8,6	14,8	29,1	56,0	14,7	29,1	56,0
Boliwia	7,5	13,0	37,0	50,0	29,4	22,0	48,3
Indie	7,2	15,4	23,0	61,6	47,0	22,0	31,0
Bangladesz	4,2	14,2	29,2	56,5	42,7	20,5	36,8
Tanzania	3,2	23,4	28,6	47,6	66,9	6,5	26,6
Afganistan	2,0	23,0	21,1	55,9	44,3	18,1	37,6
Mozambik	1,2	22,3	23,0	54,7	74,4	3,9	21,7
Malawi	1,2	28,1	15,8	56,1	76,9	4,1	19,0
Burundi	0,7	40,0	16,3	44,0	93,6	2,3	4,1

Źródło: Opracowanie własne na podstawie The World Factbook <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ir.html> (dostęp: 16.09.2018).

W państwach wysoko rozwiniętych, o PKB *per capita* wynoszącym ok. 40 tys. \$ i więcej, udział sektora usług przekracza 70%, dochodząc do blisko

80% w przypadku USA, Kanady czy Luxemburga. W państwach o średnim poziomie rozwoju udział usług w zatrudnieniu z reguły przekracza 50%, natomiast w słabo rozwiniętych państwach afrykańskich czy azjatyckich udziały te wynoszą od kilku do trzydziestu kilku procent. W najbiedniejszym państwie Burundi, gdzie PKB na głowę mieszkańca wynosi tylko 700 \$, udział usług w strukturze gospodarczej to jedynie 4,1% (tab. 6). Analizując tabelę 6, można zauważyć jeszcze jedną prawidłowość: w państwach wysoko i średnio rozwiniętych udział zatrudnienia w usługach w przybliżeniu odpowiada udziałowi tego sektora w tworzeniu PKB. I tak np. w USA udział usług w zatrudnieniu wynosi 79%, a w tworzeniu PKB 80,2%. Natomiast w państwach słabo rozwiniętych udział usług w tworzeniu PKB jest znacznie wyższy od udziału w zatrudnieniu. W Tanzanii udział zatrudnionych w usługach wynosi 26,6%, podczas gdy udział w tworzeniu PKB wynosi 47,6%. Jest to konsekwencja bardzo niskiej produktywności rolnictwa, z którym związana pozostaje z reguły większość (lub przynajmniej duża część) pracujących. Tym samym udział rolnictwa w tworzeniu PKB jest bardzo niski. Na przykład w Tanzanii z rolnictwem związanych jest 66,9% pracujących, podczas gdy rolnictwo partycypuje tylko w 3,2% PKB. Trzeba jednak podkreślić, że brak jest ścisłej zależności między poziomem PKB państw i ich strukturą gospodarczą (udziałem usług). Trzy państwa o zbliżonym PKB *per capita*, tj. Maroko (8,6 tys. \$), Boliwia (7,5) i Indie (7,2), charakteryzują się bardzo różnym udziałem usług w strukturze gospodarczej, odpowiednio 56%, 48,3% i 31,0%.

Ponadto należy zwrócić uwagę na fakt, iż między usługami w państwach wysoko i słabo rozwiniętych występują znaczące różnice strukturalne i różnice charakteru. W państwach wysoko rozwiniętych ważne znaczenie odgrywają nowoczesne usługi – informacyjne, oparte na wiedzy, czy usługi dla producentów i biznesu. Wystarczy wspomnieć, że już w 1970 roku D. Bell (1979) wskazywał, że blisko 50% usług w USA związanych jest z informacją. Natomiast usługi w krajach rozwijających się to w dużym stopniu te tradycyjne, określane przez M. Katouziana (1970) jako stare (np. usługi obnośne, świadczone na ulicy). Dlatego K. Rogoziński (1993) wskazuje, że o rozwoju społeczno-gospodarczym nie świadczy udział zatrudnionych w usługach ogółem, a jedynie w pewnych rodzajach usług zaklasyfikowanych do nowych i komplementarnych (Katouzian, 1970). Związki dochodu narodowego z poszczególnymi rodzajami usług mogą być różne. Stąd też według K. Rogozińskiego (1993) klasyczny wykres zmian struktury gospodarczej zaprezentowanej przez J. Fourastie (1967) dla państw słabiej rozwiniętych przybiera inną postać. W późnej fazie zmian udziały zatrudnionych w przemyśle i usługach są zbliżone przy mniejszej roli zatrudnienia w rolnictwie. Wyróżnić moż-

na także i inne czynniki, mające charakter uzupełniający, wskazane powyżej tzw. megacynniki: zmiany stylu bycia, wzrost ilości wolnego czasu, wzrost wykształcenia społeczeństwa, wzrost aktywizacji zawodowej kobiet, coraz dłuższe trwanie życia itd.

2.2. Czynniki lokalizacji usług

Kwestie związane z lokalizacją działalności gospodarczej (także w ujęciu modelowym) zaczęto podejmować już w XIX wieku (von Thünen, Launhardt) i kontynuowano je w XX wieku (Weber, Predöhl), z tym jednak, że koncentrowały się one na dominujących ówczesnie działalnościach, początkowo na rolnictwie, a następnie przemyśle. Chociaż dosyć wcześnie zwrócono uwagę na rolę usług w kształtowaniu sieci osadniczej (Christaller, 1933), to zainteresowanie problematyką ich lokalizacji (zwłaszcza w polskiej literaturze) można określić jako niewielkie. Na wstępie należałoby zatem wyjaśnić główne, stosowane w tej części pracy, terminy, a zatem lokalizację i czynniki lokalizacji.

Lokalizacja (łac. *locare* – umieścić) jest pojęciem, które odnosi się do procedury wyboru miejsca dla określonej działalności gospodarczej. Jest to proces złożony, na który wpływ wywiera szereg uwarunkowań. Jednak nie ogranicza się on jedynie do „umiejscowienia” nowego zakładu, ale traktowany jest znacznie szerzej, bowiem według G. E. Törnqvista (1977) na „decyzje lokalizacyjne” składają się wszystkie działania, w efekcie przynoszące określone konsekwencje przestrzenne. W zależności od stopnia szczegółowości analizy można wyróżnić węższą lub szerszą liczbę uwarunkowań (czynników).

Pierwszym, który zdefiniował czynnik lokalizacji, był A. Weber (1909). Określił on go jako korzyść, która przejawia się w działalności gospodarczej wówczas, gdy działalność prowadzona jest w określonym punkcie lub obszarze. Korzyścią są oszczędności w kosztach produkcji. Nieco szerzej czynnik lokalizacji zdefiniował W. Wilk (2001), wskazując, że czynnik lokalizacji to jedna z przyczyn wywołujących skutek, składnik warunkujący coś lub rozstrzygający o czymś. Stąd czynnikiem lokalizacji nazywa się każdą zmienną istotną w podejmowaniu decyzji lokalizacyjnych nie tylko w odniesieniu do korzyści, ale także ewentualnych barier lokalizacji.

Znaczenie problematyki lokalizacji jest niezwykle istotne, gdyż w dużym stopniu decyduje o sukcesie lub jego braku w odniesieniu do lokalizowanej placówki, instytucji czy zakładu. Przestrzeń geograficzna, a w węższym ujęciu przestrzeń ekonomiczna, tj. „fragment przestrzeni geograficznej, którą zamieszkuje, użytkuje i kształtuje człowiek” (A. Runge i J. Runge, 2008, s. 263),

jest niejednorodna, czyli, jak zauważył już w XVIII wieku A. Smith, prowadzenie działalności gospodarczej w różnych miejscach generuje odmienne koszty i przynosi zróżnicowane efekty. Stąd też niezwykle istotne wydaje się uchwycenie czynników, które decydują o sukcesie lokalizacji.

Wśród czynników lokalizacji usług, podobnie jak w przypadku czynników lokalizacji przemysłu czy, szerzej, działalności gospodarczej, wyróżnić można czynniki lokalizacji ogólnej i szczegółowej. Czynniki lokalizacji ogólnej, jak sam termin wskazuje, mają bardziej ogólny charakter i wpływają na umiejscowienie inwestycji w regionie, powiecie bądź gminie, natomiast czynniki lokalizacji szczegółowej odnoszą się do czynników, które wpływają na wybór konkretnego miejsca w przestrzeni (działki).

Analizując charakter usług i warunki ich działalności, można przyjąć, iż czynniki lokalizacji usług w ogólnym ujęciu nie różnią się zasadniczo od czynników lokalizacji działalności gospodarczych czy przemysłu, chociaż ich znaczenie dla poszczególnych sektorów może się różnić, co w zasadniczym stopniu wynika z cech usług. Przyjmując czynniki lokalizacji przedsiębiorstw zaproponowane przez W. Budnera (2004) (które w ogólnym zarysie zbieżne są z podziałem B. Kortusa, 1986), wyróżniamy trzy grupy czynników:

- przestrzenno-środowiskowe – które zawierają czynniki przestrzenne i środowiskowe,
- techno-ekonomiczne – z czynnikami techniczno-technologicznymi i ekonomicznymi,
- społeczno-polityczne – odnoszące się do czynników społeczno-kulturowych, politycznych i prawno-administracyjnych.

Zasadnicza różnica między czynnikami lokalizacji przemysłu i usług dotyczy przede wszystkim pierwszej grupy czynników w odniesieniu do części środowiskowej. Niematerialność usług powoduje, że w przeciwieństwie do przemysłu nie wymagają one praktycznie surowców, tym samym środowisko przyrodnicze w takim ujęciu nie ma większego znaczenia. Co innego, gdy środowisko potraktujemy w ujęciu jego walorów przyrodniczych (woda, klimat, ukształtowanie terenu, fauna, flora), w takiej sytuacji ma ono istotne znaczenie dla części usług, np. turystycznych czy uzdrowiskowych. W przypadku całości usług w większym stopniu środowisko możemy ujmować jako środowisko antropogeniczne (człowieka), zwłaszcza w kontekście obszarów zurbanizowanych, a w tym przypadku jego rola jest istotna.

Bardzo duże znaczenie ma natomiast grupa czynników przestrzennych, gdyż takie cechy jak lokalność usług, wynikająca z koniecznej zbieżności oraz jednoczesności miejsca świadczenia i konsumpcji usług, powodują, że istotne okazują się takie czynniki jak odległość, dostępność (przestrzenna, czasowa,

ekonomiczna) czy położenie względem innych elementów (miejsca zamieszkania, pracy, nauki).

W odniesieniu do czynników techno-ekonomicznych do niedawna można było uważać, że i czynnik techniczno-technologiczny w stosunku do przemysłu w usługach odgrywa mniejszą rolę, tym niemniej współczesny rozwój sprawił, że także w tym sektorze, a zwłaszcza w niektórych jego rodzajach, np. ochronie zdrowia (w placówkach wysokospecjalistycznych), nauce, informacji i komunikacji, bankowości, takie czynniki jak wysokospecjalistyczne techniczne środki pracy czy określona organizacja pracy mają duże znaczenie w świadczeniu usług.

Równie ważne jak w przemyśle są czynniki zaliczane do ekonomicznych, gdyż wzrost gospodarczy, chłonność rynku zbytu, koszty pracy, niezależnie od rodzaju działalności, decydują o jej efektywności, a w konsekwencji warunkują sukces lub porażkę lokalizacji.

Nie inaczej jest w grupie czynników społeczno-politycznych, których rola w usługach jest porównywalna do tej w przemyśle. Dotyczy to zarówno czynników społeczno-kulturowych (np. podaż siły roboczej, postawy pracowników czy siła związków zawodowych), politycznych (polityka państwa np. podatkowa, kompetencje władzy), jak i prawno-administracyjnych (przejrzystość, stabilność prawa, działanie administracji).

Zaprezentowana powyżej klasyfikacja czynników lokalizacji w ogólnym ujęciu zbieżna jest z czynnikami lokalizacji odnoszącymi się do usług, chociaż wyróżnić można zarówno pewne odmienności, jak i inne ujęcie czynników. Jak zauważa E. Nowosielska (1994), w literaturze wyodrębnia się 6 głównych czynników lokalizacji usług:

- demograficzny,
- społeczny,
- strukturalny,
- ekonomiczny,
- technologiczny,
- polityczny.

Co ciekawe, w ujęciu tym, w odróżnieniu od klasyfikacji W. Budnera (2004), brak jest tak istotnego geograficznego czynnika, jakim okazuje się przestrzeń. A nikogo nie trzeba przekonywać, jaką w „tradycyjnych” usługach rolę odgrywa odległość usług w stosunku do miejsca zamieszkania czy położenie w przestrzeni miasta (np. przy ważnej trasie wylotowej z miasta, w śródmieściu czy dzielnicy peryferyjnej). Dlatego prócz wymienionych czynników przez E. Nowosielską (1994) czy M. Daszkowską (1993) należałoby dodać jeszcze czynnik przestrzenny.

Czynnik demograficzny przyjmowany jest jako jeden z głównych czynników lokalizacji usług, brak go natomiast wśród czynników zaproponowanych przez B. Kortusa (1986), I. Fierłę (1987) czy W. Budnera (2004), a odnoszących się do przemysłu. Wynika on bowiem ze specyfiki i cech usług, a przede wszystkim ze zbieżności miejsca i czasu świadczenia usługi oraz jej konsumpcji. W konsekwencji, po pierwsze do ekonomicznie uzasadnionej lokalizacji placówek usługowych konieczny jest pewien potencjał demograficzny (liczba mieszkańców będąca potencjalnym konsumentem usług), a po drugie odległość między miejscem zamieszkania (pracy, nauki) ludności a usytuowaniem usług nie może być zbyt duża, gdyż po przekroczeniu pewnej odległości może stać się ona istotną barierą. Oczywiście, wspomniana odległość potrafi być różna w zależności od takich elementów jak: częstotliwość korzystania, obligatoryjność, stopień specjalizacji, adresaci usługi (dzieci, dorośli, osoby starsze). Badania (Illeris, 1990; Śleszyński, 2002; Ilnicki, 2003; Sokołowski, 2006) wskazują na istniejący wciąż, silny związek rozmieszczenia ludności i usług, z tym jednak, że znaczenie ma nie tylko ogólna liczba ludności, ale także ich struktury związane z wiekiem, płcią, wykształceniem. Wynika to z faktu, iż pewne usługi wręcz adresowane są do wybranych grup społeczeństwa. Na przykład usługi żłobków, przedszkoli, szkół podstawowych czy średnich dotyczą prawie wyłącznie dzieci i młodzieży (niewielka część szkół podstawowych, średnich, czy policealnych dotyczy także dorosłych), podobnie jak opieka socjalna w odniesieniu do domów spokojnej starości dla osób w wieku emerytalnym.

Czynnik społeczny w odróżnieniu od czynnika demograficznego wiąże się z pracownikami usług, w tym także w aspekcie jakościowym, połączonym z kwalifikacjami pracowników, ich motywacjami, preferencjami, elastycznością, czy kreatywnością.

Czynnik strukturalny dotyczy zróżnicowań rozwoju rodzajów usług lub ich grup. Odnosi się zwłaszcza do usług bardziej wyspecjalizowanych (np. usługi dla producentów i biznesu), które w odróżnieniu od usług o charakterze powszechnym (np. handel, edukacja, ochrona zdrowia) lokowane są w większych miastach, wykazując tym samym szersze oddziaływania przestrzenne.

Czynnik ekonomiczny może być to bardzo szeroko rozumiany czynnik związany z różnymi elementami w sposób bezpośrednio czy pośrednio odnoszącymi się do ekonomii. Tym niemniej najistotniejszy jest tu czynnik wpływający bezpośrednio na usługi, a związany z poziomem ekonomicznym. To właśnie wysoki poziom dochodów mieszkańców czy podmiotów gospodarczych generuje zapotrzebowanie na już istniejące i nowe usługi, a tym samym przyczynia się do rozwoju usług, zwłaszcza tych, które nabywane są za środki finansowe bezpośrednich konsumentów.

W przypadku czynnika technologicznego dokonujący się w ostatnich latach rozwój w gospodarce ma także miejsce w usługach, upowszechnienie technologii informatycznych powoduje, że zmniejsza się konieczność bezpośredniego (twarzą w twarz) kontaktu między usługodawcą i usługobiorcą, w konsekwencji maleje więc rola czynnika przestrzennego, tj. lokalizacja w pobliżu odbiorcy usługi.

Czynnik polityczny – odnosi się do polityki państwa wobec usług lub ich części. W sposób bezpośredni dotyczy usług publicznych (ogólnospołecznych), natomiast w sposób pośredni wszystkich usług.

Podobne ujęcie czynników lokalizacji, ale z nieco odmiennymi grupami czynników, prezentuje M. Daszkowska (1993) (tab. 7), wyróżniając:

Tabela 7. Czynniki lokalizacji usług wg M. Daszkowskiej

Czynniki lokalizacji	Charakterystyka
Czynniki demograficzne	stan ludności i rozmieszczenie struktura ludności struktura zarobków i struktura socjalna
Czynniki ekonomiczne	dochody przeznaczenie dochodów
Czynniki psychologiczne i socjalno-psychologiczne	przyzwyczajenia życiowe mentalność
Infrastruktura	budowa miasta
Konkurencja	istniejąca konkurencja i jej formy preferencje przestrzenne preferencje usług
Ocena obiektu	ocena lokalu

Źródło: Opracowanie własne na podstawie M. Daszkowska (1993).

Najczęściej na lokalizację usług wpływa zespół wymienionych czynników, przy czym ich znaczenie może być różne dla poszczególnych rodzajów usług. Zwrócić należy uwagę na fakt zmian charakteru poszczególnych czynników, bowiem także w usługach coraz częściej następuje przejście z ilościowego ujęcia czynników w stronę ujęcia jakościowego. Wynika to ze wzrastającej roli gospodarki wiedzochłonnej, tym samym następuje modyfikacja ujęcia czynników lokalizacji dostosowująca je do nowych potrzeb (Gorzela, 2003).

Nawet pobieżna analiza definicji usług pokazuje, że zasadniczym ich zadaniem jest zaspokajanie potrzeb społeczeństwa. Sformułowania takie spotkać możemy w definicjach m.in. O. Langego (1959), C. Niewadziego (1975) czy A. Werwickiego (1987). Czynniki lokalizacji usług to jedna z „dróg” realizacji tego celu odnosząca się do aspektu przestrzennego.

Według Encyklopedii PWN (1975, s. 663) potrzeba to „występujący u zwierząt i ludzi stan braku czegoś, co w związku ze strukturą organizmu, indywidualnym doświadczeniem osobnika oraz jego miejscem społecznym jest niezbędne do utrzymania go przy życiu, umożliwienia mu rozwoju, zachowania gatunku, utrzymania określonej roli społecznej”. Brak ten może dotyczyć zarówno przedmiotów materialnych, pewnych stanów emocjonalnych, wyników jakiegoś działania, określonych stosunków między ludźmi, ale także usług. Na podstawie klasycznej teorii A. Masłowa, (1943, 1954), o której mowa była wcześniej, wiadomo, że potrzeby ludzkie zaspokajane są stopniowo, poczynając od tych podstawowych. Do potrzeb wyższego rzędu A. Masłow (1943, 1954) zaliczył afiliację, szacunek i uznanie oraz samorealizację. To właśnie ta potrzeba znalazła się na szczycie hierarchii. Każdy poziom potrzeb w mniejszym lub większym stopniu związany jest z usługami, np. współcześnie handel czy gastronomia są elementami zaspokajania potrzeb podstawowych (dostarczenie pożywienia), natomiast np. usługi edukacyjne czy kulturalne powiązane są z potrzebami samorealizacji. Trzeba jednak pamiętać, że każdy człowiek charakteryzuje się odmiennymi potrzebami, na które wpływ ma wiele elementów – wiek, płeć, miejsce zamieszkania, wykształcenie, pochodzenie społeczne itd. A zatem potrzeby społeczeństw w układach przestrzennych (miasto, region, kraj) stanowią pewną sumę potrzeb poszczególnych mieszkańców. Jednocześnie potrzeby mogą znacznie się różnić przestrzennie – w układzie: miasto – wieś, małe miasto – duże miasto, czy w ujęciu regionalnym (region stołeczny – region peryferyjny).

Nie wszystkie potrzeby jednostek czy społeczeństw można zaspokoić, m.in. ze względu na z reguły ograniczone możliwości finansowe. Stąd pojawia się kolejny ważny termin ekonomiczny – popyt. Według Encyklopedii PWN oznacza on ilość dóbr i usług, które ogół konsumentów chce i jest w stanie kupić. Może być on potencjalny i efektywny. Popyt potencjalny to suma odczuwanych potrzeb niezależnie od sposobności ich zaspokojenia. Natomiast bardziej istotny wydaje się popyt efektywny, gdy potrzeby mają pokrycie w sile nabywczej, tj. są możliwe do zaspokojenia. Wyrazem tego pozostaje sformułowanie H. Hazlitta (2004, s. 17), który pisze: „Efektywny ekonomiczny popyt wymaga nie samej tylko potrzeby, ale odpowiedniej siły nabywczej”. A zatem wskazuje, jak istotny jest czynnik ekonomiczny związany z odpowiednią siłą nabywczą społeczeństwa czy podmiotów gospodarczych.

Popyt na usługi według H. Szulce (1988) uzależniony jest od dwóch grup czynników:

- o charakterze ekonomicznym,
- o charakterze pozaekonomicznym.

Do czynników ekonomicznych zalicza się:

- sytuację społeczno-ekonomiczną kraju,
- dochody konsumentów,
- oszczędności,
- ceny dóbr materialnych i usług,
- zasoby materialne i mieszkaniowe ludności,
- zaopatrzenie rynku i jakość usług handlowych,
- rozmiary konsumpcji naturalnej (samoobsługi),
- rozmiary konsumpcji zbiorowej.

Natomiast charakter pozaekonomiczny mają czynniki:

- demograficzne (w tym zróżnicowanie struktury demograficznej),
- społeczne,
- psychologiczne,
- zewnętrzne bodźce oddziałujące na konsumenta, wyrażające się w chęci wyróżnienia się albo upodobnienia do innych,
- zasób informacji, jakimi dysponuje konsument.

Z kolei A. Styś (1997) popyt uzależnia od czynników związanych z:

- industrializacją,
- demografią,
- dochodami ludności,
- poziomem wykształcenia,
- aktywnością zawodową kobiet,
- urbanizacją,
- oraz stopniem wyposażenia w dobra trwałego użytku.

Z zestawienia tego wynika, że w ogólnym zarysie czynniki popytu nawiązują do wskazanych wcześniej czynników lokalizacji (np. czynnik demograficzny, ekonomiczny, społeczny), ale w wielu wypadkach mają bardziej szczegółowy charakter (np. zewnętrzne bodźce oddziałujące na konsumenta, moda).

Biorąc pod uwagę zaprezentowany materiał, można dokonać pewnych uogólnień, w myśl których zasadniczymi czynnikami lokalizacji usług byłyby:

- czynnik demograficzny – dla usług ogólnospołecznych i niematerialnych usługi konsumpcyjne, finansowane ze środków publicznych;
- czynniki demograficzny i ekonomiczny, czyli odpowiednia liczba osób, podmiotów gospodarczych, a na dodatek dysponująca dochodami umożliwiającymi konsumpcję określonych usług – dla pozostałej części usług funkcjonujących na zasadach rynkowych.

W związku z dużą niejednorodnością (heterogenicznością) usług ich poszczególne rodzaje charakteryzują się zróżnicowanym zestawem czynników istotnych dla lokalizacji. Trudno wyróżnić wszystkie rodzaje usług, dlatego

poniżej przedstawione zostaną niektóre z nich. Zaprezentowany materiał odnosi się do standardowych czynników dla poszczególnych rodzajów usług, które w odniesieniu do poszczególnych przypadków mogą się różnić (tab. 8).

Tabela 8. Główne czynniki lokalizacji wybranych usług

Rodzaje usług		Czynniki lokalizacji
1	2	3
Edukacja	przedszkola	odpowiedni potencjał dzieci w wieku przedszkolnym, bliskość miejsca zamieszkania, ustronne miejsca z możliwością stworzenia placu zabaw
	szkoła podstawowa	odpowiedni potencjał dzieci w wieku szkolnym, bliskość miejsca zamieszkania (osiedle, dzielnica)
	szkoła średnia	odpowiedni potencjał młodzieży w wieku szkoły średniej, dobra dostępność komunikacyjna dla młodzieży dojeżdżającej z innych dzielnic czy sąsiednich miejscowości
	szkoła wyższa	odpowiedni potencjał młodzieży mogącej podjąć studia, obecność odpowiednio liczebnej kadry pracowników naukowych, wysokie aspiracje mieszkańców, zapotrzebowanie gospodarki na osoby z wyższym wykształceniem, dobra dostępność komunikacyjna dla młodzieży dojeżdżającej z innych dzielnic czy sąsiednich miejscowości
Ochrona zdrowia	podstawowe placówki ochrony zdrowia	odpowiedni potencjał mieszkańców, bliskość miejsc zamieszkania, stan zdrowotny mieszkańców
	szpitale ogólne	duża liczba mieszkańców, pełnienie funkcji administracyjnych (co najmniej powiat), dobra dostępność komunikacyjna itd., położenie na obszarach peryferyjnych, w ustronnych miejscach z wysokimi walorami środowiskowymi
	szpitale specjalistyczne	duże miasta, obecność szkolnictwa medycznego, w tym wyższych szkół medycznych, dobra dostępność komunikacyjna, położenie na obszarach peryferyjnych, w ustronnych miejscach z wysokimi walorami środowiskowymi, odpowiednia przestrzeń do stworzenia miejsc lądowania dla pogotowia lotniczego
Handel	sklepy	odpowiedni potencjał mieszkańców, sąsiedztwo miejsc zamieszkania i obszary śródmiejskie, odpowiedni poziom siły nabywczej mieszkańców
	hipermarkety	miasta o dużej liczbie mieszkańców, wysoka ich siła nabywcza, dobra dostępność komunikacyjna, odpowiednia ilość miejsca umożliwiające stworzenie dużych parkingów
	galerie handlowe	miasta z dużą liczbą mieszkańców, wysoka ich siła nabywcza, centralne położenie

cd. tab. 8

1	2	3
Restauracje		miejsca znaczących atrakcji turystycznych, ośrodki biznesowe i konferencyjne, centra miast i centralne części dzielnic, dworce, lotniska, poblizłe dużych biurów, galerie handlowe
Hotele		miejsca targowe, obecność znaczących atrakcji turystycznych (przyrodniczych, antropogenicznych), ośrodki biznesowe i konferencyjne, centra dużych miast, skrzyżowania głównych dróg, miejsca w pobliżu dworców, lotnisk
Administracja		centralne części miast i gmin, dobra dostępność komunikacyjna
Placówki kulturalne	biblioteki	odpowiednia liczba mieszkańców, aspiracje kulturalne mieszkańców
	kina	duże miasta, aspiracje kulturalne mieszkańców
	teatry	duża liczba mieszkańców, wysokie aspiracje kulturalne mieszkańców, dobre wykształcenie mieszkańców, centralne położenie, obecność wyższych uczelni (zwłaszcza humanistycznych), dobra dostępność komunikacyjna
Pośrednictwo finansowe		odpowiedni potencjał ludnościowy, duża liczba podmiotów gospodarczych, wysoka ich siła nabywcza, centra miast i dzielnic, wysoki potencjał gospodarczy, konkurencja, preferencje finansowe mieszkańców i podmiotów gospodarczych
Usługi dla producentów i biznesu		duża liczba podmiotów gospodarczych, wysoki potencjał gospodarczy, zróżnicowana struktura gospodarcza, stosowanie przez podmioty nowoczesnych form organizacji produkcji
Transport		duże ośrodki miejsko-przemysłowe, obecność branży przemysłowych o dużej roli w produkcji surowców i podzespołów, obecność zakładów o dużej produkcji na rynek krajowy i na eksport
Usługi naprawcze		odpowiedni potencjał mieszkańców, wysoki poziom siły nabywczej mieszkańców, dobre wyposażenie gospodarstw domowych w dobra trwałego użytku

Źródło: Opracowanie własne.

2.3. Czynniki lokalizacji e-usług

Zwłaszcza w ostatnich latach do ważnego czynnika lokalizacji dołączył czynnik technologiczny, związany przede wszystkim z upowszechnieniem wśród usługodawców i usługobiorców internetu. Ogromny potencjał tkwiący w internecie powoduje dynamiczny wzrost e-usług. Wśród e-usług możemy wyróżnić:

- usługi w pełni świadczone drogą internetową,
- usługi częściowo świadczone drogą internetową, a częściowo w sposób tradycyjny.

W przypadku pierwszej wymienionej grupy „tworzywem” dużej części usług pozostaje informacja, która wręcz idealnie nadaje się do wykorzystania poprzez sieć. Stąd na odległość, nie wychodząc z domu, można korzystać z szeregu usług doradczych, edukacyjnych, kulturalnych, administracyjnych, zdrowotnych, bankowych czy ubezpieczeniowych. Nieco inaczej wygląda sytuacja w przypadku drugiej grupy, którą reprezentuje przede wszystkim handel internetowy (e-handel). Tutaj ze względu na to, że dokonuje się zakupu materialnego przedmiotu (produktów spożywczych, przemysłowych), tylko część usługi wykonuje się drogą internetową (zamówienie), natomiast dostarczenie zakupów realizowane jest już w bardziej tradycyjny sposób poprzez pocztę, kurierów czy osobisty odbiór w ustalonych punktach (np. paczkomaty). Dla usługobiorców nie ma to większego znaczenia, gdyż i tak realizacja usługi może mieć miejsce bez wychodzenia z domu (gdy zakupiony towar zostaje dostarczony przez kuriera pod wskazany adres).

Należy zwrócić uwagę, iż rozwój e-usług przyczynił się do znacznych przeobrażeń czynników lokalizacji usług. Drastycznie zmniejszyła się rola tradycyjnych czynników lokalizacji – zwłaszcza czynnika demograficznego i przestrzennego. Wzrosła z kolei rola czynników technologicznego, infrastrukturalnego oraz społecznego. Czynniki technologiczny dotyczy przede wszystkim technologii świadczenia usług bez udziału lub z niewielkim udziałem człowieka. Czynniki technologiczny istotny jest także dla usługobiorców, gdyż chcąc korzystać z e-usług, muszą oni posiadać odpowiedni sprzęt (smartfon, tablet, komputer), dostęp do internetu, odpowiednie oprogramowanie i umieć je obsługiwać. Czynniki infrastrukturalny to kwestia dostępu do sieci internetowej oraz jej odpowiednich parametrów (szybkości, niezawodności, bezpieczeństwa), a w przypadku usług częściowo świadczonych drogą internetową, dobry rozwój infrastruktury – drogowej, lotniczej itd. Z kolei czynniki społeczny to odpowiednie kwalifikacje pracowników, umiających w praktyce stosować nowoczesne technologie i stale dostosowywać swą wiedzę i umiejętności do zmieniających się wymogów i postępu technologicznego.

Podstawową różnicą w stosunku do „tradycyjnych” usług jest „aprzestrzenność”. Odnosi się ona do osób korzystających z tego rodzaju usług, dla której „okienkiem w placówce usługowej” pozostaje ekran komputera, smartfonu czy tabletu, połączony drogą przewodową lub bezprzewodową z siecią. W związku z tym dla klienta ważne jest jedynie to, czy istnieje możliwość połączenia z siecią, nie ma natomiast najmniejszego znaczenia fakt, czy klient korzysta

z oferty np. sklepu bądź banku, który znajduje się w miejscu jego zamieszkania, czy może na drugim końcu kraju, czy jest to miasto czy może wieś, a nawet, czy jest to Polska czy może inny kraj w Europie lub na świecie. O korzystaniu z tej, a nie innej firmy nie decydują odległość, czas czy koszt dotarcia do placówki, ale takie czynniki jak:

- kolejność przedstawienia ofert w wyszukiwarce internetowej, np. google,
- możliwość porównania wielu ofert,
- atrakcyjność samej witryny internetowej,
- niespotykana w przypadku tradycyjnych placówek (zwłaszcza handlowych) szeroka oferta produktów,
- atrakcyjność terminu dostawy, kosztów dostawy (możliwość odbioru w domu, w paczkomatach, na pocztę).

Nieco inaczej wygląda to w przypadku firm realizujących tego typu usługi, gdyż co prawda mogą być one zlokalizowane prawie wszędzie, ale powinny brać pod uwagę kilka czynników:

- muszą być obecne w „świecie wirtualnym”, a co za tym idzie bardzo ważny jest tu także dostęp do sieci; dodatkowym warunkiem są odpowiednie parametry tego dostępu (dostęp szerokopasmowy),
- oferowanie usług atrakcyjnych cenowo, gdyż to one znajdują się na czele porównywarek,
- by realizować tego typu usługi, konieczne są odpowiednie kadry, które muszą posiadać właściwe kwalifikacje (np. informatyczne), najczęściej spotykane w miastach posiadających odpowiednie typy szkół (zwłaszcza wyższe szkoły techniczne),
- posiadanie odpowiednich technologii, umożliwiających świadczenie usług w sieci (które dynamicznie się zmieniają),
- w odniesieniu do pewnych usług, takich jak e-handel, gdzie tylko zamówienie realizowane jest drogą elektroniczną, a zakupiony towar należy fizycznie dostarczyć do odbiorcy, preferowane są lokalizacje odpowiednio skomunikowane z głównymi rynkami zbytu, chociaż przyjęte zasady płatności stosowane przez firmy kurierskie uniezależniają koszty dostaw od odległości (opłaty zryczałtowane), stąd dla klienta jednakowe są koszty dostawy z odległości zarówno 10, jak i 100 kilometrów.

3. Finansowanie usług

Finansowanie usług odgrywa niezwykle istotną rolę dla ich funkcjonowania. Jest ważne także dla konsumentów, gdyż, jak już wspomniano wcześniej, ma ono decydujący wpływ na możliwość zaspokajania potrzeb usługowych społeczeństwa. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że kwestie finansowe uzależnione są od szeregu różnorodnych czynników takich jak:

- polityka społeczna i gospodarcza państwa, w tym uwarunkowania prawne, szczególnie poziom opodatkowania usług,
- przynależność usług do określonych gestorów.

Należy także zauważyć, że możliwa jest analiza finansowania usług z różnych punktów widzenia. W niniejszym opracowaniu podjęty zostanie wyłącznie problem kwestii odpłatności konsumentów za korzystanie z określonych usług. Pod tym względem wyróżnić można trzy zasadnicze tryby finansowania:

- bezpłatne (quasi-bezpłatne),
- o częściowej odpłatności,
- o pełnej odpłatności.

Na wstępie warto podkreślić, że *de facto* nie ma usług bezpłatnych, gdyż ich świadczenie zawsze związane jest z pewnymi kosztami, a co za tym idzie, usługodawca musi otrzymać za nie zapłatę. Kwestią otwartą pozostaje jedynie to, kto poniesie koszty: czy bezpośredni konsument, czy może finansowanie będzie się odbywać w inny sposób. Musimy pamiętać, że społeczeństwo płaci podatki i pewne usługi finansowane są (przynajmniej w części) właśnie z podatków.

Należy także zdawać sobie sprawę, iż system finansowania usług pozostaje na tyle rozbudowany i złożony, że nie tylko różne działalności usługowe charakteryzują się odmiennym sposobem finansowania, ale nawet podobne usługi mogą wykazywać zróżnicowany charakter finansowania, dlatego niniejsze opracowanie z pewnością nie wyczerpuje całości zagadnienia, a jedynie zwraca uwagę na pewne typowe i charakterystyczne dla tego zagadnienia kwestie.

3.1. Usługi bezpłatne (quasi-bezpłatne)

W Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej jest zapisane, że np. usługi edukacyjne w placówkach publicznych są bezpłatne. Jest to zatem klasyczny przykład usług quasi-bezpłatnych, gdyż co prawda dzieci i młodzież nie płacą za naukę (choć rodzice ponoszą koszty związane z zapewnieniem niektórych elementów niezbędnych w nauce – książek, zeszytów, przyrządów piśmieniowych itp., czy pokrywają koszty funkcjonowania szkoły – opłatę na komitet rodzicielski), ale by zapewnić dzieciom i młodzieży możliwość kształcenia się (a należy pamiętać, że w Polsce istnieje obowiązek szkolny i konieczność nauki co najmniej do 18. roku życia), edukacja finansowana jest głównie z budżetu państwa i bardzo często wspomagana środkami pochodzącymi z gmin czy powiatów, a tym samym także z podatków. Dotyczy to zarówno gestorów publicznych placówek edukacyjnych, tj. gmin (w przypadku publicznych szkół podstawowych i gimnazjalnych) oraz powiatu (w przypadku publicznych szkół ponadgimnazjalnych), jak i placówek niepublicznych. Główny gestor publicznych szkół podstawowych (i do niedawna gimnazjalnych), czyli gminy, otrzymuje w tym celu subwencję oświatową i dotacje. Jak podaje J. Kotlińska (2016), w latach 2012–2014 subwencja oświatowa dla gmin wynosiła rocznie ponad 18 mld zł, a wydatki oświatowe w budżetach gminnych przekraczały 30%. W 2014 roku osiągnęły one 34,11% i były najniższe w gminach miejskich (31,45%), a najwyższe w gminach wiejskich (38,05%).

Wiele gmin, by podnieść jakość czy warunki kształcenia, dodatkowo finansuje pewne zadania ze środków własnych. Udział środków własnych gmin w finansowaniu wydatków na edukację w latach 2004–2014 wahał się w granicach 20–24% (Kotlińska, 2016). W sposób zbliżony wygląda finansowanie innego bardzo ważnego działu usług, tj. ochrony zdrowia. Chociaż sytuacja jest tu już nieco bardziej skomplikowana, gdyż zgodnie z *Ustawą o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych* właśnie z tego źródła pochodzi większość środków na finansowanie świadczeń zdrowotnych, to nie są one jedyne, bowiem obok świadczeń gwarantowanych – finansowanych w całości ze środków publicznych wyróżnia się także świadczenia alternatywne, finansowane w części ze środków publicznych.

W tym przypadku zasadnicze usługi w zakresie ochrony zdrowia, finansowane ze środków publicznych, pochodzą z Narodowego Funduszu Zdrowia (NFZ), który swe środki czerpie z odprowadzanych przez ubezpieczonych, obowiązkowych składek ubezpieczenia zdrowotnego. Co istotne, ze środków NFZ finansowane są zarówno placówki publiczne, jak i niepubliczne, posiadające kontrakt z NFZ-em, tj. przynajmniej teoretycznie oferujące najbardziej

konkurencyjne usługi medyczne. Projekt planu finansowego NFZ na 2017 rok zakłada przychody na poziomie 77,1 mld zł (dla porównania przychody za 2015 rok wyniosły 70,4 mld zł). Prócz publicznego finansowania z ubezpieczeń społecznych do grupy tej zaliczyć można także finansowania ze środków pomocy społecznej i budżetu państwa (dotyczące najdroższych specjalistycznych zabiegów medycznych, takich jak wszelkiego rodzaju świadczenia transplantologii, np. przeszczepy narządów). Oczywiście, należy pamiętać, że prezentowane powyżej sposoby finansowania edukacji i ochrony zdrowia obejmują *gros* tego typu usług, ale nie wyczerpują ich całości, gdyż np. pewna część usług finansowana jest także ze środków prywatnych (pełna odpłatność usług).

Na podobnych zasadach (tj. całkowicie ze środków publicznych) finansowane są także i inne usługi, w tym m.in. według Polskiej Klasyfikacji Wyrobów i Usług 2015 (PKWiU 2015) związane z sekcją administracja publiczna i obrona narodowa (sekcja O), która obejmuje m.in. usługi administracji rządowej i samorządowej, usługi w sferze ochrony bezpieczeństwa państwa oraz porządku i bezpieczeństwa publicznego (tj. wojsko, policja), usługi państwowej i ochotniczej straży pożarnej czy usługi związane z obowiązkowymi zabezpieczeniami społecznymi. Do tej grupy zaliczyć można także inne usługi, np. kulturalne, m.in. świadczone przez biblioteki publiczne.

3.2. Usługi częściowo odpłatne

Do tej grupy należą z reguły usługi zaliczane do publicznych gestorów (gmin, państwa), które ze względu na bardzo wysokie koszty funkcjonowania czy charakter świadczonych usług w części finansowane są ze środków publicznych, a w części ze środków prywatnych konsumentów. Dobrym przykładem tej formy finansowania jest grupa placówek kulturalnych, takich jak teatry czy muzea. W zależności od organu założycielskiego są one przede wszystkim finansowane z budżetów samorządów gmin, województw (częściowo dofinansowywane z budżetu państwa) czy budżetu państwa (najważniejsze placówki), tym niemniej korzystanie z ich usług związane jest dodatkowo z częściową odpłatnością konsumentów.

Według Ł. Rudzińskiego (2018) udział wpływów własnych w budżetach wybranych trójmiejskich placówek teatralnych w 2017 roku kształtował się następująco – Opera Bałtycka 16,9%, Teatr Szekspirowski 46,5% i Teatr Muzyczny w Gdyni 68,6%, natomiast udział wpływów z biletów dla tych placówek wyniósł odpowiednio: 9,2%, 21,0% i 43,6%.

Jak zostało powiedziane, częściowa odpłatność ma miejsce także w ochronie zdrowia i dotyczy świadczeń poza gwarantowanymi. Podobną sytuację spotkamy w zakresie transportu, np. kolei regionalnych czy komunikacji miejskiej, gdzie *gros* środków z budżetu pochodzi od organu założycielskiego, a wpływy własne z reguły stanowią w nim mniejszość. Organizator komunikacji miejskiej w konurbacji katowickiej, Komunikacyjny Związek Komunalny Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego (KZK GOP), w 2017 roku tylko w 1/3 finansowany był z wpływów własnych, natomiast większość, bo 2/3 budżetu, pochodziła ze składek gmin związku.

3.3. Usługi w pełni odpłatne

Jest to najczęściej spotykana forma odpłatności za usługi, związana przede wszystkim z własnością prywatną. Korzystając z usług prywatnych, klient musi pokryć pełne koszty funkcjonowania placówki i dodatkowo zagwarantować pewien zysk właścicielowi (jedynie nieliczne organizacje non profit zakładają wyłącznie pokrycie kosztów funkcjonowania). Firmy prywatne nie mogą sobie pozwolić na dłuższy okres ewentualnych strat w działalności, gdyż w takim przypadku konieczne jest wprowadzenie działań naprawczych (np. przebranzowienie, redukcje personelu itd.), a ostatecznym efektem może być ich likwidacja.

Wiele czynników związanych m.in. z lokalizacją placówki, zakresem działalności czy jakością świadczonych usług wpływa na ich ostateczne koszty, mogące znacznie różnić się w odniesieniu do podobnych usług.

Część II. Empiryczna

4. Krótka historia rozwoju usług na świecie

O usługach jako jednym z sektorów gospodarki w ujęciu zbliżonym do współczesnego możemy mówić od lat 30. XX wieku w odniesieniu do opracowanej przez A. B. G. Fishera *Teorii trzech sektorów*, a także od czasów odkryć kolejnych badaczy, zwłaszcza C. Clarka i J. Furastie, którzy rozwinęli tę teorię. A. B. G. Fisher wyodrębnił trzeci sektor (związany z usługami), chociaż sam termin **usługi** (ang. *service*) został wprowadzony przez C. Clarka. Tym niemniej historia działalności, które posiadają cechy współczesnych usług, jest znacznie starsza i można rozpocząć rekonstruowanie jej co najmniej od okresu „rewolucji neolitycznej”, datowanej na 10000–7000 rok p.n.e. W przypadku przejścia ze zbieractwa i łowiectwa, a co za tym idzie, także od koczowniczego trybu życia, do trybu osiadłego oraz uprawy rolnictwa, jak zauważają E. Kaczyńska i K. Piesowicz (1977, s. 12), „warunkiem przemian społecznych określanych ogólnie jako rozkład wspólnoty pierwotnej było stałe wytwarzanie nadwyżek produkcyjnych, które umożliwiały pojawienie się grupy ludzi utrzymywanych przez pozostałych członków wspólnoty”. Ta grupa ludzi związana była właśnie z dzisiejszymi usługami, czyli działalnością o charakterze niematerialnym. Nadal dosyć prymitywne sposoby produkcji sprawiały, że grupa „usługodawców” w ówczesnych społeczeństwach liczyła niewielu przedstawicieli. Wydaje się, iż pierwsze rozwinęły się usługi związane z aparatem władzy oraz religią, z tym że dla rozwoju innych działalności usługowych większą rolę odegrała ta pierwsza grupa. Wynikało to z faktu, że klasa panująca miała skłonność do luksusu, wymuszając rozwój usług, które z reguły były niezwykle elitarne. Według E. Kaczyńskiej i K. Piesowicza (1977, s. 18) „manifestowanie swego bogactwa i pozycji społecznej, otaczanie się przepychem, nadmiarem służby i swity nie stanowiło w tych warunkach próżnej zachcianki

jednostek, lecz określało ich przynależność społeczną stając się nieodłącznym atrybutem władzy. Miało to poważne znaczenie ekonomiczne, powodowało bowiem przeznaczanie ogromnych nakładów pracy na cele nieprodukcyjne – okazałe budowle, kosztowne stroje czy społecznie nieprzydatne usługi”.

Rozwój usług w szczególności łączył się z ogólnym rozwojem cywilizacyjnym i starożytnymi centrami rozwojowymi – Egiptem, Persją, Grecją czy Imperium Rzymskim. W tym okresie powstało wiele usług, z którymi mamy do czynienia także obecnie (oczywiście, w znacznie szerszej i nowocześniejszej formie). Do najstarszych usług zaliczyć można administrację, wojsko, handel czy usługi pocztowe. Do sprawnego zarządzania państwami potrzebny był aparat administracyjny związany z władzą centralną – faraon, cesarz, król, ale także z władzami regionalnymi czy wręcz lokalnymi. To z kolei wymuszało powstanie usług pocztowych, które zajmowały się przesyłaniem ważnych wiadomości o randze państwowej. Dopiero znacznie później, gdy usługi te rozwinęły się, nastąpiło ich stopniowe upowszechnienie.

Początki usług pocztowych datuje się na ok. 2000 rok p.n.e. w Egipcie, jednak pierwszy system pocztowy, oparty o stacje i gońców konnych, powstał w VI wieku p.n.e. w Persji.

Tak jak i dzisiaj usługi skoncentrowane były głównie w miastach, zwłaszcza tych centralnych, w związku z zamieszkiwaniem w nich osób związanych z działalnością pozarolniczą. Nierzadko ówczesne miasta liczyły po kilka czy kilkadziesiąt tysięcy mieszkańców. W I wieku p.n.e. w Aleksandrii żyło kilkaset tysięcy osób, w tym osób płci męskiej było ok. 180 tys. (Norwich, 2009). Rozwijały się także usługi o charakterze bardziej wyspecjalizowanym, np. bankowe, kulturalne, edukacyjne czy transportowe. Pierwsze wzmianki o działalnościach bankowych (przechowywanie depozytów, udzielanie kredytów) pochodzą z III wieku p.n.e. z Mezopotamii (Encyklopedia PWN). Należy także wspomnieć o szeregu znanych instytucji usługowych, takich jak: największa w świecie starożytnym Biblioteka Aleksandryjska w Egipcie, igrzyska olimpijskie, teatr czy Akademia Platońska w Grecji, spektakle z walkami gladiatorów, wyścigi rydwanów czy łaźnie (np. termy Karakalli) w Imperium Rzymskim. Położenie centrów cywilizacji starożytnej w basenie Morza Śródziemnego wpływało także na rozwój transportu – zarówno morskiego, jak i lądowego.

Chociaż w większości usługi miały charakter elitarny i skierowane były do zamożniejszej części społeczeństw, to następowała także częściowa ich demokratyzacja, zwłaszcza w przypadku kultury, sportu czy ochrony zdrowia i rekreacji. Taki charakter miały w Grecji i Rzymie zawody sportowe (m.in. odbywające się co cztery lata igrzyska olimpijskie czy walki gladiatorów). Popularne były także spektakle teatralne, bowiem we wszystkich dużych miastach (*polis*)

istniały tego typu obiekty, na widowni których zasiąść mogło nawet kilkanaście tysięcy osób. Podobny charakter dla obywateli Rzymu miały m.in. kąpiele i spotkania w łaźniach (termach).

Upadek poszczególnych centrów cywilizacji, w tym także Imperium Rzymskiego w V wieku n.e., spowodował regres działalności usługowych. W średniowieczu nastąpił ponowny, lecz powolny rozwój usług. Odradzały się także usługi znane we wcześniejszych okresach, ale często w nowej formie. I tak na przykład w 1088 roku powstał najstarszy na świecie Uniwersytet Boloński, a na obszarze współczesnych Włoch w Wenecji został założony pierwszy bank przypominający banki współczesne.

Główną działalnością usługową był niewątpliwie wszechobecny handel – zarówno w ujęciu wewnętrznym w obrębie miast, regionów czy państw, jak i ujęciu międzynarodowym, jako handel z innymi państwami. Szczególne miejsce zajmował handel przyprawami, jedwabiem czy innymi towarami luksusowymi ze Wschodem, który chociaż obarczony był dużym ryzykiem, w razie powodzenia pozwalał na generowanie bardzo wysokich zysków. To właśnie tego typu handel w pewnych przypadkach stawał się podstawą potęgi i bogactwa wielu państw czy miast. Taka sytuacja przy dodatkowo rozbudowanej flocie morskiej legła u podstaw potęgi np. Wenecji i Genui. Prócz handlu bardzo rozpowszechniona była usługa pomocy domowej i różnego rodzaju usługi bytowe.

Dynamizacja rozwoju usług (w Europie) związana była z rewolucją przemysłową, która wymuszała rozwinięcie się pewnych jej dziedzin. Dotyczyło to głównie działalności, w sposób bezpośredni współdziałających w produkcji przemysłowej, m.in. transportu, handlu czy bankowości.

Rewolucja przemysłowa to także nowe wynalazki, które wpływały na rozwój nowych usług m.in. wynalezienia telegrafu optycznego (Chappe, rok 1792), telegrafu elektromagnetycznego (Wheatston, rok 1836) i alfabetu Morse'a (Morse, rok 1837), a w końcu telefonu (Bell, rok 1876). Z kolei wynalezienie kinematografu (bracia Lumière, rok 1895), przyczynił się do rozwoju jednej z najbardziej rozpowszechnionych usług kulturalnych – kina.

Rozwinęły się również usługi o charakterze społecznym, jak kultura czy edukacja. Od XIX wieku zaczęto wprowadzać obowiązek szkolny (Prusy 1819, Austria 1869, Japonia 1872, Wielka Brytania 1876, Francja 1882, Stany Zjednoczone, niektóre stany od 1848 roku), w wyniku czego nauka na poziomie podstawowym stawała się obowiązkowa dla wszystkich dzieci. Spowodowało to dynamiczny rozwój nie tylko szkół podstawowych, ale także ponadpodstawowych. Usługi jako takie stawały się zatem coraz bardziej powszechne i dostępne także dla biedniejszej części społeczeństwa.

Zmiany dokonujące się w gospodarce, a mające przede wszystkim źródło w wydajności, przepływie kapitału, ale także w rozwoju masowej konsumpcji, wzroście zamożności społeczeństwa i zmianach struktury konsumpcji sprawiły, że w wymiarze zatrudnienia usługi w państwach wysokorozwiniętych stały się coraz ważniejszym sektorem gospodarki (tab. 9).

Tabela 9. Zmiany udziału usług w strukturze zatrudnienia wybranych państw

Kraj	Rok	Udział usług w strukturze zatrudnienia (w %)
Francja	1866	19,0
	1901	24,9
	1931	34,5
	1951	38,4
	1975	48,9
Wielka Brytania	1841	31,8
	1901	43,5
	1931	43,4
	1951	46,1
	1971	49,4
Szwecja	1870	32,9
	1900	33,5
	1930	34,2
	1950	39,0
	1975	57,2
Stany Zjednoczone	1850	17,8
	1900	31,3
	1930	45,4
	1950	50,8
	1975	62,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie E. Kwiatkowski (1960).

Tabela 9 pokazuje, że już ok. połowy XIX wieku w takich krajach jak Wielka Brytania czy Szwecja blisko 1/3 pracujących związana była z usługami. Sytuacja ekonomiczna, kryzysy, wojny, wszystko to sprawiło, że dynamika wzrostu udziału usług w gospodarce stała się bardzo słaba. Przyspieszenie zmian strukturalnych nastąpiło dopiero po drugiej wojnie światowej. Odmierna sytuacja miała miejsce w Stanach Zjednoczonych, które startowały w połowie XIX wieku ze znacznie niższego poziomu niż Wielka Brytania czy Szwecja, ale dynamiczny wzrost usług sprawił, iż już ok. 1907 roku stały się one najważniejszym sektorem gospodarczym, wyprzedzając przemysł i rolnictwo, a w kolejnych latach powiększając różnicę, by w 1950 roku przekroczyć 50% udziałów w strukturze pracujących (Kwiatkowski, 1960). W przypadku Francji i Wielkiej Bry-

tanii usługi okazały się przodujące w zatrudnieniu dopiero w latach 50. XX wieku, a w przypadku Szwecji w latach 60. XX wieku. Zaprezentowane powyżej przypadki państw w znacznym stopniu należały do tych o najwyższym poziomie usług. W państwach słabiej rozwiniętych udział usług w gospodarce był znacznie niższy (dominacja rolnictwa), także same zmiany wykazywały niższą dynamikę.

Należy także zwrócić uwagę na fakt, że przez długi okres rozwoju usług zmieniała się także ich struktura. O ile stale najbardziej powszechną działalnością usługową był handel (zatrudniający najwięcej pracowników), o tyle już z początkiem XX wieku w państwach wysokorozwiniętych, zwłaszcza w Stanach Zjednoczonych, nastąpił szybki rozwój usług informacyjnych, których rola stale wzrastała w związku ze wzrostem e-usług. Wystarczy wspomnieć, iż blisko 2/3 zatrudnionych w usługach Stanów Zjednoczonych w 1970 roku związanych było z informacją (Bell, 1973). Natomiast pod wpływem przemysłu silnie rozwinęły się usługi dla producentów i biznesu, które współcześnie w sposób bezpośredni i pośredni powiązane są z działalnością produkcyjną.

5. Historia rozwoju usług w Polsce

5.1. Początki usług na ziemiach polskich

Trudno jednoznacznie określić początki działalności, które dzisiaj nazywamy usługami na ziemiach polskich. Na podstawie badań archeologicznych wiadomo, że już w neolicie (4500 rok p.n.e. – 1800 rok p.n.e) na ziemiach polskich (zwłaszcza w rejonie Gór Świętokrzyskich) wydobywano krzemień, który następnie sprzedawano. Wywożono go m.in. do Niemiec, Czech czy Moraw (Jażdżewski, 1981).

Nie ulega wątpliwości, że w późniejszym okresie ważne znaczenie w I wieku n.e. odegrał szlak bursztynowy, który prowadził z Rzymu do rejonu Morza Bałtyckiego, tym samym ziemie polskie uczestniczyły w wymianie handlowej, a głównym towarem wymiany stał się bursztyn.

Trwałe podwaliny rozwoju usług na ziemiach polskich związane są z rozwojem polskiej państwowości i możemy je datować na X wiek. W owym czasie, w dzisiejszym rozumieniu usługi związane były przede wszystkim z aparatem władzy i powiązanymi z nią służbami – władzą książęcą, później królewską i jej administracją oraz wojskiem. Dosyć szybko rozwinęły się także usługi o charakterze duchowym, związane z przyjęciem w 966 roku chrztu oraz rozwojem administracji kościelnej. Pierwszą diecezję łacińską utworzono w 968 roku w Poznaniu, zaś metropolia gnieźnieńska utworzona została w 1000 roku (Jezierski, Leszczyńska, 2003). Od samego początku ważną rolę odgrywał handel, zarówno lokalny, jak i dalekosiężny, który przez kolejne wieki stanowił zasadniczą część dzisiejszych usług. Przez państwo polskie przebiegało kilka szlaków o międzynarodowym znaczeniu w układzie wschód-zachód i północ-południe. W początkowym okresie najważniejsze znaczenie miał szlak pro-

wadzący znad Morza Czarnego przez Kijów, Sandomierz do Krakowa i dalej przez Bramę Morawską do Pragi i południowych Niemiec oraz z Moraw przez Śląsk na Kujawy i nad Zatokę Gdańską (Samsonowicz, 1973).

Kolejny ważny krok w rozwoju usług na ziemiach polskich związany był z dynamicznym procesem powstawania miast. Wystarczy wspomnieć, że w XIII wieku dokonano lokacji 230 miast (pierwsza była Złotoryja w 1211 roku). W kolejnych wiekach skala lokacji wykazywała już mniejszą dynamikę, tym niemniej proces intensywnego rozwoju miast trwał do połowy XV wieku (Krzysztofik, 2007, 2012). W okresie tym powstało łącznie ponad 400 miast. Ich rozwój był o tyle ważny, że to właśnie usługi (handel) obok rzemiosła stanowiły główną podwalinę gospodarczego rozwoju. Rozwój handlu w niektórych miastach wzmocniony był dodatkowo takimi aktami prawnymi i przywilejami jak: przymus drogowy (obowiązek korzystania przez kupców ze ściśle określonych dróg, przy których stały komory celne), prawo składu (obowiązek kupców przejeżdżających przez miasto do wystawiania swych towarów na sprzedaż), przywilej targowy (możliwość organizowania cyklicznych targów – najczęściej dwa razy w tygodniu) czy przywilej jarmarczny (możliwość organizowania 3 lub 4 razy w roku dużych imprez targowych trwających od 2 dni do nawet 2 tygodni). Tym samym miasta były ważnymi ośrodkami usługowymi przede wszystkim dla społeczności lokalnych i regionalnych.

Oprócz handlu w miastach rozwijały się także inne rodzaje działalności – administracja gminna, usługi gastronomiczne i hotelarskie (karczmy, zajazdy), usługi wolnych zawodów (prawnicy, lekarze) czy szerzej ujmowane instytucje użyteczności publicznej takie jak łaźnie miejskie, szkoły (początkowo katedralne, kolegiackie, później także parafialne), przytułki, hospicja i inne. Wraz z rozwojem miast (demograficznym, gospodarczym), w powiązaniu z pełnieniem ważnych funkcji administracyjnych i bogaceniem się ich mieszkańców, liczba i struktura rodzajowa usług znacząco się powiększała. Stąd chociażby powstanie takich placówek jak na przykład wyższe uczelnie. Pierwsza placówka tego typu na ziemiach polskich to Uniwersytet Jagielloński założony w Krakowie w 1364 roku. W późniejszych czasach zaczęły rozwijać się i inne usługi, na przykład finansowe. Co prawda kredyt (udzielany przez bogatych kupców), a tym samym pewne usługi finansowe, znany był w okresie średniowiecza, ale rozwój tego typu usług w formie banków nastąpił później. Początki związane są z kościelnymi instytucjami (*monte pietatis*), które udzielały bezprocentowych kredytów. Pierwsze tego typu instytucje powstały pod koniec XVI wieku (Wilno, Kraków, Warszawa, Poznań), natomiast od II połowy XVII wieku rozpoczęły działalność komercyjne domy bankowe. W XVIII wieku rozwinęło się szkolnictwo publiczne (Komisja Edukacji Narodowej – 1773 rok), teatr

publiczny (Teatr Narodowy – 1779 rok) czy na początku XIX wieku muzea (Puławy – 1801 rok).

Utrata przez Polskę niepodległości w wyniku III rozbioru (1795 rok) ograniczyła możliwość rozwoju usług w ramach jednolitego organizmu państwowego, stąd też ich los uzależniony był od polityki państw rozbiorowych – Rosji, Austrii i Prus (choć należy pamiętać, że historia ziem polskich jest znacznie bardziej złożona i regiony takie jak Śląsk czy Pomorze odłączyły się od Polski już znacznie wcześniej – w XII wieku Pomorze Zachodnie, a w XIV wieku Śląsk).

Kolejny okres szybszego rozwoju usług związany był z procesem uprzemysłowienia w XVIII i XIX wieku. Do rozwoju przemysłu niezbędny okazał się także rozwój usług, zwłaszcza tych, silnie powiązanych z produkcją, tj. najpierw z dostawą surowców, a później ze sprzedażą gotowych wyrobów. W sposób szczególny dotyczyło to transportu (początkowo drogowego i wodnego, później kolejowego), bankowości, giełd czy handlu. Pierwsza linia kolejowa na ziemiach polskich Wrocław – Oława powstała w 1842 roku, a w 1844 roku powstał pierwszy odcinek kolei warszawsko-wiedeńskiej (Warszawa–Pruszków). W kolejnych latach sieć transportu kolejowego zaczęła się szybko rozwijać (Lijewski, 1959, 1986), przyczyniając się do rozwoju gospodarczego miast (w tym także usług) położonych przy głównych liniach, chociaż tylko w zachodniej części ziem polskich (Śląsk, Wielkopolska) powstawała sieć kolejowa, podczas gdy na pozostałych obszarach dominowały dalekobieżne magistrale kolejowe, pozbawione uzupełniających sieci linii drugorzędnych (Lijewski, 1959). Przynależność państwowa poszczególnych części kraju wpływała na rozwój ich usług.

W XIX wieku na ziemiach polskich nadal dominowało rolnictwo, które skupiało największą grupę pracujących. Udział usług prawdopodobnie nie przekraczał 10%. Należy zwrócić uwagę, że korzystanie z usług nie miało charakteru powszechnego i skoncentrowane było głównie w miastach, zwłaszcza tych największych.

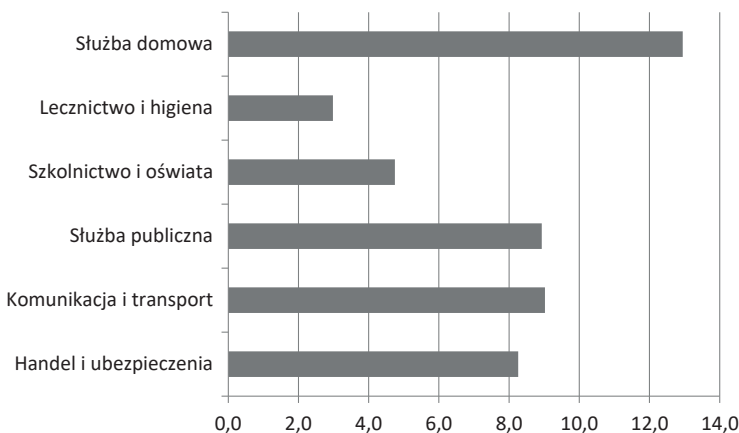
5.2. Usługi w okresie międzywojennym

Odzyskanie przez Polskę niepodległości w 1918 roku zapoczątkowało niepodległy byt państwowy po 123 latach uzależnienia od państw zaborczych. Okres międzywojenny był niewątpliwie czasem bardzo trudnym dla Polski, co wynikało z:

- odbudowy zniszczeń wojennych związanych z pierwszą wojną światową,

- integracji trzech regionów, które bardzo różniły się od siebie pod wieloma względami – prawnym, społecznym czy gospodarczym,
- obrony nowo zdobytej niepodległości (wojna z Rosją w 1920 roku),
- kryzysu gospodarczego lat 30. XX wieku,
- innych problemów (m.in. wojna celna z Niemcami).

Mimo wielu trudności rozwijały się także usługi, zwłaszcza w obrębie istotnych dla funkcjonowania państwa obszarach – transport, bankowość, oświata czy służba zdrowia. Dane spisu powszechnego z 1931 roku wskazują, że struktura pracujących w II Rzeczypospolitej była bardzo wyrównana. Najwięcej, bo 37% pracujących, związanych było z przemysłem i górnictwem, na usługi przypadało 32% pracujących, a na rolnictwo 31% osób. Z usługami związanym było nieco ponad 1,5 mln osób, co dawało poziom blisko 48 pracujących w usługach na 1000 mieszkańców. Problem polegał jednak na tym, że blisko 1/3 pracujących w usługach zaklasyfikowana była do grupy – pomoc domowa, a zatem wykonywała zawód o niskim prestiżu (najczęściej także niskich kwalifikacjach) i, co za tym idzie, bardzo słabo opłacany. Służba domowa stanowiła zatem najliczniejszą grupę związaną z usługami: na 1000 mieszkańców przypadało średnio prawie 13 osób pracujących w tym charakterze (ryc. 2).

Ryc. 2. Poziom rozwoju usług w Polsce wg rodzajów w 1931 r.
(liczba pracujących na 1000 mieszkańców)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Małego Rocznika Statystycznego 1937, GUS Warszawa.

Na kolejnych miejscach w strukturze pracujących w usługach, z niewielkimi różnicami i udziałami blisko 20%, znalazły się odpowiednio: komunikacja i transport, służba publiczna oraz handel i ubezpieczenia, stąd też te trzy rodzaje działalności charakteryzowały się zbliżonym poziomem rozwoju

w granicach 8–9 osób pracujących na 1000 mieszkańców. Dwie ostatnie grupy w strukturze odgrywały już znacznie mniejszą rolę, gdyż w szkolnictwie i oświacie pracowało 10,1% osób, a w lecznictwie i higienie jedynie 6,3%. Stąd w ostatnim rodzaju usług na 1000 mieszkańców przypadało jedynie ok. 3 pracowników.

Województwa przedwojennej Polski charakteryzowały się także znaczącym zróżnicowaniem poziomu rozwoju usług. Pierwszoplanową rolę odgrywało miasto stołeczne Warszawa, które ze 181 pracującymi w usługach na 1000 mieszkańców ponad dwukrotnie wyprzedzało dwa kolejne województwa – śląskie i poznańskie (tab. 10). Fakt ten nie może jednak dziwić, jeśli weźmie się pod uwagę, iż Warszawa była największym miastem, stolicą, pełniącą czołową funkcję administracyjną.

Tabela 10. Charakterystyka usług w Polsce wg spisu powszechnego z 1931 r.

Wyszczególnienie	Pracujący w usługach na 1000 mieszkańców	Udział usług w strukturze pracujących (w %)	Udział pracujących wg grup w strukturze usług (w %)					
			handel i ubezpieczenia	komunikacja i transport	służba publiczna	szkolnictwo i oświata	lecznictwo i higiena	służba domowa
Polska	47,6	32,4	17,5	19,1	18,9	10,1	6,3	28,2
M.S. Warszawa	181,3	55,9	26,7	13,7	14,8	9,4	8,2	27,2
Warszawskie	42,1	26,7	12,6	19,0	16,8	10,3	6,2	35,1
Łódzkie	48,0	22,2	21,5	14,8	16,2	10,5	7,4	29,5
Kieleckie	34,3	23,7	14,1	20,3	17,8	11,3	5,9	30,7
Lubelskie	26,5	27,0	13,5	17,9	20,4	15,0	5,4	29,7
Białostockie	31,4	34,0	11,8	20,1	25,5	12,6	5,6	24,2
Wileńskie	46,1	44,3	13,3	14,8	28,9	10,7	5,8	26,5
Nowogrodzkie	24,3	33,8	6,6	13,2	34,2	12,5	4,3	29,2
Podlaskie	22,6	42,7	9,0	19,5	33,2	12,1	4,3	21,9
Wołyńskie	23,1	40,4	11,4	16,4	32,4	11,8	4,6	23,4
Poznańskie	75,5	30,9	20,8	25,1	15,7	8,0	6,8	23,6
Pomorskie	67,7	31,5	16,6	30,4	17,9	7,8	5,7	21,6
Śląskie	75,5	26,6	18,1	26,8	17,1	8,7	6,3	22,4
Krakowskie	58,7	36,3	16,8	18,8	15,9	9,2	6,2	33,1
Łuckie	47,6	44,1	16,9	17,3	17,3	10,0	5,9	32,6
Stanisławowskie	30,3	27,8	11,8	21,2	20,5	10,2	4,7	31,6
Tarnopolskie	24,9	24,7	12,3	13,1	28,9	11,6	4,3	29,9

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Małego Rocznika Statystycznego 1937, GUS Warszawa.

Wartości tego wskaźnika, przekraczające średnią ogólnopolską, występowały jeszcze w trzech województwach – pomorskim, krakowskim i łódzkim, natomiast województwo łuckie charakteryzowało się poziomem równym średniej ogólnopolskiej. Poziom rozwoju usług w pozostałych województwach był słaby lub bardzo słaby. Poniżej 25 pracujących w usługach na 1000 mieszkańców charakteryzowało województwa: tarnopolskie, nowogrodzkie, wołyńskie i podlaskie. Najniższy poziom rozwoju usług występował w ostatnim z wymienionych województw, w którym na 1000 mieszkańców w usługach pracowały jedynie 22 osoby. Wszystkie województwa z ostatniej grupy położone były we wschodniej części Polski.

Pod względem ważności usług w gospodarce poszczególnych województw szczególną rolę odgrywała Warszawa, gdyż jedynie w województwie warszawskim udział pracujących w usługach przeważał w strukturze i przekraczał 50%, wynosił bowiem 55,9%. W pozostałych województwach udziały usług kształtowały się od 44,3% (woj. wileńskie) do 22,2% (woj. łódzkie) (tab. 10). Należy tu jednak zwrócić uwagę, iż relatywnie wysoki odsetek pracujących w usługach charakteryzował część słabszych gospodarczo województw, gdzie podstawowe znaczenie miała służba domowa i publiczna, a województwa te charakteryzowały się niskim poziomem uprzemysłowienia i wysokim poziomem pracujących w rolnictwie, stąd też stosunkowo wysoki udział usług w strukturze gospodarczej nie przekładał się na równie wysoki poziom rozwoju tego sektora w odniesieniu do wskaźnika pracujących w usługach na 1000 mieszkańców. Taka sytuacja miała miejsce m.in. w przypadku województwa podlaskiego czy wołyńskiego. Odmiennie było w przypadku województw dobrze rozwiniętych przemysłowo, gdzie udział usług w gospodarce był stosunkowo niewielki, ale dzięki dużej aktywności ekonomicznej mieszkańców, wysokiemu uprzemysłowieniu i relatywnie ograniczonej roli rolnictwa (za wyjątkiem woj. poznańskiego) województwa te należały do tych o najwyższym poziomie rozwoju usług w kraju. Sytuacja taka miała miejsce zwłaszcza w przypadku województw: śląskiego, poznańskiego i pomorskiego (tab. 10).

Jak wspomniano wcześniej, w strukturze usług na poziomie ogólnopolskim przewagę miała służba domowa, ona to odgrywała pierwszorzędną rolę aż w 9 województwach (na 17). W 5 województwach przodujące znaczenie miała służba publiczna (województwa: białostockie, wileńskie, nowogrodzkie, podlaskie i wołyńskie), a w 3 komunikacja (poznańskie, pomorskie i śląskie).

Najważniejszą rolę w strukturze usług województw odgrywały:

- handel – M. S. Warszawa (26,7% przy średniej 17,5%),
- komunikacja – województwo pomorskie (30,4% przy średniej 19,1%),
- służba publiczna – województwo nowogrodzkie (34,2% przy średniej 18,9%),

- szkolnictwo – województwo lubelskie (15,0% przy średniej 10,1%),
- lecznictwo – M.S. Warszawa (8,2% przy średniej 6,3%),
- służba domowa – województwo warszawskie (35,1% przy średniej 28,2%).

5.3. Okres powojenny do 1989 roku

Konsekwencje drugiej wojny światowej sprawiły, iż zmianie uległ system społeczno-polityczny, który miał istotne znaczenie dla rozwoju gospodarczego, w tym także dla usług. Czynniki, które odegrały zasadniczą rolę po 1945 roku, były:

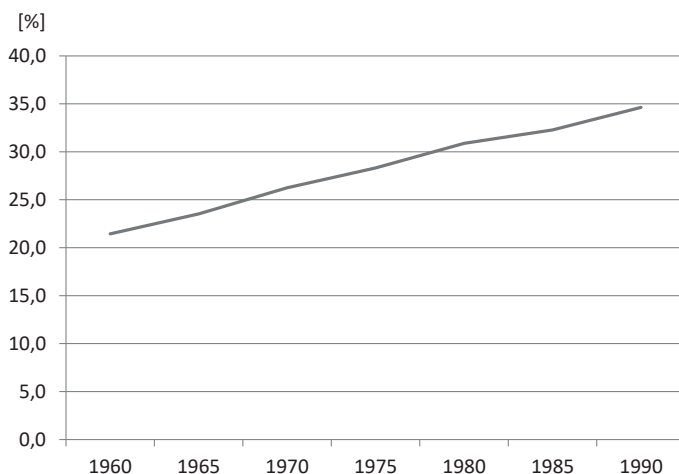
- odbudowa ze zniszczeń wojennych związanych z drugą wojną światową,
- zmiana ustroju politycznego, w wyniku czego zmieniła się także polityka społeczna i gospodarcza.

Działalność usług po 1945 roku okazała się niezwykle trudna (Bywalec, 1991). Wynikało to z jednej strony ze znacznych zniszczeń infrastruktury usługowej, a z drugiej z utraty wykwalifikowanych kadr (m.in. nauczycieli, lekarzy, adwokatów, wojskowych itd.) w praktycznie wszystkich rodzajach usług. Dlatego w pierwszych latach powojennych główna uwaga skupiona została na odbudowie i reaktywowaniu działalności najważniejszych rodzajów usług. Stąd też stosunkowo szybko odbudowano główne szlaki komunikacyjne czy wznowiono działalność (choć w bardzo trudnych warunkach) handlu, szkolnictwa czy służby zdrowia. W latach 50. i 60. XX wieku podjęto także działania zmierzające do rozbudowy infrastruktury usługowej, która w znacznym stopniu wspomagana była czynami społecznymi. Sztandarowym programem okazała się zainicjowana w 1958 roku akcja „1000 szkół na tysiąclecie państwa polskiego”, mająca uczcić przypadający w 1966 roku jubileusz tysiąclecia państwa polskiego. Zmierzano do poprawy dostępności i warunków nauki dzieci i młodzieży, zwłaszcza w szkołach podstawowych. Zbiegło się to bowiem ze wzrostem potrzeb oświatowych będących konsekwencją wejścia do szkół dzieci z roczników wyżu demograficznego lat 50. XX wieku.

Na rozwój usług w okresie powojennym (do 1989 roku) istotnie wpłynęły przyjęte doktryny rozwojowe, w których ze względu na „zagrożenie z Zachodu” główną uwagę skupiono na rozwoju przemysłu, zwłaszcza wydobywczego i ciężkiego. Takie podejście sprawiło, że usługi nie były zaliczane do szczególnie preferowanych przez władze rodzajów działalności. Tym niemniej, chociaż powoli, usługi rozwijały się, jednak nie nadążały one za wzrastającymi potrzebami społecznymi.

W porównaniu z okresem międzywojennym przyjęta przez władze polityka społeczna przyczyniła się do znacznego upowszechnienia i wzrostu dostępności usług, szczególnie tych o charakterze społecznym (szkolnictwo, służba zdrowia, kultura). I tak praktycznie wszystkie dzieci objęto nauczaniem (obowiązek szkolny do 18. roku życia), a większość społeczeństwa ubezpieczono pod względem zdrowotnym. W efekcie małe miasteczka wzbogaciły się o usługi charakterystyczne wcześniej dla większych miast, a niektóre usługi pojawiły się nawet na obszarach wiejskich.

Efektem tych działań był stosunkowo wolny, ale stabilny wzrost udziału pracujących w usługach (ryc. 3). W latach 1960–1990 udział usług w strukturze pracujących wzrastał dosyć równomiernie i wynosił 2–3 punkty procentowe w okresie 5 lat (średnio 0,4–0,6 punktu procentowego rocznie).

Ryc. 3. Udział pracujących w usługach w strukturze gospodarczej Polski w latach 1960–1990

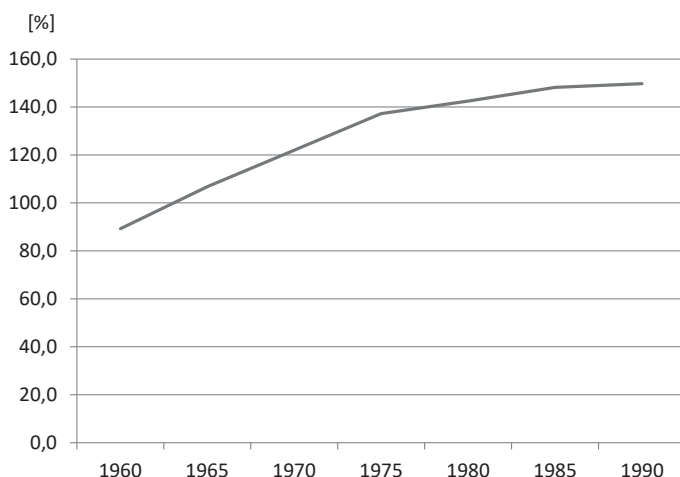
Źródło: Obliczenia własne po podstawie Roczników Statystycznych GUS z lat 1976, 1981, 1991.

Nieco inaczej kształtowała się sytuacja pod względem poziomu rozwoju usług wyrażonego liczbą pracujących w usługach przypadających na 1000 mieszkańców. W tym przypadku wyróżnić można dwa okresy (ryc. 4):

- lata 1960–1975 – o wysokiej dynamice zmian, na średnim poziomie 3–4 punktów procentowych rocznie,
- lata 1975–1990 – o niskiej dynamice zmian, wynoszącej ok. 1 punktu procentowego rocznie.

Gdyby przyjąć średnioroczną dynamikę nasycenia usługami w latach 1960–1990, okazałoby się, że najwyższe wzrosty miały miejsce w latach 60. XX wieku i wynosiły 3,5%. W latach 1970–1975 dynamika nadal była wysoka,

choć znacznie niższa niż w poprzedniej dekadzie, i wynosiła ok 2%. Załamanie tempa rozwoju nastąpiło po 1975 roku, kiedy średnioroczna dynamika nie przekraczała 1% rocznie, a najniższy wzrost miał miejsce w pięcioleciu 1985–1990, osiągając wartość tylko 0,25 punktu procentowego (Kłosowski, 2002a).

Ryc. 4. Zmiany liczby pracujących w usługach przypadających na 1000 mieszkańców w Polsce w latach 1960–1990

Źródło: Obliczenia własne po podstawie Roczników Statystycznych GUS z lat 1976, 1981, 1991.

Sytuacja ta była konsekwencją stanu wojennego i pogłębiającego się kryzysu gospodarczego (m.in. system kartkowy), który władze, przynajmniej częściowo, próbowały załagodzić poprzez nasilenie ekstensywnego uprzemysłowienia, skierowanego na przemysł wydobywczy, gdyż to właśnie surowce (a zwłaszcza węgiel kamienny) można było wyeksportować, zdobywając środki dewizowe potrzebne gospodarce. W tym okresie usługi zeszły na drugi plan. Były one także mniej atrakcyjne dla chcących podjąć pracę w tym sektorze, a to ze względu na znacznie niższe płace niż w przemyśle.

Rozwój poszczególnych dziedzin usług wykazywał istotne zróżnicowanie. W okresie powojennym władze preferowały rozwój usług materialnych, które wspomagały kształtowanie się przemysłu i według ekonomii socjalistycznej tworzyły dochód narodowy w odróżnieniu od usług niematerialnych (m.in. szkolnictwo, ochrona zdrowia, kultura), biorących tylko udział w re-dystrybucji środków wytworzonych przez sferę materialną, tym samym nie przyczyniając się do rozwoju gospodarczego. W efekcie przez znaczną część okresu powojennego usługi materialne skupiały większość pracujących w usługach. Wystarczy wspomnieć, że w 1960 roku na transport i łączność oraz han-

del przypadła ponad połowa pracujących w całych usługach (54%) i sytuacja taka, mimo lekkiej tendencji spadkowej, utrzymywała się do początku lat 80. XX wieku (w 1980 roku udział tych dwóch rodzajów działalności nadal wynosił 48%).

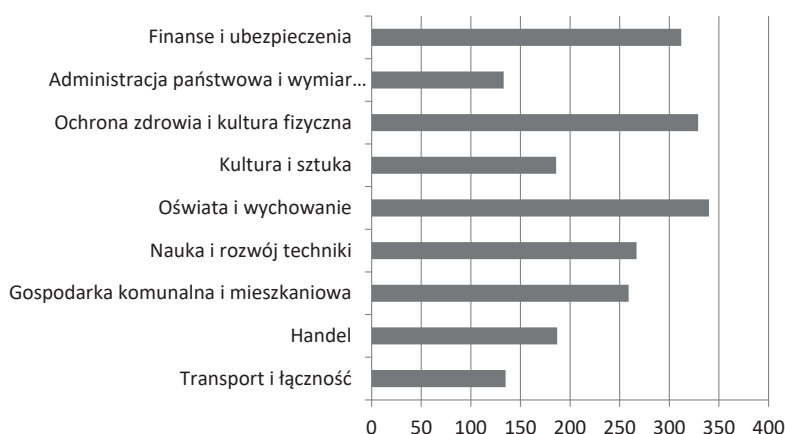
W latach 1960–1990 poszczególne działy usług rozwijały się w różnym tempie. Najwyższą dynamiką w pięcioletnich okresach (dochodzącą do 100% lub nawet ją przekraczającą) charakteryzowały się działy: gospodarka komunalna i niematerialne usługi komunalne (lata 1970–1975) oraz nauka i rozwój techniki (lata 1975–1980). O ile większość działów wykazywała przyrosty zatrudnienia pracujących, to w przypadku kilku z nich obserwowano także spadki (ryc. 5). Dotyczyło to zwłaszcza lat 80. XX wieku i takich działów jak: nauka i rozwój techniki, transport i łączność oraz, w znacznie mniejszym stopniu, administracji państwowej i wymiaru sprawiedliwości oraz handlu.

Ryc. 5. Dynamika zmian liczby pracujących wg działów usług w Polsce w latach 1960–1990

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Roczników Statystycznych GUS z lat 1976, 1981, 1991.

Biorąc pod uwagę sumaryczne zmiany liczby pracujących, jakie dokonały się w latach 1960–1990, wyraźnie widać, że wszystkie działy usług wykazały wzrosty, przy czym największe zmiany, przekraczające trzykrotnie stan z 1960 roku, zanotowały oświata i wychowanie, ochrona zdrowia i kultura fizyczna oraz finanse i ubezpieczenia (ryc. 6).

Ryc. 6. Dynamika pracujących w działach usług w latach 1960–1990 (1960=100)

Źródło: Obliczenia własne po podstawie Roczników Statystycznych GUS z 1976 i 1991 roku.

Znaczącym zróżnicowaniem charakteryzowały się usługi w ujęciu przestrzennym. Poziom rozwoju usług mierzony liczbą pracowników tego sektora na 1000 mieszkańców w 1970 roku kształtował się od 67 osób w województwie warszawskim do 285 w Warszawie (tab. 11).

Najmniejsze wzrosty dotyczyły transportu i łączności, administracji państwowej oraz wymiaru sprawiedliwości. W przypadku działu „transport i łączność” jest to efekt bardzo dużego, wynoszącego ponad 300 tys., spadku liczby pracujących po 1980 roku, przy czym objął on wyłącznie transport (łączność wykazywała tendencję wzrostową). Wynikało to ze zmniejszenia się potrzeb przewozowych w związku ze stanem wojennym i kryzysem gospodarczym.

Konsekwencją prezentowanych powyżej procesów są zmiany w strukturze pracujących w usługach (ryc. 7). O ile w 1960 roku największe znaczenie miały handel, transport i łączność, z dużą przewagą nad kolejnymi dwoma działami – oświatą i wychowaniem oraz ochroną zdrowia i opieką społeczną, o tyle w 1990 roku handel wprawdzie zachował przodownictwo w strukturze, ale zmiany nastąpiły na kolejnych miejscach. Na drugie miejsce w strukturze przesunęły się oświata i wychowanie, na trzecie miejsce ochrona zdrowia

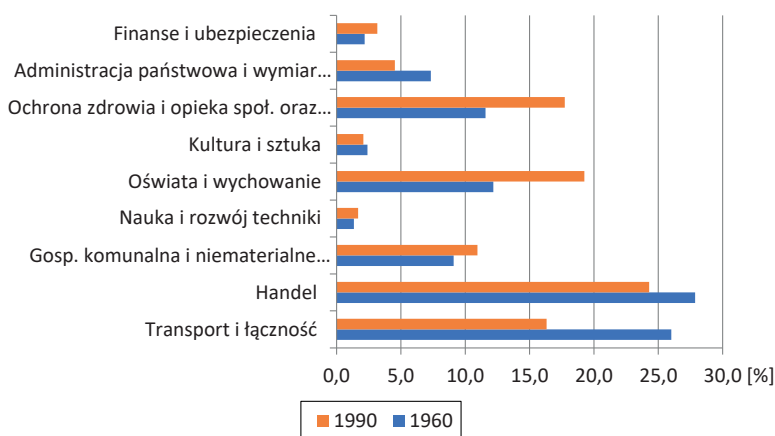
i opieka społeczna, natomiast transport i łączność spadły na czwarte miejsce w strukturze.

Tabela 11. Pracownicy pełnozatrudnieni i niepełnozatrudnieni sektora usług w głównym miejscu pracy w gospodarce uspołecznionej wg województw w 1970 r.

Województwa	Pracujący w usługach na 1000 mieszkańców	Udział usług w strukturze gospodarce (w %)	Struktura usług wg działów (w %)						
			transport i łączność	obróty towarowy	gospodarka komunalna i mieszkaniowa	oświata, nauka i kultura	ochrona zdrowia i opieka społeczna, kultura fizyczna turystyka i wypoczynek	administracja państwowa i wymiar sprawiedliwości	finanse i ubezpieczenia
Polska	113,9	38,3	25,1	23,7	9,8	21,4	12,4	5,5	2,1
M.st. Warszawa	284,9	52,5	14,8	23,2	12,7	28,6	10,0	8,1	2,7
M. Kraków	212,0	40,3	19,4	21,0	12,9	26,6	13,7	4,0	2,4
M. Łódź	174,5	33,6	16,5	25,6	14,3	23,3	13,5	4,5	2,3
M. Poznań	217,0	42,7	21,6	24,5	12,7	22,5	12,7	3,9	2,0
M. Wrocław	213,7	44,6	20,5	20,5	14,3	25,0	13,4	4,5	1,8
Białostockie	93,8	46,6	25,5	22,7	7,3	21,8	12,7	7,3	2,7
Bydgoskie	101,4	37,9	26,3	25,3	8,8	19,6	11,9	5,7	2,6
Gdańskie	147,9	44,1	32,7	21,7	11,1	18,4	10,1	4,1	1,8
Katowickie	115,0	28,1	24,5	26,1	12,2	18,8	12,5	4,0	1,9
Kieleckie	86,8	37,5	27,4	25,0	7,3	20,7	11,0	6,1	2,4
Koszalińskie	114,6	39,2	24,2	25,3	9,9	18,7	13,2	6,6	2,2
Krakowskie	80,7	47,1	27,8	23,3	6,8	20,5	14,8	5,1	1,7
Lubelskie	92,1	36,4	28,8	23,2	6,2	22,6	10,7	6,2	2,3
Łódzkie	80,3	41,6	28,4	24,6	6,0	20,9	12,7	5,2	2,2
Olsztyńskie	109,4	35,6	26,2	23,4	8,4	20,6	12,1	6,5	2,8
Opolskie	111,5	35,6	27,1	23,7	9,3	18,6	12,7	5,9	2,5
Poznańskie	83,1	36,4	28,6	26,9	6,6	19,2	10,4	6,0	2,2
Rzeszowskie	89,9	37,7	27,8	23,4	7,0	20,9	12,0	6,3	2,5
Szczecińskie	149,4	43,5	32,1	20,9	11,9	17,9	10,4	5,2	1,5
Warszawskie	67,2	37,5	15,4	26,6	5,9	27,8	15,4	6,5	2,4
Wrocławskie	109,4	33,3	24,5	20,8	11,1	18,1	19,0	4,6	1,9
Zielonogórskie	116,5	36,4	26,9	22,1	10,6	19,2	12,5	5,8	2,9

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Rocznika statystycznego GUS 1971, Warszawa.

Z tabeli 11 jednoznacznie wynika, że usługi najlepiej rozwinięte były w dużych miastach wydzielonych, oprócz Warszawy także w Poznaniu, Wrocławiu, Krakowie i w mniejszym stopniu w Łodzi. Widać zatem, że o ile znacząco w stosunku do okresu przedwojennego zmienił się sam poziom rozwoju usług, o tyle w ograniczonym stopniu objął on ujęcie przestrzenne. To właśnie duże miasta oraz regiony o wysokim poziomie rozwoju gospodarczego skupiają najwięcej usług. Wyraźnie widoczne jest to w przypadku miast wydzielonych i ich województw. Wysoka pozycja miast wydzielonych najczęściej wiąże się ze słabym rozwojem województwa. Oprócz wspomnianej już Warszawy i województwa warszawskiego podobna sytuacja miała miejsce w przypadku Krakowa i województwa krakowskiego, Łodzi i województwa łódzkiego oraz Poznania i województwa poznańskiego. Odmiennie było we Wrocławiu i województwie wrocławskim, co wynika przede wszystkim z wysokiej urbanizacji tego województwa. Z pozostałych województw na uwagę zasługuje województwo gdańskie i szczecińskie, w których z jednej strony mamy duże miasta Gdańsk i Szczecin, ale także wysoki rozwój turystyki w mniejszych miastach i na terenach wiejskich. Z reguły najniższy poziom usług charakteryzuje województwa słabsze gospodarczo z dużym znaczeniem rolnictwa oraz z mniejszą liczbą miast.

Ryc. 7. Struktura usług w Polsce w 1960 i 1990 roku

Źródło: Obliczenia własne po podstawie Roczników Statystycznych GUS z 1976 i 1991 roku.

W przypadku określenia roli sektora usług w gospodarce, wyrażonego udziałem w strukturze gospodarczej, można zauważyć dominację Warszawy, w której ponad 50% pracowników związanych było z usługami. Dalszych 8 województw przekracza poziom 40%, z czego Kraków z udziałem 47% zbli-

żył się do granicy 50%. Największa grupa województw zawiera swe udziały w przedziale 30–40%. Ciekawym przypadkiem jest tu województwo katowickie, które charakteryzuje się nieco lepszym poziomem rozwoju usług niż średnia ogólnopolska przy jednocześnie najniższym w kraju udziale usług w strukturze gospodarczej (tylko 28%). Wynikło to z jednej strony z dużej aktywności ekonomicznej społeczeństwa, a z drugiej strony z dominującego znaczenia przemysłu, który skupiał dwa razy więcej pracujących niż usługi.

Pod względem samej struktury większość województw powielala sytuację charakterystyczną dla całej Polski, tj. najwięcej pracujących skupiały (w kolejności znaczenia): transport i łączność, obrót towarowy oraz oświata, nauka i kultura. Różnice polegały głównie na odmiennych wartościach udziałów, chociaż występują także przypadki odmiennych sytuacji. I tak w miastach wydzielonych mniejszą rolę odgrywał transport i łączność (tab. 11), w województwach katowickim i koszalińskim dominował obrót towarowy, a w województwie warszawskim czołowe miejsce zajmowały oświata, nauka i kultura.

Po 1975 roku praktycznie brak jest możliwości analizy dynamicznej zmian w usługach, gdyż w statystyce nie publikowano pełnych danych o działalnościach zaliczanych do usług (w poszczególnych latach są większe lub mniejsze luki w materiale statystycznym). Chcąc jednak ukazać zmiany po 1975 roku, czyli po reformie administracyjnej, w wyniku której wprowadzono 49 województw, autor zdecydował się na prezentację dostępnych danych. Trzeba jednak zdawać sobie sprawę, że dane zawarte w tabeli 12 są bardziej materiałem porównawczym o poziomie rozwoju usług w województwach w danym roku niż porównaniem kompleksowych zmian dokonujących się w usługach w latach 1980–1997.

Nowy podział administracyjny uwypuklił duże zróżnicowanie poziomu rozwoju usług w ujęciu regionalnym. Województwa z ukształtowanymi dużymi aglomeracjami osiągnęły zatem znacznie wyższy poziom rozwoju usług niż nowe województwa, powstałe w oparciu o byłe miasta powiatowe. Wynikało to z faktu, iż od dużych aglomeracji odłączono słabsze usługowo obszary peryferyjne, które zostały włączone do nowych województw. Tym samym w 1980 roku przodującą pozycję zachowało województwo warszawskie, w którym dominującą rolę odgrywała Warszawa, z 242 pracującymi w usługach na 1000 mieszkańców (tab. 12). Kolejne miejsca zajęły: województwo gdańskie (z Gdańskiem), szczecińskie (ze Szczecinem), wrocławskie (z Wrocławiem), poznańskie (z Poznaniem), łódzkie (z Łodzią) i krakowskie (z Krakowem). Wszystkie wymienione województwa charakteryzowały się co najmniej 180 pracującymi w usługach na 1000 mieszkańców. Najsłabszymi usługowo nowymi

województwami były: konińskie (109 pracujących), tarnobrzесkie (110), siedleckie (114), częstochowskie, ostrołęckie, piotrkowskie (po 116), łomżyńskie, sieradzkie (po 117) oraz tarnowskie i zamojskie (po 119).

W kolejnych latach co prawda dokonywały się przemiany, ale nie wpływały one zasadniczo na profil wykształconego wcześniej układu, chociaż odmienna dynamika zmian w poszczególnych województwach przyczyniła się do pewnych przetasowań. Przez cały okres 1980–1990 nie zmieniała się przodująca pozycja województwa warszawskiego, ale nastąpiły pewne zmiany na kolejnych miejscach. W 1990 roku na drugie miejsce wysunęło się województwo szczecińskie, trzecie było województwo wrocławskie, a *ex aequo* czwarte i piąte miejsca zajęły województwa gdańskie i poznańskie. Wszystkie one osiągnęły poziom co najmniej 190 pracujących w usługach na 1000 mieszkańców (tab. 12).

Tabela 12. Pracujący w usługach* na 1000 mieszkańców
w latach 1980, 1990 i 1997 wg województw

Województwo	Pracujący w usługach na 1000 mieszkańców		
	1980	1990	1997
1	2	3	4
Warszawskie	243	242	317
Bielskopodlaskie	136	147	142
Białostockie	159	160	154
Bielskie	136	149	152
Bydgoskie	148	160	156
Chełmskie	139	146	141
Ciechanowskie	123	129	124
Częstochowskie	116	135	154
Elbląskie	138	149	140
Gdańskie	197	192	197
Gorzowskie	152	166	170
Jeleniogórskie	163	164	164
Kaliskie	130	141	134
Katowickie	146	144	168
Kieleckie	145	153	140
Konińskie	109	122	114
Koszalińskie	173	181	177
Krakowskie	180	187	216
Krośnieńskie	127	144	127
Legnickie	142	158	168

cd. tab. 12

1	2	3	4
Leszczyńskie	128	137	140
Lubelskie	164	164	170
Łomżyńskie	117	110	102
Łódzkie	180	189	195
Nowosądeckie	151	155	136
Olsztyńskie	170	177	165
Opolskie	153	154	151
Ostrołęckie	116	121	109
Pilskie	140	157	147
Piotrkowskie	116	131	131
Płockie	133	140	138
Poznańskie	182	192	209
Przemyskie	139	143	137
Radomskie	117	124	124
Rzeszowskie	131	139	142
Siedleckie	114	114	113
Sieradzkie	117	142	131
Skierniewickie	121	134	134
Słupskie	151	163	154
Suwańskie	137	145	131
Szczecińskie	196	199	200
Tarnobrzeskie	110	119	115
Tarnowskie	119	127	132
Toruńskie	142	149	148
Wałbrzyskie	156	152	147
Włocławskie	123	138	143
Wrocławskie	190	193	193
Zamojskie	119	131	130
Zielonogórskie	159	167	173

Objaśnienia: * – dane dotyczące usług w poszczególnych okresach nie są kompletne.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Roczników Statystycznych Województw,
GUS 1981, 1991, 1998.

Zasadniczo nie zmieniała się grupa województw o najniższym poziomie rozwoju usług, chociaż i tu nastąpiły pewne przetasowania. W 1990 roku naj-słabszym poziomem rozwoju usług charakteryzowały się województwa: łom-żyńskie, siedleckie, tarnobrzeskie, ostrołęckie i konińskie. Z zestawienia tego

widać także, iż 15 lat samodzielnego bytu wojewódzkiego pozwoliło niektórym „nowym” jednostkom „dogonić” pod względem usługowym słabsze „stare” województwa. Dotyczy to przede wszystkim województw: gorzowskiego (166 pracujących w usługach na 1000 mieszkańców), ślupskiego (163), legnickiego (158), pilskiego (157) czy nowosądeckiego (155).

5.4. Dynamizacja rozwoju usług po 1990 roku

W 1989 roku zapoczątkowane zostały istotne przekształcenia polityczno-społeczne, które wpłynęły także na sytuację gospodarczą kraju. Radykalnie zmieniły się warunki gospodarowania. Wiele zakładów przemysłowych nie potrafiło odpowiednio dostosować się do nowej rzeczywistości i uległy likwidacji, część poddano restrukturyzacji, pojawił się także kapitał zagraniczny, przejmując w wielu przypadkach kluczowe zakłady przemysłowe. W rezultacie zwolnień w przemyśle na niespotykaną dotąd skalę pojawiło się bezrobocie (wcześniej bezrobocie miało charakter niejawny).

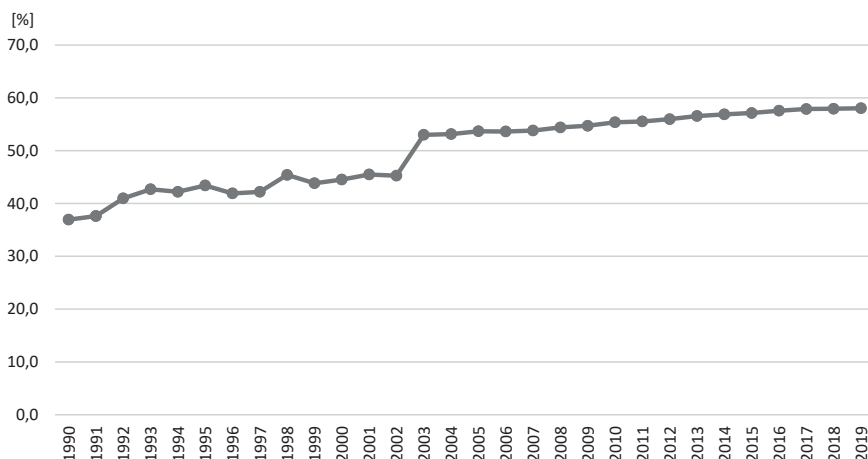
Sytuacja w usługach prezentowała się zgoła odmiennie. Znaczny niedorozwój w stosunku do potrzeb mieszkańców oraz przyjęte regulacje, zwłaszcza reguła „co nie jest prawem zabronione, jest dozwolone”, przyczyniły się do „eksplozji” inwencji Polaków także w zakresie usług, zwłaszcza handlu. Istotne znaczenie miały także pewne cechy samych usług, tj.:

- z reguły niższe koszty stworzenia miejsca pracy w usługach, zwłaszcza w handlu, niż w przypadku przemysłu,
- większe możliwości samozatrudnienia,
- duże, niezaspokojone zapotrzebowanie na usługi,
- wysoka inflacja preferująca szybki obrót pieniężny (w 1989 i 1990 roku inflacja w Polsce wyniosła odpowiednio 251% i 586%).

Usługi zmieniały się, co bardzo wyraźnie widać było w przypadku handlu, w którym A. Jelonek (1994) wyodrębnił 3 fazy zmian:

- w pierwszej fazie pojawił się prywatny handel w formie straganów, wózków czy wręcz łóżek turystycznych pełniących rolę lad,
- w drugiej fazie, w wyniku likwidacji i prywatyzacji uspołecznionych sieci handlowych, następuje przejście lokali handlowych przez osoby prywatne,
- w trzeciej fazie transformacji następuje etap konfrontacji, sprawdzanie się poprzez popyt i podaż, konkurencję oraz wynegocjowane czynsze, podatki i koszty eksploatacji. W efekcie nastąpiły zmiany związane z likwidacją placówek, ich przebranżawianiem czy wzbogacaniem oferty o nowe branże, dzielenie (rzadziej łączenie) placówek.

O ile w przypadku przemysłu liczba pracujących od połowy dekady lat 90. XX wieku zaczęła mocno spadać, o tyle w przypadku usług, co prawda ze zmienną dynamiką, liczba pracujących stale wzrastała. Sytuacja ta wpłynęła na wzrost znaczenia usług w strukturze gospodarczej (ryc. 8).

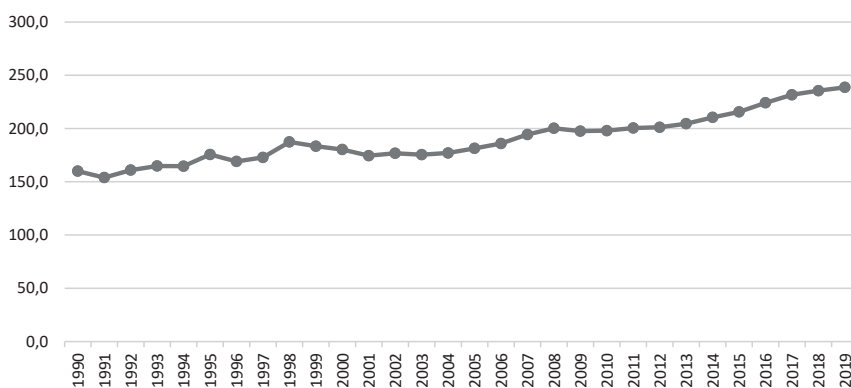
Ryc. 8. Udział pracujących w usługach w strukturze gospodarczej Polski w latach 1990–2019

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Roczników Statystycznych Rzeczypospolitej Polskiej z lat 1997, 2006 i 2017, GUS Warszawa.

Należy jednocześnie zwrócić uwagę, że już na początku lat 90. XX wieku (dokładnie w 1990 roku) usługi w strukturze wyprzedziły sektor przemysłowy (przemysł i budownictwo), a na początku nowego tysiąclecia (w 2003 roku) przekroczyły one próg 50%. Analizując ryc. 8, można zauważyć nagły wzrost udziału usług właśnie w 2003 roku, nie jest to jednak efekt gwałtownego wzrostu liczby pracujących w usługach, ale efekt szacowania przez GUS liczby pracujących w rolnictwie. Przy szacowaniu liczby pracujących w rolnictwie do 2002 roku korzystano przede wszystkim z Powszechnego Spisu Rolnego z 1996 roku, podczas gdy w 2003 roku wykorzystano dane z Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002 i Powszechnego Spisu Rolnego 2002. Dane te znacznie różniły się od siebie, gdyż w 2002 roku mniejsza liczba osób zadeklarowała pracę w rolnictwie, a ponadto do pracujących w tym sektorze nie zaliczono rolników produkujących na własne potrzeby. W efekcie ogólna liczba pracujących w rolnictwie zmniejszyła się o ponad 2 mln (z 4,2 do 2,1 mln osób), co w sposób oczywisty przełożyło się na zmniejszenie ogólnej liczby pracujących w gospodarce i wzrost udziału zarówno sektora przemysłowego, jak i usługowego.

W ciągu 29 lat, od 1990 roku, nastąpił dwudziestojednoprocentowy przyrost udziału usług w strukturze gospodarczej Polski, osiągając w 2019 roku poziom 58%. Trzeba jednak podkreślić, że ten znaczący wzrost roli usług w gospodarce to nie tylko efekt samego przyrostu pracujących w usługach (choć w tym czasie liczba pracujących w usługach wzrosła o ponad 3 mln osób), ale także zmniejszenia się liczby pracujących w rolnictwie (co zostało przedstawione powyżej) i w sektorze przemysłowym.

Znacznie ważniejszy wydaje się fakt, że wzrostowi roli usług w gospodarce towarzyszył znaczny przyrost liczby pracujących w usługach na 1000 mieszkańców, co oczywiście musiało przełożyć się na poprawę dostępności i rozwój nowych rodzajów usług (ryc. 9). Także i tutaj widać zróżnicowane tempo zmian, w wyniku których nie tylko obserwowano wzrosty tego wskaźnika, ale także jego niewielkie spadki (lata 1990–1991, 1995–1996, 1998–2001, 2008–2009) czy lata stabilizacji (2009–2012). Tym niemniej w ciągu całego okresu lat 1990–2019 liczba pracujących w usługach na 1000 mieszkańców wzrosła o 79 osób (ze 160 do 239), co daje aż 49% przyrostu wartości wskaźnika i średnioroczny przyrost na poziomie 1,7% punktu procentowego. Najszybszy wzrost wskaźnika miał miejsce w 1998 roku (o 8,4%) i w 1995 (6,7%). Po 2010 roku dynamika zmian obniża się i wynosi najczęściej 1%–2%, a maksymalne wartości dla tego okresu to lata 2016 (wzrost o 4,0) i 2017 (wzrost o 3,3%).

Ryc. 9. Zmiany liczby pracujących w usługach na 1000 mieszkańców w latach 1990–2019

Źródło: Opracowanie własne na podstawie materiałów statystycznych GUS Warszawa.

Interesująca wydaje się analiza zmian strukturalnych w ujęciu przestrzennym z wykorzystaniem metod taksonomicznych (Ilnicki, 2009), gdzie dokonano typologii województw Polski dla lat 1990–1998 (stary podział administracyjny) i 1999–2005 (nowy podział administracyjny). W 2005 roku D. Ilnicki (2009) wyróżnił:

- typ usługowy I – (udział usług 63,1%) – województwo mazowieckie,
- typ usługowy II – (udział usług 60,7%) – województwo pomorskie, zachodniopomorskie, lubuskie i dolnośląskie,
- typ usługowo-przemysłowy III – (udział usług 57,6%) – województwo śląskie,
- typ usługowo-przemysłowy IV – (udział usług 51,8%) – województwo wielkopolskie, kujawsko-pomorskie, łódzkie, opolskie, małopolskie, warmińsko-mazurskie i podkarpackie,
- typ usługowo-rolniczy V – (udział usług 44,7%) – województwo podlaskie, świętokrzyskie, lubelskie.

W 2000 roku w aktualnie obowiązującym układzie administracyjnym najlepiej rozwiniętym usługowo województwem okazało się mazowieckie (249 osób na 1000 mieszkańców), na dalszych miejscach znalazły się: zachodniopomorskie, dolnośląskie, pomorskie i śląskie. Wszystkie one przekraczały 180 pracujących w usługach na 1000 mieszkańców (tab. 13). Na przeciwnym biegunie znalazły się podkarpackie, lubelskie i świętokrzyskie (143–145 pracujących), chociaż kilka kolejnych województw wykazywało tylko nieznacznie wyższy rozwój (warmińsko-mazurskie, opolskie, podlaskie).

W pierwszej dekadzie XXI wieku prócz województwa zachodniopomorskiego w pozostałych nastąpił wzrost tego wskaźnika, a najwyższą dynamikę zanotowano w województwie małopolskim, mazowieckim i łódzkim (tab. 13). Po 2010 roku już we wszystkich województwach nastąpił przyrost liczby pracujących w usługach na 1000 mieszkańców. Wyniósł on od maksymalnej wartości 27,2% dla województwa małopolskiego do 12,1% w przypadku województwa warmińsko-mazurskiego. W latach 2000–2019 w Polsce średnio wskaźnik ten wzrósł o 1/3, a najwyższą dynamiką charakteryzowały się dwa województwa: łódzkie i małopolskie, w których przyrost wyniósł co najmniej 40%. Najniższą dynamiką charakteryzowało się zaś województwo zachodniopomorskie, gdzie przyrost wyniósł jedynie 13,4%.

Biorąc jednak pod uwagę nie dynamikę zmian (na wartość której duży wpływ ma początkowa wartość wskaźnika), ale bezwzględną różnicę wskaźników dla 2000 i 2019 roku, należy powiedzieć, iż największy przyrost liczby pracujących na 1000 mieszkańców dokonał się w województwie mazowieckim (o 98 osób) oraz w dwóch dalszych województwach, w których osiągnął on lub przekroczył 70 pracujących na 1000 mieszkańców (województwo wielkopolskie, małopolskie). Najniższe przyrosty odnotowano w województwach zachodniopomorskim i warmińsko-mazurskim (odpowiednio przyrost 26 i 29 pracujących na 1000 mieszkańców).

Tabela 13. Zmiany liczby i dynamika pracujących w usługach na 1000 mieszkańców wg województw w latach 2000–2019

Województwo	Pracujący na 1000 mieszkańców			Dynamika 2000–2010 2000=100	Dynamika 2010–2019 2000=100	Dynamika 2000–2019 2000=100
	2000	2010	2019			
Polska	179	198	239	110,6	120,7	133,5
Dolnośląskie	185	204	250	110,3	122,5	135,1
Kujawsko-Pomorskie	164	176	204	107,3	115,9	124,3
Lubelskie	144	159	187	110,4	117,6	129,9
Lubuskie	170	178	204	104,7	114,6	120,0
Łódzkie	165	193	231	112,9	119,7	140,0
Małopolskie	171	195	248	114,0	127,2	145,0
Mazowieckie	249	281	347	112,9	123,5	139,4
Opolskie	148	160	182	108,1	113,8	123,0
Podkarpackie	143	155	182	104,0	117,4	127,3
Podlaskie	149	158	188	106,0	119,0	126,2
Pomorskie	185	200	241	108,1	120,5	130,3
Śląskie	181	202	234	111,6	115,8	129,3
Świętokrzyskie	145	156	182	107,6	116,7	125,5
Warmińsko-Mazurskie	147	157	176	106,8	112,1	119,7
Wielkopolskie	178	201	248	112,9	123,4	139,3
Zachodniopomorskie	190	187	216	98,4	115,5	113,4

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Konsekwencją zmiennej dynamiki rozwoju usług w poszczególnych województwach są zmiany w ich kolejności. W 2000 roku na pierwszym miejscu uplasowało się województwo mazowieckie, na drugim zachodniopomorskie, a na trzecim i czwartym *ex aequo* dolnośląskie i pomorskie. W 2019 roku nadal przoduje województwo mazowieckie, ale znaczący spadek zanotowało woj. zachodniopomorskie (z 2 na 8), drugą pozycję zajęło województwo dolnośląskie, a trzecie i czwarte *ex aequo* były woj. małopolskie i wielkopolskie. Zmiany zaszły także w końcowej części tego zestawienia, gdyż trzy ostatnie miejsca w 2000 roku zajęły: województwo podkarpackie (143), lubelskie (144) i świętokrzyskie (145). W 2019 roku ostatnie miejsce zajęło województwo warmińsko-mazurskie (176), a na dalszych miejscach ulokowały się 3 województwa, które osiągnęły ten sam poziom 182 pracujących na 1000 mieszkańców: opolskie, podkarpackie i świętokrzyskie.

Trzeba jednocześnie zwrócić uwagę, iż w latach 2000–2019 nastąpił nieznaczny wzrost dysproporcji w rozwoju usług między województwami (tab. 13).

W 2000 roku ostatnie województwo podkarpackie osiągało 57% wskaźnika pracujących w usługach na 1000 mieszkańców, które osiągało najlepsze województwo mazowieckie. Z kolei w 2019 roku stosunek ten dla ostatniego województwa warmińsko-mazurskiego wyniósł już tylko 51% wartości analizowanego wskaźnika dla województwa mazowieckiego.

Tabela 14. Pracujący w usługach na 1000 mieszkańców na poziomie powiatowym w latach 2005–2019

Powiaty	2005	2019	Dynamika zmian 2005–2019 2005=100
Miasta na prawach powiatu			
Warszawa	373	483	130
Katowice	329	477	145
Rzeszów	303	364	120
Poznań	285	382	134
Opole	273	337	124
Krosno	260	284	109
Olsztyn	251	304	121
Kraków	246	393	160
Zielona Góra	242	254	105
Lublin	231	305	132
Powiaty ziemskie			
Warszawski zach.	143	247	173
Pruszkowski	133	216	162
Lubiński	132	149	112
Pilski	130	144	111
Tatrzański	129	149	116
Piaseczyński	129	181	140
Kołoński	129	154	119
Słubicki	125	168	134

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Znaczące zróżnicowanie poziomu rozwoju usług odnosi się także do poziomu powiatowego. W oczywisty sposób przodują tu duże miasta na prawach powiatu z Warszawą na czele. W 2005 roku w Warszawie odnotowano 373 osoby pracujące w usługach na 1000 mieszkańców. Na dalszych miejscach znalazły się Katowice (329), Rzeszów (303) oraz Poznań, Opole, Krosno, Olsztyn. W przypadku powiatów ziemskich najlepiej rozwinięte usługowo okazały się:

warszawski zachodni, pruszkowski, lubiński i pilski, które przekroczyły wskaźnik 130 pracujących w usługach na 1000 mieszkańców (tab. 14).

Z tabeli 14 wyraźnie wynika, że poszczególne powiaty charakteryzowały się odmienną dynamiką zmian w latach 2005–2019. I tak z powiatów zamieszczonych w tab. 14 najszybciej rozwijały się: warszawski zach., pruszkowski i Kraków, osiągając co najmniej o 60% wyższą wartość wskaźnika w 2019 roku w stosunku do 2005 roku. Najslabiej w okresie tym rozwijały się: Zielona Góra i Krosno (wzrost poniżej 10%). Spowodowało to przetasowania wśród najlepiej rozwiniętych powiatów w 2019 roku. I tak Kraków przesunął się z 8 miejsca na 3 miejsce wśród miast na prawach powiatu. Spadki w rankingu zanotowały m.in.: Rzeszów, Krosno, Zielona Góra. Podobnie stało się w grupie powiatów ziemskich, gdzie swoje wysokie pozycje straciły powiaty: pilski, lubiński i tatrzański na rzecz powiatów piaseczyńskiego czy ślubickiego.

Biorąc jednak pod uwagę wszystkie powiaty, trzeba stwierdzić, że niektóre z nich podwoiły poziom rozwoju swoich usług w latach 2005–2019, podczas gdy w innych nastąpił wręcz regres i spadek poziomu wskaźnika (tab. 15).

Tabela 15. Powiaty o najwyższym wzroście i spadku pracujących w usługach na 1000 mieszkańców w latach 2005–2019

Powiaty	2005	2019	Dynamika zmian 2005–2019 2005=100
Powiaty o najwyższej dynamice wzrostu wskaźnika			
Złotowski	74	221	301
Piotrkowski	45	99	221
Wrocławski	93	204	220
Legnicki	56	115	205
Powiaty o spadku wartości wskaźnika			
P.m. Skierniewice	191	148	78
Białogardzki	92	87	95
Jędrzejowski	83	81	98
Hajnowski	121	119	98
Bartoszycki	90	88	98

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Największy postęp dokonał się w powiatach złotowskim (potrojenie wartości wskaźnika) oraz piotrkowskim i wrocławskim. Z kolei największy regres miał miejsce w powiecie miejskim Skierniewice oraz powiecie białogardzkim.

Co prawda przyjęcie za wskaźnik poziomu rozwoju liczby pracujących pozwala na porównania w dłuższym okresie czasu, tym niemniej wobec dokonu-

jących się istotnych zmian w gospodarce pod względem sposobów produkcji i świadczenia usług (automatyzacja, robotyzacja) nie jest to niestety wskaźnik idealny. Dlatego sięga się po inne mierniki i wskaźniki, które mogą lepiej oddać złożoną sytuację gospodarczą. Jednym z nich jest wyrażona w złotych wartość dodana brutto, która wskazuje na produktywność gospodarki, sektorów czy sekcji. W przypadku usług sektor ten generuje ok. 57% wartości dodanej brutto polskiej gospodarki i w latach 2000–2010 wykazuje znaczną stabilność.

Widać z tego, że wartość ta jest zbieżna z udziałem usług w strukturze pracujących w gospodarce. Natomiast biorąc pod uwagę obliczony wskaźnik wartości dodanej brutto, przypadającej na 1000 pracujących w danym sektorze, okazuje się, że usługi wykazują się nieco wyższą produktywnością, gdyż nieznacznie (o kilka procent) wyprzedzają przemysł. W 2010 roku na 1000 pracujących w usługach przypadało 100,7 mln złotych wartości dodanej brutto, podczas gdy w przemyśle wskaźnik ten wynosił 98,5 mln zł. Świadczy to o dużej wartości usług realizowanych w celu zaspokojenia potrzeb gospodarki i ludności.

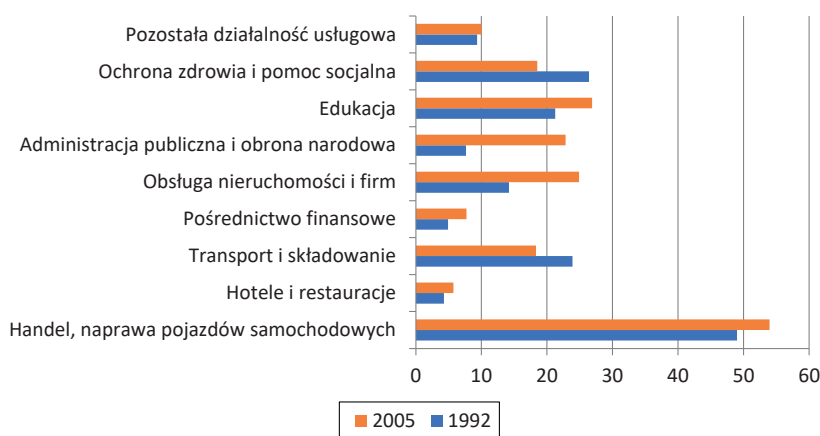
Zmiany zasad klasyfikacji gospodarki przez GUS co prawda pozwalają na bardziej dokładną analizę tego typu zmian, tym niemniej uniemożliwiają ciągłość badań w całym okresie powojennym, a nawet po 1989 roku. Dlatego analiza ta podzielona zostanie na dwa okresy, dla których dostępne są porównywalne dane statystyczne, tj. na lata 1992–2005 (PKD 2004) i 2005–2019 (PKD 2007).

W 1992 roku, czyli na początku okresu transformacji, największą liczbą pracujących charakteryzowała się sekcja G „Handel i naprawa pojazdów samochodowych”, która zatrudniała blisko dwa razy więcej pracowników niż kolejna Sekcja N „Ochrona zdrowia i pomoc socjalna” (ryc. 10).

Na dalszych miejscach znalazły się sekcja I „Transport i składowanie” oraz M „Edukacja”. Na poziomie powyżej 10 pracujących na 1000 mieszkańców znalazła się jeszcze sekcja K „Obsługa nieruchomości i firm”. W przypadku pozostałych sekcji wartości wskaźnika wynosiły poniżej 10 pracujących. Lata transformacji wpłynęły na możliwości rozwojowe poszczególnych sekcji. Decydujące znaczenie miały tu zmiany dokonujące się w przemyśle i całej gospodarce, tj. jej prywatyzacja, zmiany w sposobie produkcji przemysłowej i m.in. wprowadzenie:

- metody produkcji „*just in time*”, co powodowało zwiększanie roli firm logistycznych,
- outsourcingu – zlecanie przez firmy świadczenie usług firmom zewnętrznym,

- gospodarki rynkowej, a tym samym wzmocnienie roli usług finansowych (leasing, kredyty itd.),
- silniejsze powiązanie świadczonych usług z procesem produkcyjnym (w konsekwencji trudno jednoznacznie oddzielić, co jest jeszcze produkcją a co już usługą).

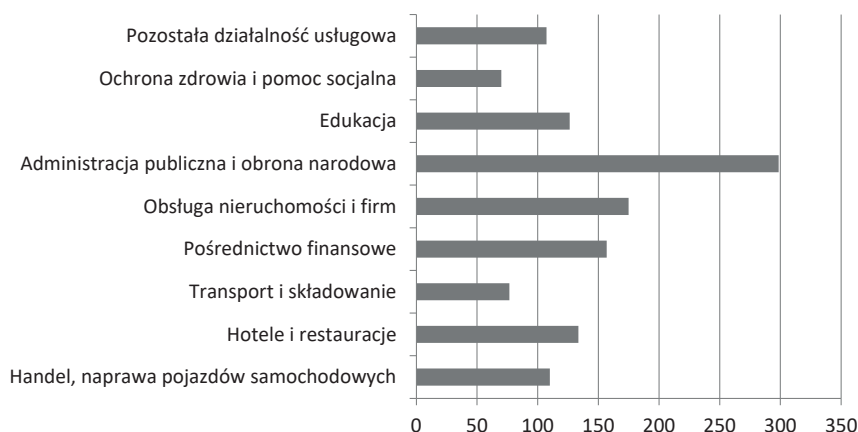

Ryc. 10. Pracujący w usługach na 1000 mieszkańców wg sekcji w 1992 i 2005 r.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Rocznika Statystycznego GUS 1997 oraz Rocznika Statystycznego Rzeczypospolitej Polskiej 2006.

Do tego doszły także zmiany potrzeb społecznych, m.in. wzrost aspiracji edukacyjnych społeczeństwa i młodzieży, pragnących ukończyć studia wyższe czy uzyskać nowe umiejętności, w wyniku czego np. wzrosło zapotrzebowanie na usługi świadczone przez wyższe uczelnie czy różnego rodzaju kursy i studia podyplomowe (np. językowe, komputerowe, zdobywanie nowych uprawnień).

W 1990 roku reaktywowano także samorząd terytorialny, powstały więc gminy i samorządy gminne, które przejęły władzę lokalną. Reaktywowano również powiatowy szczebel administracji. Konsekwencją tych działań był dynamiczny rozwój administracji publicznej (Dominiak, Hauke, 2015). Beneficjentami tych zmian stały się przede wszystkim usługi dla producentów i biznesu, edukacja i administracja publiczna, co dobrze widać w dynamice usług (ryc. 11). Największy, trzykrotny wzrost pracujących, dokonał się w sekcji L „Administracja publiczna i obrona narodowa”. Ponad pięćdziesięcioprocentowy wzrost objął zaliczane do usług dla producentów i biznesu, tj. „Obsługę nieruchomości i firm” oraz „Pośrednictwo finansowe”. Znaczący wzrost dokonał się także w sekcji H „Hotele i restauracje” oraz M „Edukacja”.

Ryc. 11. Dynamika zmian w strukturze usług w Polsce między 1992 i 2005 r.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Rocznika Statystycznego GUS 1997 oraz Rocznika Statystycznego Rzeczypospolitej Polskiej 2006.

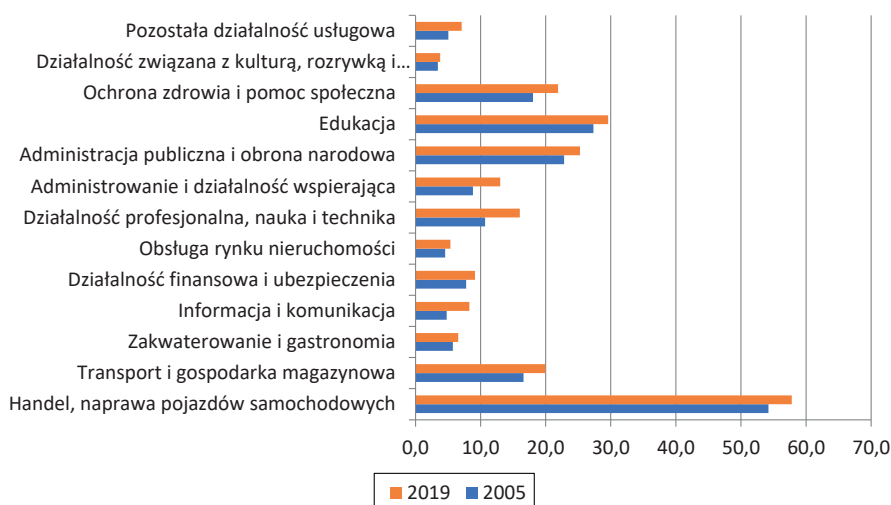
W dwóch sekcjach zaobserwowano spadek liczby pracujących – dotyczyło to sekcji I „Transport i składowanie” oraz N „Ochrony zdrowia i pomocy socjalnej”. W obu przypadkach był to efekt restrukturyzacji. W sekcji I wynikał on ze zmian organizacyjnych i zmniejszenia znaczenia transportu kolejowego (PKP), upadku państwowych firm transportowych czy większej efektywności prywatnych firm transportowych (transport drogowy). Z kolei zmiany w „Ochronie zdrowia i pomocy socjalnej” to efekt podejmowanych działań, zmierzających do ograniczenia kosztów funkcjonowania ochrony zdrowia, w tym poprzez redukcję personelu.

Przekształcenia w okresie transformacji społeczno-gospodarczej sprawiły, że w 2005 roku dokonało się kolejne przetasowanie w strukturze najważniejszych sekcji usług (ryc. 12). Nadal, z dużą przewagą nad pozostałymi sekcjami, przoduje sekcja G „Handel i naprawa samochodów”. Na drugie miejsce powróciła sekcja M „Edukacja”, natomiast istotne zmiany zaszły na dwóch kolejnych miejscach. Trzecie miejsce zajęła sekcja K „Obsługa nieruchomości i firm”, a czwarte miejsce sekcja L „Administracja publiczna i obrona narodowa”. Piąte miejsce zajęła sekcja N „Ochrona zdrowia i pomoc socjalna”, a na szóstym znalazła się sekcja I „Transport i składowanie”.

W klasyfikacji PKD 2007 z już istniejących sekcji wyodrębniono nowe sekcje – M „Działalność profesjonalna, nauka i technika” oraz J „Informacja i komunikacja”. Nie spowodowało to radykalnych przewartościowań układu struktury, zwłaszcza w odniesieniu do najważniejszych sekcji. Jedyna istotna zmiana wyniknęła z wyodrębnienia ze wcześniejszej dużej sekcji „Obsługa

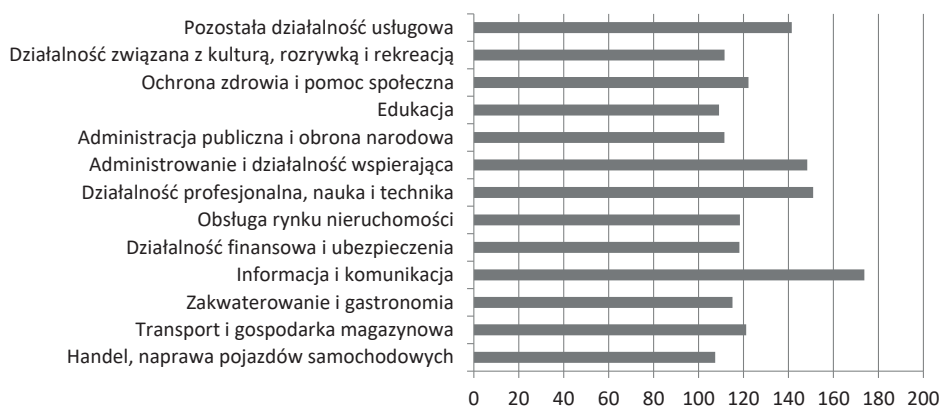
nieruchomości i firm” (która zajmowała drugie miejsce w strukturze) dwóch nowych, w wyniku czego sekcja „Obsługa rynku nieruchomości” stała się jedną z najmniejsekcji.

W 2019 roku czołowe miejsca w strukturze ponownie zajęły: sekcja G „Handel, naprawa pojazdów samochodowych”, P „Edukacja”, O „Administracja publiczna i obrona narodowa”, R „Ochrona zdrowia i pomoc społeczna” oraz H „Transport i gospodarka magazynowa” (ryc. 12).

Ryc. 12. Pracujący w usługach na 1000 mieszkańców wg sekcji w 2005 i 2019 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Rocznika Statystycznego Rzeczypospolitej Polskiej GUS 2017 i Banku Danych Lokalnych GUS.

Ryc. 13. Dynamika zmian w strukturze usług w Polsce w 2005 i 2019 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Rocznika Statystycznego Rzeczypospolitej Polskiej GUS 2017 oraz Banku Danych Lokalnych GUS.

Co ważne, w latach 2005–2019 wszystkie sekcje wykazały się tendencją rozwojową, zwiększając tym samym możliwość świadczenia usług (ryc. 13). Na uwagę zasługuje ponad pięćdziesięcioprocentowy wzrost wskaźnika pracujących w usługach na 1000 mieszkańców w przypadku bardzo nowoczesnych w swym charakterze sekcji J „Informacja i komunikacja” (wzrost o 74%) i M „Działalność profesjonalna, nauka i technika” (51%). Duże wzrosty zanotowano także w sekcji O „Administracji publicznej i obronie narodowej” (wzrost o 48%) i „Pozostałej działalności usługowej” (41%).

6. Struktura własnościowa w usługach

Kwestia gestorów, czyli dysponentów usług, ma bardzo istotne znaczenie, gdyż w znaczącym stopniu wpływa na funkcjonowanie usług, zwłaszcza w kontekście ich finansowania – co ma z kolei niebagatelny wpływ na konsumpcję i konsumentów, bowiem w sposób bezpośredni i pośredni oddziałuje na koszty związane z korzystaniem z nich.

Rozpatrując sytuację w Polsce po uzyskaniu niepodległości w 1918 roku oraz biorąc pod uwagę ustrój polityczny, który w istotnym stopniu wpłynął na zmiany w strukturze własnościowej w gospodarce, w tym także w usługach, wyróżnić można trzy zasadnicze okresy, czyli:

- XX-lecie międzywojenne (II RP) – lata 1918–1939,
- okres PRL-u – lata 1945–1989,
- okres III RP – po 1989 roku.

6.1. Okres międzywojenny

Uzyskanie przez Polskę niepodległości w 1918 roku i przyjęcie kapitalistycznego ustroju społeczno-gospodarczego spowodowało, że ukształtował się układ własności w usługach, w których dominujące znaczenie odegrała własność prywatna, chociaż obecna była także własność publiczna, reprezentowana przede wszystkim przez:

- państwo,
- gminy,
- organizacje i stowarzyszenia (własność spółdzielcza).

Sytuacja własnościowa w obszarze usług prezentowała się w zróżnicowany sposób. Bezwzględna dominacja własności prywatnej występowała np. w handlu. W większości przypadków generalnie prywatnemu charakterowi usług to-

warzyszyły usługi publiczne (np. banki, transport). W wielu przypadkach struktura ta była bardziej zróżnicowana i pojawiali się bardzo różni gestorzy. Dobrym przykładem jest tu służba zdrowia, która oparta była na Kasach Chorych i miała charakter samorządowy, niezależny od państwa (Jach-Męczekalska, 2015), ale już pod względem struktury własnościowej szpitali obraz był znacznie bardziej zróżnicowany. Wśród 677 szpitali w 1938 roku 72 (10,6%) miały charakter państwowy, 283 (41,8%) samorządowy, a 214 (31,6%) należało do organizacji i stowarzyszeń, natomiast 108 (16,0%) znalazło się w rękach prywatnych (Wiśniewski, 2008). Trzeba jednak podkreślić, że były także przypadki odwrotne, tj. dominacji usług o charakterze publicznym, uzupełnianych przez placówki prywatne. Taka sytuacja miała miejsce np. w szkolnictwie, zwłaszcza szkolnictwie powszechnym. Na przykład w roku szkolnym 1931/1932 na 26932 szkoły powszechne aż 94,5% miało charakter publiczny (samorządowo-państwowy), chociaż w szkolnictwie ponadpodstawowym udział szkół prywatnych był już znacząco większy (szkoły kształcenia nauczycieli 37%, szkoły średnie ogólnokształcące 54,8%, szkoły i kursy zawodowe 78,85) (Statystyka..., 1935). Podobna sytuacja dotyczyła transportu; transport kolejowy miał przede wszystkim charakter publiczny (Polskie Koleje Państwowe), ale już transport autobusowy czy tramwajowy miał charakter zarówno publiczny (samorządowy), jak i prywatny.

6.2. Okres PRL

Przejęcie w 1945 roku władzy w Polsce przez komunistów przyczyniło się do zasadniczych zmian własnościowych w gospodarce. Co prawda w latach 1945–1989 sytuacja własnościowa ulegała pewnym zmianom, tym niemniej kluczowe znaczenie miała druga połowa lat 40. XX wieku. W 1946 roku Krajowa Rada Narodowa dokonała nacjonalizacji kluczowych gałęzi gospodarki (głównie większe zakłady przemysłowe). W odniesieniu do całej gospodarki przewagę miała własność prywatna. W 1947 roku udział w tworzeniu dochodu narodowego prezentował się następująco (Kaliński, 2005):

- gospodarka państwowa 31,9%
- gospodarka samorządowa 0,7%
- gospodarka spółdzielcza 4,3%
- gospodarka prywatna 63,1%.

W przypadku usług działania władz były mniej spektakularne, ale dawały podobny efekt, wzrostu udziału usług uspołecznionych w gospodarce. W okresie tym najbardziej znana jest tzw. „bitwa o handel”, kiedy to pod pozorem walki z nieprawidłowościami w obrocie towarowym i dzięki koncesjonowaniu

działalności handlowej w latach 1947–1949 doprowadzono do likwidacji 66% prywatnych hurtowni i 42% placówek detalicznych. Proces uspołecznienia handlu był kontynuowany w następnych latach i tak, o ile jeszcze w 1950 roku udział obrotów handlu prywatnego wynosił 45%, to w 1955 roku został on całkowicie zmarginalizowany i wyniósł jedynie 3,2% (Kaliński, 1995). Dominujące znaczenie uzyskała własność spółdzielcza, której udział w sprzedaży detalicznej przekraczał 50% (np. w 1981 roku wyniósł 68,7%). W miastach podstawową rolę odgrywały placówki należące do Powszechnej Spółdzielni Spożywców „Społem” (PSS Społem), większymi obiektami były Spółdzielcze Domy Handlowe (SDH), a na terenach wiejskich i w małych miasteczkach obiekty Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”. W dużych miastach wizytówkami handlu była zaś państwowa sieć Powszechnych Domów Towarowych (PDT). Podobny proces miał miejsce w innych działach usług, np. transporcie, bankowości i ubezpieczeniach, tym samym głównym gestorem usług w Polsce stał się sektor uspołeczniiony złożony z placówek państwowych i spółdzielczych. Dominował on w praktycznie wszystkich dziedzinach usług, w tym szczególnie w edukacji, służbie zdrowia, obrocie finansowym, handlu, transporcie.

Gdyby bardziej szczegółowo przyjrzeć się usługom uspołecznionym, należałoby zauważyć, że prócz typowych placówek państwowych czy spółdzielczych do grupy tej, ze względu na własność podmiotów, zaliczyć można bardziej nietypowe formy własności, takie chociażby, jak zakłady przemysłowe czy związki zawodowe.

Polityka industrializacji, oparta na budowie dużych zakładów przemysłowych i rozbudowie ich funkcji społecznej (polityka paternalistyczna), sprawiła, że także zakłady przemysłowe posiadały szeroką bazę usługową (zwłaszcza na Górnym Śląsku – kopalnie, huty), poczynając od szkół zawodowych, po placówki kulturalne (biblioteki, domy kultury), a kończąc na obiektach sportowo-wypoczynkowych (obiekty sportowe, domy wczasowe itd.). Podobnie pewną bazą usług dysponowały związki zawodowe, głównie związana z wypoczynkiem (np. Fundusz Wczasów Pracowniczych FWP) czy niektóre organizacje społeczne takie, jak Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze, posiadające placówki turystyczne (schroniska, domy wycieczkowe itp.).

Mimo to władzom komunistycznym nie udało się w pełni wyeliminować własności prywatnej w usługach, zwłaszcza drobnego handlu, transportu (towarowego i pasażerskiego, np. TAXI), służby zdrowia (prywatne gabinety lekarskie) czy drobnych usług bytowych itd. Z reguły ich rola była raczej marginalna.

Rozluźnienie polityki w stosunku do własności prywatnej w gospodarce w latach 70. XX wieku, a następnie kryzys gospodarczy w II połowie lat 70. i dekadzie lat 80. (stan wojenny) spowodowały wzrost znaczenia sektora pry-

watnego w gospodarce, w tym także w usługach, a to ze względu na z reguły znacznie prężniejsze działanie w stosunku do sektora uspołecznionego (tab. 16).

Tabela 16. Udział sektora prywatnego w liczbie pracujących w usługach w latach 1980–1989

Objaśnienie	1980	1985	1989
Transport	1,1	2,0	5,6
Łączność	–	–	–
Handel	3,5	5,2	8,0
Gospodarka komunalna	18,0	23,3	25,7
Gospodarka mieszkaniowa	1,6	0,7	0,8
Nauka i rozwój techniki	–	0,1	0,5
Kultura i sztuka	0,5	0,8	6,0
Ochrona zdrowia	–	0,1	0,3
Edukacja	–	–	–
Kultura fizyczna	0,6	1,3	8,3
Administracja państwowa	–	–	–
Finanse i ubezpieczenia	–	–	–

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Rocznika Statystycznego GUS 1990.

W latach 1980–1989 udział sektora prywatnego w tworzeniu dochodu narodowego wzrósł z 17,5 do 19,2%, a udział w zatrudnieniu z 26,6 do 29,7% (Kaliński, 1995). Pod koniec okresu nakazowo-rozdziałowego w gospodarce największe znaczenie sektor prywatny odgrywał w gospodarce komunalnej, kulturze fizycznej i rekreacji, handlu, kulturze i sztuce oraz transporcie (tab. 16). W kilku dalszych działach usług udział ten był marginalny i nie przekraczał 1% pracujących.

6.3. Okres po 1989 roku

Przemiany społeczno-polityczne, zapoczątkowane w 1989 roku, spowodowały zmiany systemu gospodarczego i przejście do gospodarki rynkowej. Towarzyszyły temu dynamiczne przekształcenia w strukturze własnościowej, w tym także w usługach. Główną (choć nie jedyną) tendencją była prywatyzacja gospodarki, która według A. Prusek (2005) zmierzała do osiągnięcia celów:

- polityczno-ustrojowych (m.in. tworzenie podstaw gospodarki rynkowej, ograniczenie funkcji państwa w gospodarce, demokratyzacja życia społeczno-politycznego, tworzenie społeczeństwa obywatelskiego);

- społecznych (zmniejszenie dystansu cywilizacyjnego w stosunku do państw wysokorozwiniętych, stymulowanie rozwoju społecznego, rozwój klasy średniej, rozszerzenie społecznej własności kapitału, rozwój społecznego i pracowniczego akcjonariatu);
- ekonomicznych (podniesienie efektywności gospodarki, wzrost międzynarodowej konkurencyjności gospodarki, rozwój rynku kapitałowego, stymulacja zmian strukturalnych w gospodarce, cele dochodowe dla budżetu państwa).

Według E. S. Savasa (1992) proces prywatyzacji obejmował trzy płaszczyzny:

- prywatyzację oddolną (tj. powstawanie nowych prywatnych podmiotów gospodarczych),
- prywatyzację odgórną (tj. przekształcenie sektora państwowego i komunalnego w sektor prywatny,
- reprivatyzację – zwrot mienia wcześniejszym właścicielom przejętego z naruszeniem prawa.

Skostniałe struktury większości państwowych i spółdzielczych placówek w usługach z trudem dostosowywały się do całkowicie nowych warunków gospodarowania, z reguły przegrywając konkurencję z odpowiadającymi im placówkami prywatnymi. W konsekwencji na początku lat 90. XX wieku dokonało się kilka procesów mających istotny wpływ na strukturę własnościową usług. Najważniejsze z nich to:

- przekształcenia w grupie placówek uspołecznionych,
- komunalizacja wybranych usług,
- powstawanie nowych prywatnych placówek usługowych,
- wejście do Polski kapitału zagranicznego.

Na wstępie należy zaznaczyć, że powyższym procesom towarzyszyły także zmiany w zakresie grupowania statystycznego przeprowadzone przez GUS, w wyniku czego zrezygnowano z określeń „sektor uspołeczniony i nieuspołeczniony”, wprowadzając nowe terminy, jak „sektor publiczny i prywatny”, oraz dokonując przesunięć w stosunku do składu sektora uspołecznionego. Do sektora publicznego zaliczono własność państwową i komunalną, natomiast do sektora prywatnego przesunięto własność należącą do spółdzielczości oraz organizacji społecznych, politycznych i związków zawodowych, a ponadto w jego skład wszedł dawny sektor prywatny (różne formy własności począwszy od osób fizycznych, poprzez spółki prawa handlowego, spółki z ograniczoną odpowiedzialnością po fundacje czy własność związków wyznaniowych) oraz podmioty zagraniczne.

Konsekwencją tych działań, zwłaszcza zaliczenia do sektora prywatnego spółdzielczości, stało się „przeszacowanie” procesu prywatyzacji już w początkowym okresie transformacji (tab. 17). Wiele spółdzielni przyzwyczajonych do wcześniejszych sposobów działania nie potrafiło we właściwy sposób i przede wszystkim szybko dostosować się do nowych warunków działalności, co doprowadziło do ich likwidacji lub ograniczyło ich działalność. Najlepszym przykładem może być monopolista w handlu spożywczym w miastach, czyli Powszechna Spółdzielnia Spożywców „SPOŁEM”, czy jej odpowiednik na wsi – Gminna Spółdzielnia „SAMOPOMOC CHŁOPSKA”, które co prawda nie zostały całkowicie zamknięte, ale w stosunku do wcześniejszego okresu znacznie zmniejszyły swe rozmiary.

Tabela 17. Zatrudnienie oraz udział sektora prywatnego w usługach w 1989 i 1990 r.

Działy usług	1989		1990	
	zatrudnienie (w tys.)	udział sektora prywatnego (w %)	zatrudnienie (w tys.)	udział sektora prywatnego (w %)
Transport	795,9	14,3	725,0	15,2
Łączność	172,9	0,0	170,7	0,0
Handel	1 449,0	72,7	1 458,7	82,2
Pozostałe gałęzie	150,6	52,0	148,8	63,5
Gospodarka komunalna	442,0	29,9	424,9	30,0
Usługi poza produkcją materialną	3 208,0	18,2	3 092,8	17,1
Ogółem w gospodarce narodowej	17 558,0	47,2	16 474,0	50,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Rocznika Statystycznego GUS 1991.

W stosunku do placówek państwowych zmiany przebiegały wielokierunkowo. Część z nich, podobnie jak spółdzielnie, ze względu na brak rentowności została zlikwidowana. Pozostałą część sprywatyzowano w różny sposób (akcjonariat pracowniczy, sprzedaż itd.) lub przekazano gminom (np. szkolnictwo podstawowe). Najbardziej specjalistyczne placówki (głównie o charakterze społecznym) pozostały w gestii państwa (ich organem założycielskim są ministerstwa lub wojewodowie). W związku z tym rola państwowej własności w usługach znacznie zmniejszyła się i większe znaczenie miała jedynie w kilku strategicznych dziedzinach – transporcie, łączności, szkolnictwie ponadgimnazjalnym (zwłaszcza szkolnictwie wyższym) czy w administracji i obronie narodowej.

8 marca 1990 roku uchwalono *Ustawę o samorządzie terytorialnym* (Dziennik Ustaw nr 16 z 1990 roku), która po wielu latach przywracała samorządność

na podstawowym poziomie podziału administracyjnego, przekazując mu pewne zadania w zaspokajaniu potrzeb wspólnot lokalnych, w odniesieniu m.in. do lokalnego transportu zbiorowego, ochrony zdrowia i pomocy społecznej, oświaty (przedszkola, szkoły podstawowe), kultury, kultury fizycznej czy targowisk i hal targowych. Gminy przejęły placówki głównie od państwa (przedszkola, szkoły podstawowe, placówki kulturalne czy część placówek ochrony zdrowia), ale także od innych gestorów, m.in. zakładów przemysłowych. Wiele gmin (zwłaszcza miejskich), chcąc prowadzić kompleksową politykę oświatową, dodatkowo przejmowało od państwa (powiatu) prowadzenie placówek ponadgimnazjalnych (licea ogólnokształcące, szkoły zawodowe, technika, szkoły policealne). W pewnych zaś dziedzinach jedynie organizowano usługi, przekazując świadczenie ich innym gestorom, m.in. prywatnym, tak jak miało to miejsce np. w transporcie czy ochronie zdrowia. Tym samym gminy stały się ważnym gestorem usług, w szczególności w zakresie oświaty, kultury czy gospodarki komunalnej.

Warunki gospodarowania na początku lat 90. XX wieku pozwalały na aktywność gospodarczą w usługach w związku z:

- uregulowaniami prawnymi pozwalającymi tworzyć prywatne placówki usługowe (zasada „co nie jest zabronione, jest dozwolone”),
- brakiem zaspokojenia potrzeb społeczeństwa w związku z niedorozwojem szeregu usług odziedziczonym po wcześniejszym systemie,
- wysoką inflacją, która dzięki szybkiemu obrotowi pieniądza pozwalała osiągnąć lepsze efekty finansowe w usługach (zwłaszcza w handlu) niż w działalności przemysłowej,
- z reguły niższym kosztem stworzenia miejsca pracy w usługach niż w przemyśle.

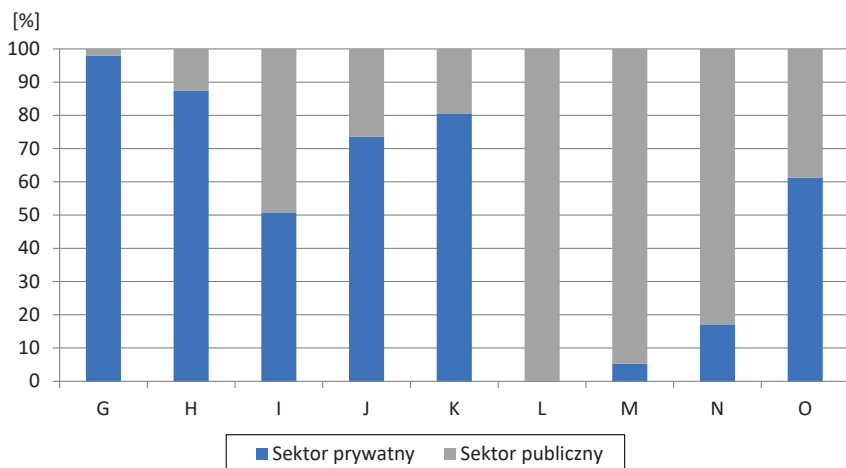
W efekcie prawie we wszystkich dziedzinach, chociaż w zróżnicowanym zakresie, dynamicznie rozwijały się usługi, których gestorem był kapitał prywatny. Przeważał on w całej gospodarce, natomiast w usługach największy udział osiągnął w dwóch sekcjach, przekraczając w nich udział 80%, tj. handel i naprawy oraz hotele i gastronomia, a w dwóch dalszych sekcjach oscylował wokół ok. 60% (obsługa nieruchomości i firm oraz pozostała działalność usługowa) (tab. 18).

W kolejnych latach postępował proces prywatyzacji gospodarki, w tym także usług. W 2002 roku prócz trzech sekcji, w których usługi oparte były na sektorze publicznym (tj. sekcje L, M, N), we wszystkich pozostałych sekcjach przekroczony został pięćdziesięcioprocentowy udział sektora prywatnego, osiągając maksymalne wartości w przypadku handlu i napraw (98%), hoteli i restauracji (87,5%) oraz obsługi nieruchomości i firm (80,6%) (ryc. 14).

Tabela 18. Struktura pracujących w usługach w Polsce w 1995 r. wg sektorów własnościowych (w %)

Wyszczególnienie	Sektor publiczny	Sektor prywatny	W tym kapitał zagraniczny
Ogółem	37,6	62,4	–
Handel i naprawy	5,9	94,1	3,0
Hotele i gastronomia	15,6	84,4	3,2
Transport i łączność	73,3	26,7	1,2
Pośrednictwo finansowe	63,6	36,4	1,1
Obsługa nieruchomości i firm	36,7	63,3	3,2
Administracja publiczna	99,9	0,1	0,0
Edukacja	97,2	2,8	0,0
Ochrona zdrowia	95,9	4,1	0,0
Pozostała działalność usługowa	41,4	58,1	0,5

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Rocznika Statystycznego GUS 1996.

Ryc. 14. Struktura własnościowa pracujących wg sekcji usług w Polsce w 2002 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Golinowska (red.) 2004.

Proces ten postępował także w następnych latach (tab. 19). Dynamika zmian w znacznym stopniu uzależniona była od zaawansowania procesu prywatyzacji. Dlatego też w latach 2011–2017 najwyższy przyrost pracujących w sektorze prywatnym, przekraczający 10%, odnosił się do sekcji „Transport i gospodarka magazynowa” oraz „Działalność profesjonalna, naukowa, techniczna”, które w 2011 roku charakteryzowały się jedynie średnim poziomem prywatyzacji (tab. 19).

Tabela 19. Zmiany udziału sektora prywatnego w odniesieniu do pracujących w usługach w Polsce w latach 2011–2017 (w %)

Wyszczególnienie	Rok		Różnica udziałów
	2011	2017	
Handel, naprawa pojazdów samochodowych	99,6	99,7	0,1
Transport i gospodarka magazynowa	46,6	58,9	12,3
Zakwaterowanie i gastronomia	89,4	92,7	3,3
Informacja i komunikacja	92,6	95,6	3,0
Działalność finansowa i ubezpieczeniowa	82,6	83,0	0,4
Obsługa rynku nieruchomości	69,2	74,2	5,0
Działalność profesjonalna, naukowa, techniczna	65,8	73,9	11,1
Administrowanie i działalność wspierająca	97,6	97,6	0,0
Administracja publiczna i obrona narodowa	0,1	0,1	0,0
Edukacja	4,8	11,3	6,5
Opieka zdrowotna i pomoc społeczna	15,8	19,1	3,3

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: Zatrudnienie i wynagrodzenie w gospodarce narodowej 2011 i 2018, GUS, Warszawa.

Tabela 20.

Wyszczególnienie*	Spółki handlowe	Spółki handlowe kapitałowe	Spółki z o.o.	Spółki akcyjne
Handel	122 521	100 764	99 473	1 291
Transport	27 407	23 598	23 356	242
Zakwaterowanie	18 995	15 942	15 812	130
Informacja i komunikacja	39 632	36 884	35 757	1 087
Działalność finansowa i ubezpieczeniowa	17 852	15 424	14 217	1 207
Obsługa rynku nieruchomości	36 704	29 480	28 809	671
Działalność profesjonalna, naukowa i techniczna	76 671	66 899	65 650	1 249
Administrowanie i działalność wspierająca	31 017	27 632	27 359	273
Administracja publiczna i obrona narodowa	83	72	70	2
Edukacja	7 907	7 075	7 035	40
Opieka zdrowotna	13 113	9 123	8 993	130
Działalność związana z kulturą	5 547	4 961	4 689	272
Pozostałe działalności usługowe	6 071	5 415	5 374	41

Objaśnienia: * – opis sekcji w formie skróconej.

W sekcji „Handel i naprawa pojazdów samochodowych” przyrost wyniósł tylko 0,1%, ale też udział sektora prywatnego w tym przypadku był bliski 100%. Bardzo małe zmiany nastąpiły także w sekcji „Działalność finansowa i ubezpieczeniowa” (0,4%), natomiast nie zmienił się udział w dwóch sekcjach, jednej o bardzo wysokim stopniu sprywatyzowania – „Administrowanie i działalność wspierająca”, oraz drugiej o bardzo niskiej prywatyzacji – „Administracja publiczna i obrona narodowa”.

W efekcie blisko trzech dekad prywatyzacji w 2017 roku udział sektora prywatnego w usługach jest wysoki i przekracza 55,6%, jednak jest on niższy od poziomu prywatyzacji całej gospodarki wynoszącego 67,8%. Wynika to z faktu, że mimo ponad dziewięćdziesięcioprocentowej prywatyzacji w 4 sekcjach usług i poziomu od 58,9% do 83,0% w 4 dalszych, w 3 sekcjach nadal dominuje sektor publiczny, a na dodatek są to sekcje zatrudniające wielu pracowników (od 648 tys. do 1105 tys.), co w oczywisty sposób wpływa na obniżenie udziału sektora prywatnego w całości usług (tab. 19).

Usługowe podmioty gospodarcze REGON według formy prawnej w 2020 r.

Spółki handlowe osobowe	Spółki jawne	Spółki komandytowe	Spółki partnerskie	Spółki komandytowo akcyjne	Spółki handlowe jednoosobowe skarbu państwa	Spółki handlowe z udziałem kapitału zagranicznego	Spółki cywilne	Przedsiębiorstwa państwowe	Spółdzielnie
21 757	13 279	8 093	8	377	19	24 511	118 594	3	2 199
3 809	1 788	1 961	0	60	26	4 638	11 734	2	63
3 053	1 417	1 565	0	71	10	2 889	19 702	0	312
2 788	919	1 768	0	101	29	4 653	7 635	0	68
2 428	682	1 197	8	541	13	1 512	3 809	0	583
7 224	2 101	4 383	5	735	25	4 954	6 151	5	4 066
9 772	2 255	5 492	1 824	601	30	7 219	25 402	2	221
3 379	990	2 258	0	132	5	4 448	9 700	0	415
11	2	7	0	2	0	8	11	0	2
832	385	440	0	7	0	551	4 686	0	100
3 990	1 847	1 120	1 000	23	5	486	7 735	0	229
586	217	359	0	10	6	507	4 267	0	78
656	297	338	1	20	0	963	6 600	0	92

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Pod względem formy organizacyjnej podmiotów gospodarczych reprezentujących usługi w 2020 roku przeważały podmioty prowadzone przez osoby fizyczne i spółki handlowe: spółki handlowe, handlowe kapitałowe i spółki z ograniczoną odpowiedzialnością reprezentowane przez podmioty krajowe (tab. 20).

Relatywnie niewielki odsetek, rzędu kilku procent, stanowią spółki z kapitałem zagranicznym. Trzeba jednak pamiętać, że z reguły spółki zagraniczne stanowią duże podmioty gospodarcze. Natomiast marginalne znaczenie mają podmioty państwowe i reprezentujące jednoosobowe spółki Skarbu Państwa.

6.4. Kapitał zagraniczny

Przyjęcie po transformacji gospodarki rynkowej i zwiększenie otwartości w gospodarce zaowocowało napływem do Polski kapitału zagranicznego. Wobec znacznego niedorozwoju oraz rozdrobnienia usług warunki inwestowania były szczególnie dogodne, zwłaszcza, że bolączką polskiej gospodarki okazał się także brak kapitału, z czym nie mieli problemów inwestorzy zagraniczni. Niejako w naturalny sposób byli oni zainteresowani przede wszystkim działalnościami usługowymi o charakterze rynkowym, które w niezbyt odległej przyszłości mogły zagwarantować godziwy zysk: usługami bankowymi, ubezpieczeniowymi czy telekomunikacyjnymi. Już na początku procesu prywatyzacji w 1991 roku kapitał zagraniczny przejął kontrolę nad 6 bankami, co stanowiło ok. 10% całości sektora bankowego (Dąbrowska, Gruszczyński, 2002). Kapitał zagraniczny tworzył także nowe struktury, na przykład w handlu (sieci hipermarketów, hurtowni, galerie handlowe). Praktycznie stale wzrastała też rola kapitału zagranicznego w polskiej gospodarce, m.in. w wyniku znacznego napływu do Polski bezpośrednich inwestycji zagranicznych (BIZ). Wystarczy wspomnieć, że od początku transformacji, od 1989 do 2017 roku, w formie BIZ do Polski napłynęło łącznie 712 mld zł inwestycji zagranicznych, osiągając od 2004 roku poziom przynajmniej 30 mld zł (maksymalnie 60 mld zł w 2007 roku). Co prawda inwestowano głównie w przemysł (32,5% inwestycji), ale wysokie pozycje zajęły także niektóre branże usług, w szczególności:

- sektor bankowy (19,1% ogółu nakładów),
- handel (15,5%),
- obsługa rynku nieruchomości (8,0%),
- usługi profesjonalne, naukowe, techniczne (7,0%),
- usługi informacyjne i telekomunikacyjne (5,6%).

W 2019 roku w Polsce działało łącznie 24165 podmiotów gospodarczych z kapitałem zagranicznym, w tym 16707 reprezentowało usługi (69%). Najlicz-

niej były one jednak reprezentowane w sekcjach „Handel, naprawy pojazdów samochodowych” (6661), „Działalność profesjonalna, naukowa i techniczna” (2339) i „Obsługa rynku nieruchomości” (2004).

Trzeba podkreślić, że kapitał zagraniczny reprezentują z reguły duże podmioty, bardzo często o charakterze sieciowym. Stąd w większości sekcji pracownicy są zwykle związani z podmiotami zatrudniającymi powyżej 250 osób (tab. 21). Materiały te kontrastują z danymi dla podmiotów zawierającymi wskaźniki kapitału krajowego, gdzie z reguły występują podmioty zatrudniające do 9 pracowników.

Tabela 21. Udział pracujących w podmiotach z kapitałem zagranicznym, zatrudniających 250 i więcej osób w 2019 r.

Wyszczególnienie	Udział (w %)
Handel, naprawa pojazdów samochodowych	78,8
Transport i gospodarka magazynowa	76,8
Zakwaterowanie i gastronomia	74,9
Informacja i komunikacja	74,7
Obsługa rynku nieruchomości	39,0
Działalność profesjonalna, naukowa, techniczna	62,8
Administrowanie i działalność wspierająca	77,9
Edukacja	0
Opieka zdrowotna i pomoc społeczna	79,7

Źródło: Działalność gospodarcza podmiotów z kapitałem zagranicznym w 2020 r.
GUS, Warszawa.

Jak wynika z tabeli 22, w latach 2010–2019 wzrosła liczba pracujących w podmiotach z udziałem kapitału zagranicznego. Tendencja ta wystąpiła we wszystkich sekcjach prócz jednej (Działalność związana z kulturą, rozrywką i rekreacją). W dwóch sekcjach („Transport i gospodarka magazynowa” oraz „Działalność profesjonalna, naukowa i ubezpieczeniowa”) nastąpiło aż podwojenie liczby pracujących.

Rola kapitału zagranicznego w poszczególnych sekcjach usług jest bardzo zróżnicowana, co wyraźnie widać w udziale pracujących w podmiotach z kapitałem zagranicznym w ogólnej liczbie pracujących (tab. 22). W sekcjach z dominacją sektora publicznego udział ten jest niewielki i nie przekracza 3%, jest on znacznie wyższy w usługach o charakterze rynkowym, związanym głównie z usługami dla producentów i biznesu. Tutaj są one znacznie wyższe, osiągając maksymalnie 38,2% w przypadku sekcji „Informacja i komunikacja”, związanej z mediami (tv, prasa). Wysoki udział, przekraczający 20%, rejestruje także

sekcja „Handel, naprawa pojazdów samochodowych”. Analizując tabelę 23, wyraźnie widać, że we wszystkich sekcjach usług przeważają podmioty ze stuprocentowym udziałem kapitału zagranicznego.

Tabela 22. Kapitał zagraniczny w usługach w Polsce w latach 2010–2019 r.

Wyszczególnienie	Pracujący w podmiotach z udziałem kapitału zagranicznego*			Dynamika zmian liczby pracujących w podmiotach z udziałem kapitału zagranicznego w latach 2010–2019 2010=100
	2010	2015	2019	
Handel, naprawa pojazdów samochodowych	335 301	424 459	509 220	151,6
Transport i gospodarka magazynowa	62 217	101 846	125 218	201,3
Zakwaterowanie i gastronomia	25 068	23 263	28 733	114,6
Informacja i komunikacja	85 235	111 331	149 856	175,8
Działalność finansowa i ubezpieczeniowa	28 310	25 400	.	.
Obsługa rynku nieruchomości	8 423	8 401	11 141	132,3
Działalność profesjonalna, naukowa, techniczna	53 618	78 477	104 950	195,7
Administrowanie i działalność wspierająca	62 088	107 992	97 822	157,5
Edukacja	1 570	1 152	1 702	108,4
Opieka zdrowotna i pomoc społeczna	12 713	14 277	19 208	151,1
Działalność związana z kulturą, rozrywką i rekreacją	5 013	3 958	3 222	64,3
Pozostała działalność usługowa	5 119	6 975	7 160	139,9

Objaśnienia: * – bez podmiotów gospodarczych do 9 pracujących.

Źródło: Działalność gospodarcza podmiotów z kapitałem zagranicznym w 2015 r., Działalność gospodarcza podmiotów z kapitałem zagranicznym w 2020 r., GUS, Warszawa, oraz Zatrudnienie i wynagrodzenie w gospodarce narodowej w 2015 r., GUS, Warszawa.

Należy jednak zaznaczyć, że rola ta odnosi się do udziału w ogólnej liczbie pracujących, natomiast jeśli weźmie się pod uwagę inne parametry, znaczenie to może być większe. Dobrym przykładem jest tu sektor bankowy. Niestety, brak danych o udziale pracujących w podmiotach z kapitałem zagranicznym w sekcji „Działalność finansowa i ubezpieczeniowa” dla 2019 roku, tym niemniej w 2015 roku pracownicy ci stanowili 28% ogółu pracujących sekcji, podczas gdy w 2015 roku według Komisji Nadzoru Finansowego 60% aktywów banków w Polsce kontrolował kapitał zagraniczny. W przypadku ubezpieczeń był on wyższy i wyniósł według danych Polskiej Izby Ubezpieczeń 70,2% całkowitego kapitału podstawowego ubezpieczycieli.

Tabela 23. Udział pracujących w podmiotach z udziałem kapitału zagranicznego w ogólnej liczbie pracujących wg sekcji usług w 2019 r.

Wyszczególnienie	Udział pracujących (w %)	Udział pracujących ze 100% kapitałem zagranicznym (w %)
Handel, naprawa pojazdów samochodowych	21,4	17,3
Transport i gospodarka magazynowa	13,4	11,7
Zakwaterowanie i gastronomia	9,2	7,8
Informacja i komunikacja	38,2	31,0
Obsługa rynku nieruchomości	5,1	4,3
Działalność profesjonalna, naukowa, techniczna	14,7	13,5
Administrowanie i działalność wspierająca	16,9	14,7
Edukacja	0,1	0,1
Opieka zdrowotna i pomoc społeczna	2,1	1,3
Działalność związana z kulturą, rozrywką i rekreacją	2,0	1,5
Pozostała działalność usługowa	2,2	1,5

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS i Działalność gospodarcza podmiotów z kapitałem zagranicznym w 2020 r., GUS, Warszawa.

To do kapitału zagranicznego należą największe sieci handlowe w Polsce z będącą własnością Jeronimo Martins Polska Biedronką na czele, która w 2020 roku dysponowała 3100 sklepami w ponad 1000 miejscowości (tab. 24).

Tabela 24. Największe sieci handlowe w Polsce ze względu na przychody w 2019 r.

L.p.	Sieć	Właściciel	Kraj pochodzenia	Przychody (w mld zł)
1.	Biedronka	Jeronimo Martins Polska	Portugalia	55,7
2.	Lidl	FRF-Beteiligungs-GmbH	Niemcy	18,5
3.	Eurocash	Eurocash S.A.	międzynarodowy z przewagą kapitału portugalskiego	16,2
4.	Auchan	Auchan Polska	Francja	11,5
5.	Tesco*	Tesco Polska	Wielka Brytania	10,6
6.	Kaufland	Grupa Schwarz	Niemcy	9,7
7.	Carrefour	Carrefour	Francja	9,6
8.	Rossmann	Rossmann	Niemcy	8,8
9.	Żabka	CVC	Stany Zjednoczone	8,6
10.	Dino	Dino Polska	Polska	7,9

Objaśnienia: * – sieć Tesco w 2021 r. zakończyła działalność w Polsce.

Źródło: Ministerstwo Finansów.

Podobnie jak i w całej gospodarce, w polskie usługi inwestują głównie firmy pochodzące z Unii Europejskiej (tab. 25). W poszczególnych sekcjach występuje jednak zarówno duże zróżnicowanie kraju pochodzenia kapitału, jak i skala zainwestowania środków.

Tabela 25. Najwięksi inwestorzy zagraniczni w usługach wg kraju pochodzenia, wielkości inwestycji i wybranych sekcji PKD w 2019 r.

Wyszczególnienie	Kraje (z zainwestowanym kapitałem w mln zł)			
Handel, naprawa pojazdów samochodowych	Niemcy (13 060)	Holandia (12 496)	Austria (2533)	Francja (2382)
Transport i gospodarka magazynowa	Holandia (2517)	Luksemburg (1180)	Niemcy (638)	Francja (346)
Zakwaterowanie i gastronomia	Hiszpania (909)	Francja (663)	Luksemburg (205)	Austria (145)
Informacja i komunikacja	Holandia (2180)	Niemcy (727)	W. Brytania (541)	Austria (436)
Obsługa rynku nieruchomości	Holandia (8076)	Niemcy (3859)	Luksemburg (2558)	Cypr (1268)
Działalność profesjonalna, naukowa, techniczna	Holandia (3900)	Cypr (1031)	Niemcy (866)	Luksemburg (737)
Administrowanie i działalność wspierająca	Niemcy (580)	Holandia (173)	Luksemburg (169)	W. Brytania (146)
Edukacja	Cypr (7,1)	Niemcy (1,5)	Włochy (0,4)	Holandia Szwecja (0,2)
Opieka zdrowotna i pomoc społeczna	Luksemburg (55,6)	Włochy (9,7)	–	–
Działalność związana z kulturą, rozrywką i rekreacją	Niemcy (140,8)	Luksemburg (44,1)	Cypr (26,3)	Szwecja (16,1)
Pozostała działalność usługowa	Niemcy (23,7)	Holandia (19,2)	Szwajcaria (2,6)	W. Brytania (1,6)

Źródło: Działalność gospodarcza podmiotów z kapitałem zagranicznym w 2020 r. GUS, Warszawa.

Najczęściej kapitał zagraniczny reprezentuje Holandię, Niemcy i Luksemburg. Na uwagę zasługuje znacząca rola małego Luksemburga czy Cypru, z tym że należy zdawać sobie sprawę, iż z reguły firmy z tych krajów reprezentują międzynarodowy kapitał ze względu na bardzo liberalną politykę gospodarczą (także podatkową).

7. Poziom, rozmieszczenie i struktura usług w 2019 roku

7.1. Przestrzenny układ usług w Polsce

Jak już wspomniano w rozdziale dotyczącym rysu historycznego rozwoju usług w Polsce (rozdz. 6), w 2019 roku na 1000 mieszkańców przypadało średnio 239 pracujących w usługach przy zarejestrowanych 89 podmiotach gospodarczych reprezentujących usługi (tab. 26). Jednak na wartości te w dużym stopniu wpłynęły bardzo wysokie wskaźniki dla województwa mazowieckiego (a dokładniej Warszawy), znacznie różniące się od pozostałych województw. Województwo mazowieckie osiągnęło o 39% wyższą wartość wskaźnika liczby pracujących na 1000 mieszkańców od kolejnego pod tym względem województwa dolnośląskiego i o 24% pod względem liczby podmiotów gospodarczych reprezentujących usługi na 1000 mieszkańców w stosunku do kolejnego województwa – dolnośląskiego (tab. 26).

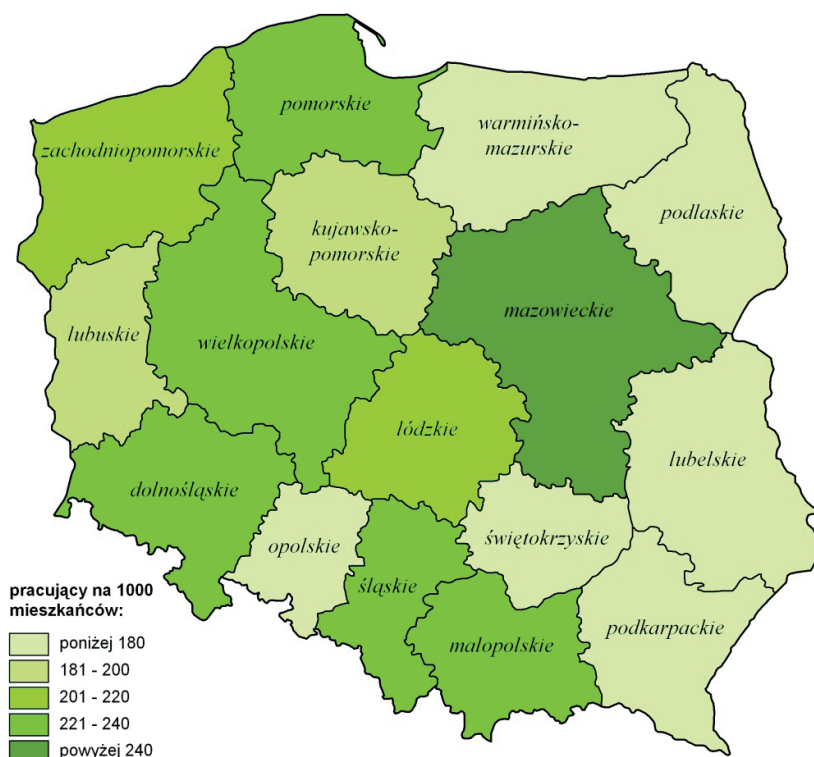
Tabela 26. Poziom rozwoju usług wg województw w 2019 r.

Województwo	Udział usług w strukturze pracujących (w %)	Pracujący w usługach na 1000 mieszkańców	Liczba podmiotów gospodarczych reprezentujących usługi na 1000 mieszkańców
Polska	58,0	239	89
Mazowieckie	69,6	347	128
Dolnośląskie	62,2	250	103
Małopolskie	57,3	248	89
Wielkopolskie	54,9	248	93
Pomorskie	63,2	241	97
Śląskie	59,4	234	82

cd. tab. 26

1	2	3	4
Łódzkie	55,1	231	78
Zachodniopomorskie	63,8	216	100
Lubuskie	57,2	204	86
Kujawsko-Pomorskie	56,3	204	73
Podlaskie	49,6	188	66
Lubelskie	45,7	187	66
Opolskie	52,7	182	77
Podkarpackie	44,3	182	62
Świętokrzyskie	46,2	182	69
Warmińsko-Mazurskie	54,5	176	69

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

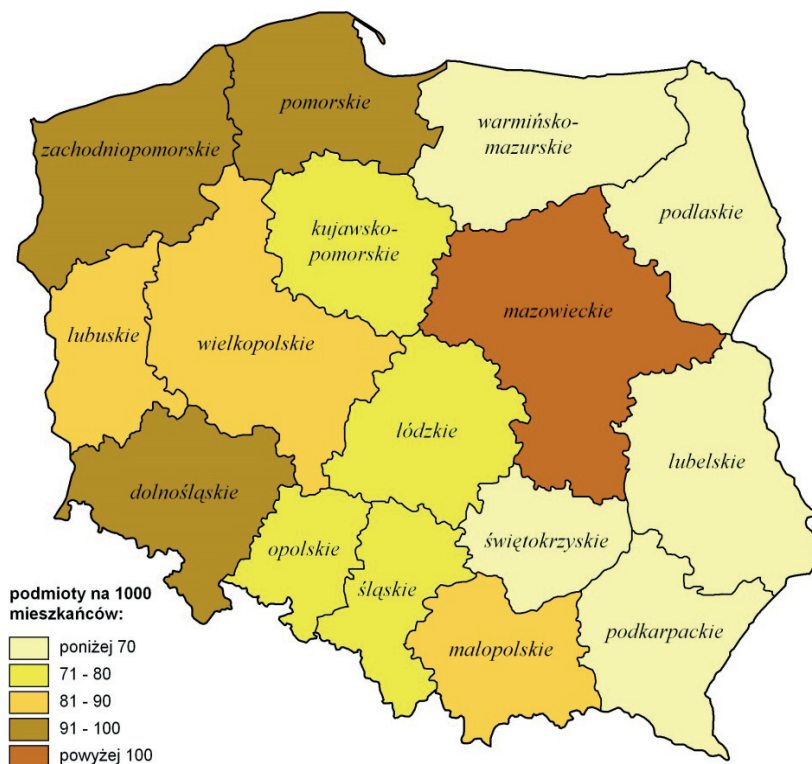

Ryc. 15. Pracujący w usługach na 1000 mieszkańców wg województw w 2018 r.

Źródło: Opracowanie własne.

Analiza tabeli 26 wskazuje, że usługi najlepiej rozwinięte charakteryzują województwa o wysokim poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego. Nato-

miast usługi najslabiej rozwinięte przeważają w słabszych województwach, reprezentujących głównie wschodnią część kraju (ryc. 15).

Ryc. 16. Podmioty gospodarcze reprezentujące usługi na 1000 mieszkańców wg województw w 2018 r.

Źródło: Opracowanie własne.

Przy czym w przypadku 6 ostatnich województw różnice są minimalne. Różnica między 11 a 15 województwem zestawienia w tabeli 26 wynosi tylko 6 pracujących na 1000 mieszkańców, podobnie jak między 15 i 16 województwem. W przypadku poziomu usług mierzonego liczbą podmiotów gospodarczych, reprezentujących usługi przypadające na 1000 mieszkańców, jak i w przypadku wcześniej analizowanego wskaźnika, przoduje województwo mazowieckie ze 128 podmiotami (tab. 26, ryc. 16). Drugie miejsce zajmuje województwo dolnośląskie, a trzecie – zachodniopomorskie. Co ciekawe, o ile kolejność dwóch pierwszych województw jest zgodna ze wskaźnikiem pracujących w usługach na 1000 mieszkańców, o tyle w przypadku trzeciego województwa zachodniopomorskiego brak takiej zgodności, gdyż pod względem pracujących

zajmuje dopiero 8 pozycję. W przypadku najsłabszych usługowo województw występuje duża zbieżność niskich wartości obu wskaźników, chociaż pod względem liczby podmiotów najsłabsze jest województwo podkarpackie.

Obliczony wskaźnik korelacji rangowej Spearmana wskazuje na istotną statystycznie (na poziomie $\alpha = 0,05$) zależność między tymi wskaźnikami $r = 0,84$. A zatem w ujęciu statystycznym istnieje zależność między poziomem rozwoju usług, wyrażonym liczbą pracujących, a liczbą podmiotów gospodarczych reprezentujących usługi, którzy przypadają na 1000 mieszkańców. Jest to wyraźnie widoczne na ryc. 15 i 16, gdyż oba układy – poza pewnymi wyjątkami, np. województwem opolskim – pokrywają się.

Przedstawione powyżej średnie poziomy rozwoju usług w układzie województw stanowią zbyt wielkie uogólnienie, nieukazujące występujących różnicowań na niższych poziomach podziału administracyjnego. Biorąc pod uwagę dostępne dane na poziomie powiatowym, dokonano wyboru powiatów o najwyższym poziomie rozwoju usług pod względem liczby pracujących w usługach, przypadających na 1000 mieszkańców (tab. 27).

Tabela 27. Powiaty miejskie o najwyższym poziomie rozwoju usług w 2019 r.

L.p.	Powiaty miejskie	Pracujący w usługach na 1000 mieszkańców
1.	Warszawa	483
2.	Katowice	476
3.	Kraków	393
4.	Poznań	382
5.	Wrocław	373
6.	Rzeszów	364
7.	Opole	337
8.	Sopot	318
9.	Gdańsk	311
10.	Lublin	305
11.	Olsztyn	304
12.	Kielce	304

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Wśród 12 powiatów, które przekroczyły poziom 300 pracujących na 1000 mieszkańców, wszystkie oprócz jednego reprezentują „stare” miasta wojewódzkie, a jedynym wyjątkiem jest Sopot, będący tylko miastem powiatowym, ale także letnią „stolicą turystyczną” Polski. Kolejnych 8 powiatów osiąga poziom wskaźnika między 250 i 300. Jak można przewidzieć, najwyższym poziomem rozwoju usług charakteryzuje się Warszawa, osiągająca wartość wskaźnika

483 pracujących (czyli o 254 więcej niż średnia ogólnopolska). Wynika to z funkcji administracyjnych miasta (stolica państwa, województwa), dużego potencjału demograficznego i wysokiego poziomu dochodów społeczeństwa. Jest to także konsekwencja pozycji gospodarczej miasta, gdzie skoncentrowane są siedziby wielu firm (w tym usługowych), z jednej strony generujących zapotrzebowanie na różnorodne usługi, z drugiej swym oddziaływaniem obejmujących praktycznie cały kraj i coraz częściej wykraczających także poza jego granice. Według opracowanego przez Stowarzyszenie ABSL raportu „Sektor nowoczesnych usług biznesowych w Polsce 2020” najwięcej centrów usług biznesowych zlokalizowanych jest w Warszawie – 279, z czego większość to centra zagraniczne.

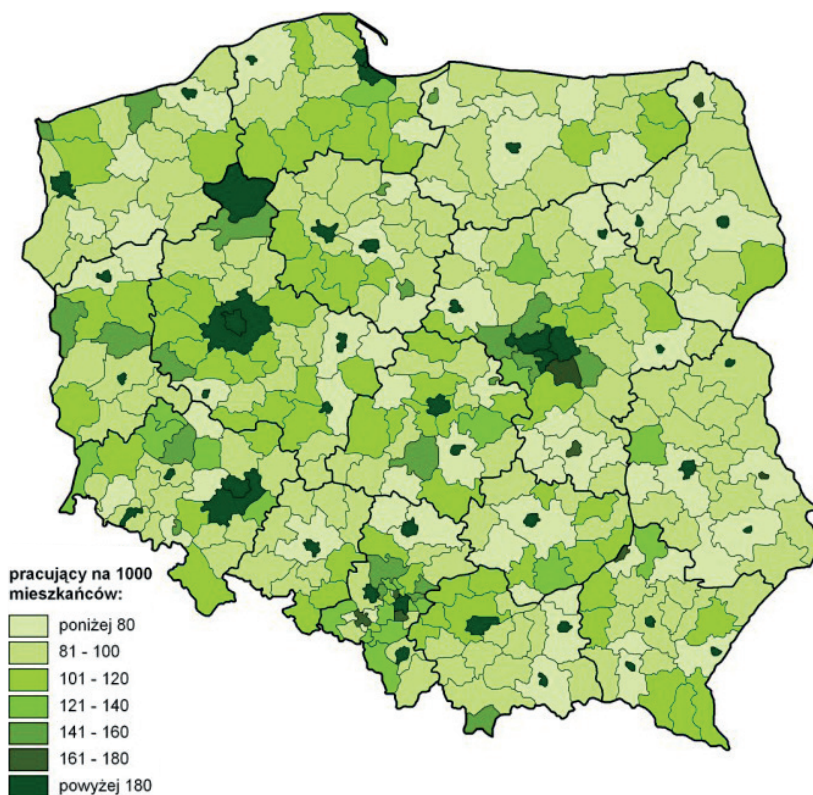
Kolejne miejsca zajmują z reguły największe i najlepiej rozwinięte aglomeracje, choć zaobserwować można pewne niespodzianki. Bez wątpienia taką niespodzianką jest drugie miejsce Katowic, które również przekroczyły poziom 400 pracujących, przypadających na 1000 mieszkańców, i osiągnęły jedynie o 7 pracujących niższy poziom wskaźnika. Jest to efekt procesu restrukturyzacji, w wyniku którego dawne miasto przemysłowe przekształciło się w miasto z dominującą rolą usług. Inne czynniki to: rola administracyjna na poziomie wojewódzkim, centralny ośrodek konurbacji katowickiej z największym rynkiem pracy, ale także ze zmniejszającym się potencjałem demograficznym, co oczywiście wpływa na wartość wskaźnika, w którym punktem odniesienia jest ludność. Jeszcze w 2000 roku Katowice zamieszkiwało 330,6 tys. osób, podczas gdy w 2019 roku już tylko 292,7 tys., a zatem w okresie tym zanotowano ponad dziesięcioprocentowy spadek zaludnienia przy tendencji wzrostowej pracujących w usługach.

Kolejne miejsca przypadają dużym aglomeracjom, takim jak Kraków, Poznań i Wrocław, zaskakuje natomiast bardzo wysokie miejsce nieco mniejszych miast, Rzeszowa i Opola, które wyprzedzają tak duży ośrodek usługowy jak Gdańsk.

Kolejność powiatów miejskich ujętych w tabeli 27 w silny sposób nawiązuje do układu miast ze względu na ich centralność opracowanego przez D. Sokołowskiego (2006), chociaż występują także pewne różnice. Należy jednak uświadomić sobie, że badania D. Sokołowskiego (2006) odnoszą się do 2001 roku, a zatem mamy tu aż 18 lat różnicy. Wynika z tego duża stabilność czynników decydujących o rozwoju usług, w efekcie czego wolno zmienia się układ głównych pod względem poziomu rozwoju usług miast Polski. Jest to także niewątpliwie konsekwencja stabilności w układzie hierarchicznym miast. Dotyczy to w szczególności poziomów – krajowego, regionalnego, subregionalnego oraz poziomów mezoregionalnych, które tworzą (Sokołowski, 2006):

- poziom krajowy – Warszawa,

- poziom regionalny – Kraków, Wrocław, Poznań, Katowice, Łódź, Gdańsk, Szczecin, Lublin,
- poziom subregionalny – Rzeszów, Białystok, Kielce, Bydgoszcz, Toruń, Olsztyn, Opole, Gliwice, Zielona Góra, Bielsko-Biała,
- poziom mezoregionalny (dwa poziomy) – zwykle powiaty.

Ryc. 17. Pracujący w usługach na 1000 mieszkańców wg powiatów w 2018 r.

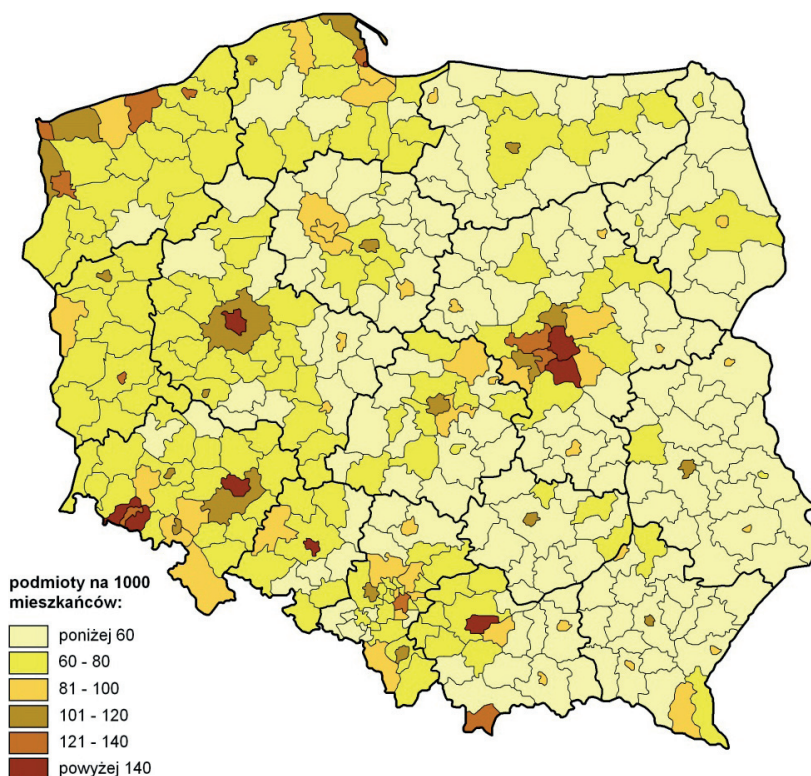
Źródło: Opracowanie własne.

Nasycenie usługami na poziomie powiatów (ryc. 17) jednoznacznie wskazuje na decydującą rolę miast, a zwłaszcza aglomeracji. Przy czym daje się zaobserwować dwa zasadnicze układy. W przypadku trzech aglomeracji – Warszawy, Poznania i Wrocławia – wysoki poziom rozwoju usług w rdzeniu aglomeracji oddziałuje na otoczenie, w wyniku czego sąsiadujące powiaty charakteryzują się wysokim poziomem rozwoju usług.

Jednak w przypadku większości pozostałych aglomeracji takie oddziaływania nie mają miejsca, w efekcie czego rdzeń aglomeracji charakteryzuje

się wysokim poziomem rozwoju usług, podczas gdy jego otoczenie już tylko średnim czy nawet niskim poziomem. Taka sytuacja ma miejsce w przypadku Krakowa, Łodzi, Opola czy Lublina. Wśród pozostałych powiatów wyróżnia się powiat złotowski (Wielkopolska), który, osiągając ponad 180 pracujących w usługach na 1000 mieszkańców, dorównuje niektórym miastom na prawach powiatu. Także na poziomie powiatowym można zaobserwować niższy poziom rozwoju usług w powiatach północno-wschodniej, wschodniej i południowo-wschodniej części kraju, chociaż różnice te nie są aż tak bardzo widoczne, gdyż także w województwach części zachodniej występują powiaty o niskim poziomie rozwoju usług.

Nieco odmiennie wygląda sytuacja w odniesieniu do liczby podmiotów gospodarczych reprezentujących usługi przypadające na 1000 mieszkańców w ujęciu powiatów (ryc. 18).

Ryc. 18. Podmioty gospodarcze reprezentujące usługi na 1000 mieszkańców wg powiatów w 2018 r.

Źródło: Opracowanie własne.

Także i tutaj daje się zaobserwować wpływ Warszawy, Poznania czy Wrocławia na otaczające powiaty, a ponadto:

- wyraźnie wyższą liczbą podmiotów, reprezentujących usługi, charakteryzują się obszary atrakcyjne turystycznie (dotyczy to szczególnie pasa nadmorskiego i w mniejszym stopniu obszarów górskich. Chociaż bardziej jest widoczne w Sudetach i Beskidach niż na obszarze Karpat, gdzie praktycznie wyróżnia się tylko Zakopane);
- zachodnia część Polski charakteryzuje się znacznie większą aktywnością gospodarczą w sektorze usług niż ma to miejsce w części wschodniej. W części zachodniej tylko nieliczne powiaty charakteryzują się poziomem poniżej 60 podmiotów przypadających na 1000 mieszkańców, podczas gdy na wschodzie jest to raczej standard, a pojedyncze powiaty (głównie miejskie) przekraczają ten poziom.

Analiza poziomu usług według powiatów Polski wskazuje na bardzo duże różnice między miastami powiatowymi (tab. 28). Liczba pracujących w usługach na 1000 mieszkańców w Warszawie dziewięciokrotnie przewyższa wartość wskaźnika w najsłabszym usługowo powiecie łomżyńskim (wartości wskaźnika odpowiednio 454 i 49).

Duże zróżnicowanie ma miejsce także w obrębie poszczególnych województw. We wszystkich województwach (prócz pomorskiego) najwyższym poziomem rozwoju charakteryzują się miasta wojewódzkie (tab. 28). Różnice między powiatami reprezentującymi skrajne wartości wskaźnika wynoszą od 167 (lubuskie) do ponad 400 pracujących (mazowieckie i śląskie). Przyjmując stosunek powiatu o najniższym poziomie rozwoju usług w województwie do powiatu o poziomie najwyższym, nadal dużymi, ale relatywnie najmniejszymi różnicami charakteryzują się województwa lubuskie i zachodniopomorskie (stosunek odpowiednio 0,31 i 0,29), a zatem najsłabszy powiat charakteryzuje się ok. 1/3 wartości wskaźnika powiatu najlepiej rozwiniętego usługowo. Na przeciwnym krańcu skali znajdują się województwa mazowieckie i śląskie, w których najsłabsze powiaty (powiaty ostrołęcki i rybnicki osiągają tylko 13% wartości wskaźnika dla ich miasta wojewódzkiego).

Syntetycznym miernikiem pozwalającym porównać zróżnicowanie powiatów (rozproszenie wokół średniej arytmetycznej) w poszczególnych województwach jest obliczony współczynnik zmienności (tab. 28). Jego zaletą jest fakt, iż bierze pod uwagę wszystkie badane jednostki przestrzenne. W trzech województwach wskaźnik zmienności osiąga wartość poniżej 40%, wskazując na relatywnie niewielkie zróżnicowanie wskaźnika pracujących w powiatach. Natomiast w 4 województwach (mazowieckim, opolskim, podkarpackim i małopolskim) zróżnicowanie to jest stosunkowo duże przekraczając 50%

i osiągając maksymalnie 55% w województwie mazowieckim. Jest to przede wszystkim efekt dużych różnic między Warszawą i pozostałymi powiatami województwa mazowieckiego.

Tabela 28. Zróżnicowanie poziomu rozwoju usług w województwach ze względu na liczbę pracujących przypadających na 1000 mieszkańców w 2019 r.

Województwo	Współczynnik zmienności liczby pracujących na 1000 mieszkańców (w %)	Powiat o najwyższym poziomie usług	Liczba pracujących na 1000 mieszkańców	Powiat o najniższym poziomie usług	Liczba pracujących na 1000 mieszkańców	Różnica	Stosunek powiatów o najniższym i najwyższym poziomie usług
Polska	–	Warszawa	483	łomżyński	52	431	0,11
Dolnośląskie	45,1	Wrocław	373	górowski	70	303	0,19
Kujawsko-Pomorskie	39,3	Toruń	260	grudziądzki	63	197	0,24
Lubelskie	45,2	Lublin	305	zamojski	58	247	0,19
Lubuskie	37,1	Zielona Góra	254	żagański	87	167	0,34
Łódzkie	37,8	Łódź	283	skierniewicki	67	216	0,24
Małopolskie	51,0	Kraków	393	dąbrowski	74	319	0,19
Mazowieckie	55,7	Warszawa	483	ostrołęcki	63	420	0,13
Opolskie	52,6	Opole	337	opolski	71	266	0,21
Podkarpackie	52,0	Rzeszów	364	niżański	66	298	0,18
Podlaskie	42,5	Białystok	242	łomżyński	52	190	0,21
Pomorskie	45,9	Sopot	318	sztumski	82	236	0,26
Śląskie	45,9	Katowice	477	rybnicki	63	414	0,13
Świętokrzyskie	44,7	Kielce	304	kazimierski	75	229	0,25
Warmińsko-Mazurskie	41,2	Olsztyn	304	elbląski	67	237	0,22
Wielkopolskie	42,2	Poznań	382	kaliski	69	313	0,18
Zachodniopomorskie	36,7	Szczecin	246	łobeski	72	174	0,29

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Jak to zostało zasygnalizowane wcześniej, na poziomie wojewódzkim istnieje zależność między rozwojem usług, wyrażonym liczbą pracujących i liczbą podmiotów gospodarczych reprezentujących usługi na 1000 mieszkańców. Podobną zależność daje się zaobserwować także w przypadku poziomu powiatowego. Duże miasta z reguły charakteryzują się znacznie wyższą liczbą podmiotów gospodarczych z zakresu usług niż mniejsze i słabsze ekonomicznie powiaty. Jednak w odróżnieniu od stopnia rozwoju usług, opartego na liczbie

pracujących, występują znaczące różnice (tab. 29). Pierwsza to bardzo wysoka pozycja Sopotu, który tylko nieznacznie ustępuje Warszawie i obok stolicy przekracza pułap 200 podmiotów usługowych, przypadających na 1000 mieszkańców. Wynika ona przede wszystkim z turystycznego charakteru powiatu, często określanego jako „letnia stolica turystyczna Polski”.

Tabela 29. Powiaty o największej liczbie podmiotów gospodarczych reprezentujących usługi przypadające na 1000 mieszkańców w 2019 r.

L.p.	Powiaty	Podmioty gospodarcze przypadające na 1000 mieszkańców
1.	P.m. Warszawa	220
2.	P.m. Sopot	208
3.	P.m. Poznań	179
4.	Piaseczyński	161
5.	P.m. Kraków	159
6.	P.m. Wrocław	158
7.	Karkonoski	148
8.	Pruszkowski	145
9.	Warszawski-zachodni	141
10.	P.m. Katowice	140
11.	P.m. Opole	138
12.	Tatrzański	136
13.	P.m. Gdańsk	136
14.	Kołoński	135

Objaśnienie: p.m. – powiat miejski.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Natomiast druga różnica to wysokie miejsce niektórych powiatów ziemskich, tj. należących do aglomeracji warszawskiej (powiaty piaseczyński, pruszkowski i warszawski-zachodni) oraz powiatów turystycznych w górach (powiat karkonoski i tatrzański) i nad morzem (powiat kołoński). Wysoką pozycję zachowują powiaty będące dużymi aglomeracjami, tj. w szczególności Poznań, Kraków czy Wrocław.

Analizując liczbę podmiotów gospodarczych z zakresu usług przypadających na 1000 mieszkańców, można zauważyć mniejsze zróżnicowanie przestrzenne w stosunku do wskaźnika liczby pracujących na 1000 mieszkańców. O ile pod względem wskaźnika pracujących najsłabszy powiat osiągał tylko 11% wartości najlepszego powiatu, o tyle w przypadku podmiotów gospodarczych wartość ta jest wyższa i wynosi 17% (tab. 30).

Tabela 30. Zróżnicowanie poziomu rozwoju usług w województwach ze względu na liczbę podmiotów gospodarczych przypadających na 1000 mieszkańców w 2019 r.

Województwo	Podmioty gospodarcze usług przypadające na 1000 mieszkańców	Powiat o najwyższym poziomie usług	Liczba podmiotów na 1000 mieszkańców	Powiat o najniższym poziomie usług	Liczba podmiotów na 1000 mieszkańców	Różnica	Stosunek powiatu o najniższym i najwyższym poziomie usług
Polska	89	Warszawa	220	chełmski	37	183	0,17
Dolnośląskie	98	Wrocław	158	polkowicki	59	99	0,37
Kujawsko-Pomorskie	71	Toruń	107	tucholski	50	57	0,47
Lubelskie	63	Lublin	112	chełmski	37	75	0,33
Lubuskie	83	Zielona Góra	124	sułęciński	57	67	0,46
Łódzkie	74	Łódź	113	opoczyński	47	66	0,42
Małopolskie	82	Kraków	159	tarnowski	42	117	0,26
Mazowieckie	119	Warszawa	220	zwoleniński	43	177	0,20
Opolskie	75	Opole	138	strzelecki	53	85	0,38
Podkarpackie	59	Rzeszów	126	brzozowski	40	86	0,32
Podlaskie	63	Białystok	98	łomżyński	41	57	0,42
Pomorskie	92	Sopot	208	bytowski kościerski	56	152	0,27
Śląskie	79	Katowice	140	rybnicki	54	86	0,39
Świętokrzyskie	66	Kielce	119	kazimierski	44	75	0,37
Warmińsko-Mazurskie	66	Olsztyn	115	działdowski	47	68	0,41
Wielkopolskie	88	Poznań	179	koniński złotawski	56	123	0,31
Zachodniopomorskie	98	p. kołobrzeski	135	choszczeński	58	77	0,43

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Także dysproporcje wewnątrzwojewódzkie są tu znacząco mniejsze. W 6 województwach stosunek liczby podmiotów usługowych, przypadających na 1000 mieszkańców, między skrajnymi powiatami przekracza 40% (maksymalnie 47%), podczas gdy w odniesieniu do pracujących w usługach na 1000 mieszkańców w najmniej zróżnicowanym województwie stosunek ten wynosi maksymalnie 0,34%. Najmniejsze różnice występują w powiatach województwa kujawsko-pomorskiego, a największe w województwie mazowieckim.

Zbliżony obraz otrzymamy, analizując usługi pod względem finansowym i korzystając z wartości dodanej brutto. Podobnie jak miało to miejsce z pracującymi w usługach w strukturze gospodarczej (tab. 26), także pod

względem udziału usług w tworzeniu wartości dodanej brutto na poziomie ogólnopolskim udział ten wynosi 58%. Również przodująca jest rola województwa mazowieckiego (tab. 31).

Tabela 31. Wartość dodana brutto dla usług w 2018 r.

Jednostki	Udział usług w tworzeniu wartości dodanej brutto (w %)	Wartość dodana brutto usług przypadająca na 1000 mieszkańców w mln zł
Polska	58,4	61,6
Dolnośląskie	53,6	63,4
Kujawsko-Pomorskie	53,9	47,0
Lubelskie	63,0	43,6
Lubuskie	50,9	45,5
Łódzkie	56,4	55,6
Małopolskie	62,0	59,9
Mazowieckie	68,6	112,0
Opolskie	51,1	43,9
Podkarpackie	52,9	40,7
Podlaskie	59,2	43,7
Pomorskie	57,6	59,6
Śląskie	51,1	57,4
Świętokrzyskie	55,6	42,1
Warmińsko-Mazurskie	55,8	40,4
Wielkopolskie	53,7	62,2
Zachodniopomorskie	61,7	53,3

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Zaskakujący wydaje się wysoki udział usług w tworzeniu wartości dodanej brutto w województwie lubelskim (63%) przy jednocześnie jednej z najniższych wartości usługowego produktu krajowego brutto na 1000 mieszkańców, która wyniosła 43,6 mln zł. Jest to z pewnością efekt niskiej produktywności innych sektorów gospodarczych, zwłaszcza rolnictwa. Na uwagę zasługuje fakt, że w tym zestawieniu wszystkie województwa osiągnęły ponad 50% udział usług w produkcie krajowym brutto, podczas gdy w strukturze pracujących tego poziomu nie osiągnęły 4 województwa (podkarpackie, lubelskie, świętokrzyskie i podlaskie).

O wysokim standardzie, a tym samym także dużej roli drogich i bardzo produktywnych usług w województwie mazowieckim świadczy bardzo wysoka wartość dodana brutto przypadająca na 1000 mieszkańców. Wynosi

ona 112 mln zł i jest aż o 77% wyższa niż w przypadku drugiego województwa w zestawieniu, tj. województwa dolnośląskiego. W żadnym z dotychczasowych mierników usług nie miała miejsca aż tak duża dysproporcja między województwem mazowieckim i pozostałymi województwami.

7.2. Struktura usług

Prócz poziomu rozwoju na jakość usług wpływ wywiera także ich struktura. Wynika to bowiem ze zróżnicowanego charakteru usług. Wśród sekcji usług są takie, które mają ogromny wpływ na poziom życia społeczeństwa (np. edukacja, opieka zdrowotna czy działalność związana z kulturą, rozrywką i rekreacją), zaś inna grupa – usługi dla producentów i biznesu – ma z kolei istotny wpływ na rozwój gospodarczy zarówno sektora przemysłowego, jak i usługowego. Dlatego struktura usług, oprócz ogólnego poziomu, znacząco wpływa na możliwości zaspokajania potrzeb społeczeństwa i gospodarki.

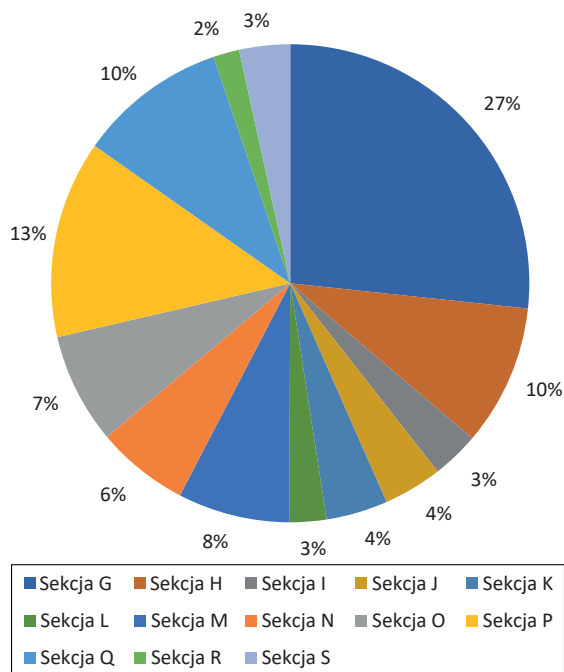
W ujęciu ogólnopolskim w 2019 roku największą rolę w usługach odgrywało 7 sekcji, które razem skupiały aż 81% pracujących, z czego 4 sekcje osiągały co najmniej 10% pracujących, stanowiąc większość, bo 60% ogółu pracujących. Główne miejsca pracy w usługach związane jest z sekcją G „Handel i naprawa pojazdów samochodowych”, gdyż łączy się z nią 27% ogółu pracujących w usługach (ryc. 19). Wynika to z faktu, iż z jednej strony z tym sektorem związana jest największa grupa podmiotów gospodarczych reprezentujących usługi, wynosząca blisko 1/3 ogółu podmiotów, co stanowi aż 1 mln zarejestrowanych podmiotów (wśród nich działało 367 tys. sklepów), a z drugiej strony – mimo postępującego procesu ograniczania roli siły żywej w handlu (m.in. wprowadzanie samoobsługi kasowej, bezobsługowe placówki handlowe, handel internetowy) – w zdecydowanej większości sklepów nadal znaczącą rolę odgrywa człowiek. Nie inaczej jest w przypadku pozostałych rodzajów usług, skupionych w tej sekcji, tj. naprawy pojazdów samochodowych.

Kolejne miejsca w strukturze zajmuje „Edukacja” (sekcja P), która skupia 13% pracujących w usługach (tj. blisko połowę tego, co sekcja G) oraz sekcje „Transport i usługi magazynowe” (sekcja H) i „Opieka zdrowotna i pomoc społeczna” (sekcja Q) z udziałem 10%.

Duże zatrudnienie w tych sekcjach wynika z bardzo podobnych przyczyn jak w przypadku handlu, tj. znaczącego rozpowszechnienia tego typu usług i dominującej roli czynnika ludzkiego w ich świadczeniu.

Kolejne trzy sekcje charakteryzują się średnim udziałem w strukturze na poziomie 6–8%, wśród których najwyższy udział ma sekcja M „Działalność

profesjonalna, naukowa i techniczna”, bardzo ważna w kontekście rozwoju społeczno-gospodarczego kraju.

Ryc. 19. Struktura pracujących w usługach w Polsce wg sekcji PKD 2007 w 2019 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Pozostałych 6 sekcji skupia co prawda tylko 19% pracujących w usługach, tym niemniej także i one odgrywają bardzo ważną rolę. Wynika to z charakteru ich działalności, stopnia wyspecjalizowania czy automatyzacji procesu świadczenia usług. Bardzo dobrym przykładem jest tu sekcja K „Działalność finansowa i ubezpieczeniowa”, bez której trudno wyobrazić sobie prowadzenie działalności gospodarczej czy, coraz częściej, także życie klientów indywidualnych, choć to tylko 4% pracujących w usługach. Jest to konsekwencja daleko idących zmian technologicznych w bankowości, dzięki której wiele operacji finansowych można dokonać bez konieczności udania się do „okienka bankowego”, tylko za pomocą bankowości internetowej czy mobilnej. Oczywiście, można określić „bardziej” czy „mniej” ważne usługi, które odgrywają „większą” lub „mniejszą” rolę w zaspokajaniu potrzeb społeczeństwa i oddziałują na rozwój społeczno-gospodarczy. Trzeba jednak zdawać sobie sprawę, że wszystkie one pełnią ważną funkcję w życiu społeczno-gospodarczym, a ich niedorozwój może powodować problemy rozwojowe. Dobrym przykładem

są usługi komunalne związane np. z wywozem śmieci. Gdy wszystko dobrze funkcjonuje, niewiele osób zdaje sobie sprawę z ich roli, jednak wystarczy, że śmieci nie zostaną wywiezione przez pewien czas (jak miało to miejsce w Neapolu na przełomie 2007 i 2008 roku), to dopiero wtedy zdajemy sobie sprawę z ich znaczenia.

W większości województw struktura usług z reguły powiela strukturę właściwą dla całej Polski, różnice polegają natomiast na odmiennych udziałach procentowych lub kolejności sekcji (zwłaszcza tych o mniejszym udziale). Specyfikę struktury usługowej województw poznać można, obliczając wskaźnik specjalizacji lokalnej Florence'a (Runge, 2006), który pozwala wskazać sekcje, które w danym regionie odgrywają znacznie większą rolę niż w odniesieniu do sytuacji ogólnopolskiej. Trzy sekcje, mające charakter specjalizacji lokalnej (choć o różnym natężeniu), w odniesieniu do poszczególnych województw prezentuje tabela 32.

Tabela 32. Specjalizacja lokalna Florence'a województw wg sekcji usług w 2019 r.*

Województwa	Udział usług w strukturze gospodarczej (w %)	Specjalizacja lokalna		
		I rzędu	II rzędu	III rzędu
1	2	3	4	5
Dolnośląskie	62,2	Administrowanie i działalność wspierająca	Informacja i komunikacja	Zakwaterowanie i gastronomia
Kujawsko-Pomorskie	56,3	Obsługa rynku nieruchomości	Opieka zdrowotna i pomoc społeczna	Administracja publiczna i obrona narodowa ...
Lubelskie	45,7	Opieka zdrowotna i pomoc społeczna	Edukacja	Administracja publiczna i obrona narodowa ...
Lubuskie	57,2	Zakwaterowanie i gastronomia	Transport i gospodarka magazynowa	Administracja publiczna i obrona narodowa ...
Łódzkie	55,1	Administrowanie i działalność wspierająca	Transport i gospodarka magazynowa	Handel, naprawa pojazdów samochodowych
Małopolskie	57,3	Zakwaterowanie i gastronomia	Informacja i komunikacja	Działalność profesjonalna, nauka i technika

* Opis niektórych sekcji w formie skróconej.

cd. tab. 32

1	2	3	4	5
Mazowieckie	69,6	Informacja i komunikacja	Działalność finansowa i ubezpieczeniowa	Działalność profesjonalna, nauka i technika
Opolskie	52,7	Administracja publiczna i obrona narodowa ...	Opieka zdrowotna i pomoc społeczna	Edukacja
Podkarpackie	44,3	Opieka zdrowotna i pomoc społeczna	Administracja publiczna i obrona narodowa ...	Edukacja
Podlaskie	49,6	Administracja publiczna i obrona narodowa ...	Edukacja	Opieka zdrowotna i pomoc społeczna
Pomorskie	63,2	Zakwaterowanie i gastronomia	Obsługa rynku nieruchomości	Transport i gospodarka magazynowa
Śląskie	59,4	Administrowanie i działalność wspierająca	Działalność związana z kulturą, rozrywką i rekreacją	Opieka zdrowotna i pomoc społeczna
Świętokrzyskie	46,2	Opieka zdrowotna i pomoc społeczna	Administracja publiczna i obrona narodowa ...	Pozostała działalność usługowa
Warmińsko-Mazurskie	54,5	Administracja publiczna i obrona narodowa ...	Edukacja	Pozostała działalność usługowa
Wielkopolskie	54,9	Transport i gospodarka magazynowa	Handel, naprawa pojazdów samochodowych	Administrowanie i działalność wspierająca
Zachodniopomorskie	63,8	Zakwaterowanie i gastronomia	Administracja publiczna i obrona narodowa ...	Transport i gospodarka magazynowa

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Główną (I rzędu) specjalizacją lokalną usług w 4 województwach jest „Działalność związana z zakwaterowaniem i gastronomią” (lubuskie, małopolskie, pomorskie, zachodniopomorskie), świadcząca o ponadprzeciętnym rozwoju tej sekcji, która w sposób bezpośredni wiąże się z ruchem turystycznym.

Następujące województwa specjalizują się w:

- sekcji „Administrowanie i działalność wspierająca” – dolnośląskie, łódzkie, śląskie – świadczy to o dużej roli czynników gospodarczych,

- sekcji „Administracja publiczna i obrona narodowa, obowiązkowe zabezpieczenia społeczne” – opolskie, podlaskie, warmińsko-mazurskie – odnoszące się do województw o słabszym rozwoju usług i dużej roli usług publicznych,
- sekcji „Opieka zdrowotna i pomoc społeczna” – lubelskie, podkarpackie i świętokrzyskie – to także z reguły słabsze usługowo regiony z wiodącą rolą służby zdrowia.

Trzy województwa specjalizują się w:

- sekcji „Obsługa rynku nieruchomości” – kujawsko-pomorskie,
- „Transport i gospodarka magazynowa” – wielkopolskie,
- „Informacja i komunikacja” – mazowieckie.

W ostatnim przypadku, województwa mazowieckiego, dominujące znaczenie ma relatywnie mało liczebna sekcja, ale jej rola wynika z lokalizacji w Warszawie niespotykanej w innym regionie wydawnictw (gazet, książek), instytucji związanych z radiem i telewizją (zwłaszcza o znaczeniu ogólnopolskim) czy szeroko rozumianą telekomunikacją.

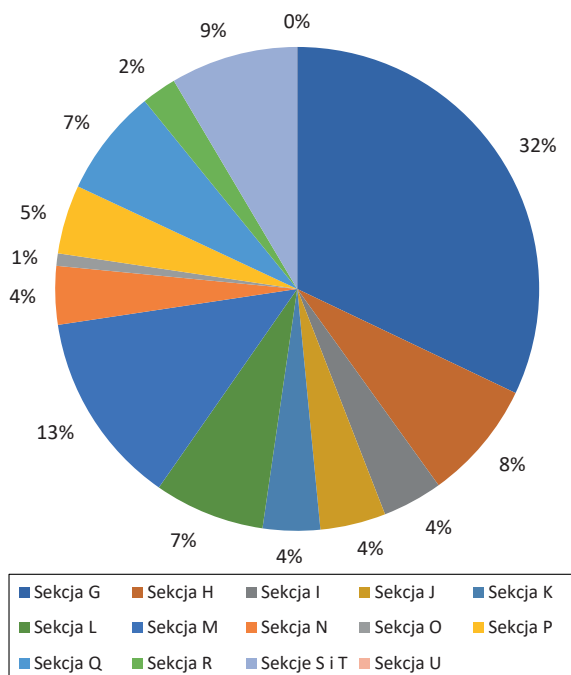
Duże zróżnicowanie specjalizacji poszczególnych województw sprawia, że jeśli weźmie się pod uwagę kombinacje 3 najważniejszych sekcji, to nie znajdzie się dwóch podobnych województw.

Struktura usług pod względem podmiotów gospodarczych prezentuje się nieco odmiennie od tej uwzględniającej pracujących, co wynika m.in. ze zróżnicowanej liczby pracujących w podmiotach reprezentujących różne usługi czy z braku wśród podmiotów gospodarczych pewnych placówek usługowych (np. szkół czy placówek administracji publicznej).

Pod względem struktury podmiotów gospodarczych (podobnie jak miało to miejsce z pracującymi) pierwszoplanową rolę odgrywa sekcja G („Handel i naprawa pojazdów samochodowych”), w której skupiona jest blisko 1/3 ogółu podmiotów reprezentujących usługi (ryc. 20).

Na drugim miejscu w strukturze znajduje się sekcja M („Działalność profesjonalna, naukowa i techniczna”) z udziałem 13%. W 4 kolejnych sekcjach różnice udziałów wydają się niewielkie i zawierają się w przedziale od 9% do 7%. W grupie tej znajdują się sekcje (w kolejności udziałów) – S i T („Pozostała działalność usługowa” i „Gospodarstwa domowe zatrudniające pracowników...”), H („Transport i gospodarka magazynowa”), L („Działalność związana z obsługą rynku nieruchomości”) oraz Q („Opieka zdrowotna i pomoc społeczna”). W przypadku pozostałych sekcji udział ten wynosi 5% i mniej.

Ciekawych informacji dostarcza struktura podmiotów gospodarczych REGON z zakresu usług w układzie sekcji i działów (tab. 33).

Ryc. 20. Struktura podmiotów gospodarczych reprezentujących usługi w Polsce wg sekcji PKD 2007 w 2019 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Tabela 33. Struktura podmiotów gospodarczych REGON z zakresu usług w układzie sekcji i działów w 2019 r. (w %)

Sekcja	Dział	Udziały
1	2	3
G – Handel hurtowy i detaliczny, naprawy pojazdów samochodowych włączając motocykle		28,75
w tym	45 – Handel hurtowy i detaliczny pojazdami samochodowymi, naprawa pojazdów samochodowych	4,80
	46 – Handel hurtowy z wyłączeniem handlu detalicznego pojazdami samochodowymi	7,84
	47 – Handel detaliczny z wyłączeniem handlu detalicznego pojazdami samochodowymi	16,11
H – Transport i gospodarka magazynowa		8,05
w tym	49 – Transport lądowy oraz transport rurociągowy	7,04
	50 – Transport wodny	0,04
	51 – Transport lotniczy	0,04
	52 – Magazynowanie i działalność usługowa wspomagająca transport	0,73
	53 – Działalność pocztowa i kurierska	0,20

cd. tab. 33

1	2	3
I – Działalność związana z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi		4,15
w tym	55 – Zakwaterowanie	1,19
	56 – Działalność usługowa związana z żywnością	2,96
J – Informacja i komunikacja		5,37
w tym	58 – Działalność wydawnicza	0,38
	59 – Działalność związana z produkcją filmów, nagrań wideo, programów telewizyjnych, nagrań dźwiękowych i muzycznych	0,47
	60 – Nadawanie programów ogólnodostępnych i abonamentowych	0,02
	61 – Telekomunikacja	0,29
	62 – Działalność związana z oprogramowaniem i doradztwem w zakresie informatyki oraz działalność powiązana	3,62
	63 – Działalność usługowa w zakresie informacji	0,59
K – Działalność finansowa i ubezpieczeniowa		3,61
w tym	64 – Finansowa działalność usługowa z wyłączeniem ubezpieczeń i funduszy emerytalnych	0,78
	65 – Ubezpieczenia, reasekuracja oraz fundusze emerytalne z wyłączeniem obowiązkowego ubezpieczenia społecznego	0,04
	66 – Działalność wspomagająca usługi finansowe oraz ubezpieczenia i fundusze emerytalne	2,79
L – Działalność związana z obsługą nieruchomości		7,75
M – Działalność profesjonalna, naukowa i techniczna		13,84
w tym	69 – Działalność prawnicza, rachunkowo-księgowa i doradztwo podatkowe	3,57
	70 – Działalność firm centralnych (Head Offices), doradztwo związane z zarządzaniem	2,66
	71 – Działalność w zakresie architektury i inżynierii, badania i analizy techniczne	2,88
	72 – Badania naukowe i prace rozwojowe	0,16
	73 – Reklama, badanie rynku i opinii publicznej	1,67
	74 – Pozostała działalność profesjonalna, naukowa i techniczna	2,58
	75 – Działalność weterynaryjna	0,31
N – Działalność w zakresie usług administrowania i działalność wspierająca		4,30
w tym	77 – Wynajem i dzierżawa	0,61
	78 – Działalność związana z zatrudnieniem	0,37
	79 – Działalność organizatorów turystyki, pośredników i agentów turystycznych oraz pozostała działalność usługowa w zakresie rezerwacji i działalności z nią związane	0,40
	80 – Działalność detektywistyczna i ochroniarska	0,21
	81 – Działalność usługowa związana z utrzymaniem porządku w budynkach i zagospodarowaniem terenów zieleni	1,46
	82 – Działalność związana z administracyjną obsługą biura i pozostała działalność wspomagająca prowadzenie działalności gospodarczej	1,25

cd. tab. 33

1	2	3
O – Administracja publiczna i obrona narodowa, obowiązkowe zabezpieczenie społeczne		0,78
P – Edukacja		4,47
Q – Opieka zdrowotna i pomoc społeczna		7,60
w tym	86 – <i>Opieka zdrowotna</i>	7,10
	87 – <i>Pomoc społeczna z zakwaterowaniem</i>	0,10
	88 – <i>Pomoc społeczna bez zakwaterowania</i>	0,40
R – Działalność związana z kulturą, rozrywką i rekreacją		2,40
w tym	90 – <i>Działalność twórcza związana z kulturą i rozrywką</i>	0,68
	91 – <i>Działalność bibliotek, archiwów, muzeów oraz pozostała działalność związana z kulturą</i>	0,14
	92 – <i>Działalność związana z grami losowymi i zakładami wzajemnymi</i>	0,03
	93 – <i>Działalność sportowa, rozrywkowa i rekreacyjna</i>	1,55
S i T – Pozostała działalność usługowa; Gospodarstwa domowe zatrudniające pracowników; gospodarstwa domowe produkujące wyroby i świadczące usługi na własne potrzeby		8,93
w tym	94 – <i>Działalność organizacji członkowskich</i>	4,19
	95 – <i>Naprawa i konserwacja komputerów i artykułów użytku osobistego i domowego</i>	0,91
	96 i 97 – <i>Pozostała indywidualna działalność usługowa; Gospodarstwa domowe zatrudniające pracowników</i>	3,84
U – Organizacje i zespoły eksterytorialne		0,01

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Zróznicowana jest także rola poszczególnych działów w obrębie sekcji usług. Podmioty gospodarcze najliczniej reprezentują działy: 47 – handel detaliczny z wyłączeniem handlu detalicznego pojazdami samochodowymi, 46 – handel hurtowy z wyłączeniem handlu detalicznego pojazdami samochodowymi, 49 – transport lądowy oraz transport rurociągowy, 86 – opieka zdrowotna.

Jednocześnie w znacznej części sekcji widoczna jest dominacja jednego tylko działu. W sekcji H to dział 49 (Transport lądowy oraz transport rurociągowy), w sekcji J dział 62 (Działalność związana z oprogramowaniem i doradztwem w zakresie informatyki oraz działalność powiązana), w sekcji K dział 66 (Działalność wspomagająca usługi finansowe oraz ubezpieczenia i fundusze emerytalne), w sekcji Q dział 86 (Opieka zdrowotna). W kilku dalszych sekcjach sytuacja jest bardziej wyrównana i dwa (sekcja I, N, S i T) lub trzy działy (sekcja G, M) charakteryzują się zbliżonymi udziałami.

8. Usługi w przestrzeni miasta

Do najbardziej istotnych czynników lokalizacji usług należy rozmieszczenie ludności (rozdz. 2), a zatem jej koncentracja w miastach wpływająca na skupienie w nich usług. Miasta są jednak zróżnicowane pod względem liczby mieszkańców, powierzchni, pełnionych funkcji, układu urbanistycznego itd., dlatego mogą pojawiać się znaczne różnice między nimi. W Polsce na dzień 1.01.2021 roku rejestruje się 954 miasta, dlatego w zasadzie niemożliwe wydaje się przeanalizowanie rozmieszczenia usług w całym tym zbiorze, zwłaszcza że niewiele badań empirycznych poświęcono temu zagadnieniu. Dlatego też w niniejszym rozdziale, korzystając z analiz przeprowadzonych przez autora i innych badaczy, przedstawione zostaną pewne uogólnienia dotyczące rozmieszczenia usług w przestrzeni polskich miast.

Historyczny rozwój miast, zwłaszcza mających korzenie w średniowieczu, rozpoczynał się od rynku i otaczających go ulic. To na tym obszarze zlokalizowane były również placówki usługowe – ratusz, kramy, gospody itd. Rynek pełnił miejsce organizacji targów i jarmarków. Układ ten w zasadzie nie zmieniał się w kolejnych wiekach, zwłaszcza w mniejszych miastach. Zmiany nastąpiły wraz z industrializacją oraz rozwojem ludności. W okolicach rynku (a szerzej części śródmiejskiej) zlokalizowane były kolejne placówki usługowe, stąd rejon ten do dnia dzisiejszego pozostał głównym obszarem koncentracji usług. Rozwój przestrzenny skutkujący powstawaniem nowych dzielnic, m.in. w związku z lokalizacją zakładów przemysłowych, sprawił, że i w nich tworzone nowe placówki usługowe, chociaż z reguły były one nieliczne. Różnica między częścią śródmiejską a peryferyjną, oprócz stopnia koncentracji placówek, polegała także na odmiennościach w strukturze rodzajowej i zasięgu oddziaływania. O ile w śródmieściu oprócz placówek podstawowych występowały usługi o oddziaływaniu ogólnomiejskim czy w dużych miastach także

regionalnym, o tyle w dzielnicach peryferyjnych występowały praktycznie jedynie usługi o charakterze podstawowym.

W okresie powojennym rozwój nowych osiedli mieszkaniowych przyczynił się do nieco częstszego pojawiania się usług w dzielnicach peryferyjnych, chociaż problemy rozwojowe okresu socjalistycznego sprawiały, że obszary te charakteryzowały się słabym nasyceniem usługami, w głównej mierze ograniczającymi się do podstawowych usług – handlu, szkół podstawowych czy ośrodków zdrowia.

Do lat 90. XX wieku pod względem rozmieszczenia usług dominującą rolę odgrywało śródmieście na czele z rynkiem i główną (głównymi) ulicą handlowo-usługową. Wobec ogólnego niedorozwoju usług intensywność zagospodarowania usługowego tej części miasta nie była jednak zbyt duża, podobnie jak i zajmowany obszar. W wielu miastach w odległości kilkuset metrów od rynku praktycznie występowały już tylko nieliczne placówki usługowe. Jest to bardzo dobrze widoczne na planach rozmieszczenia usług w wybranych miastach południowej Polski na początku lat 80. XX wieku opracowanych przez Z. Górkę (1986). Dobrym przykładem koncentracji usług w części śródmiejskiej są wyniki badań A. Werwickiego (1973), który przestudiował ich rozmieszczenie w przestrzeni kilku miast (Białystok, Kielce, Koszalin, Olsztyn, Opole, Rzeszów, Zielona Góra). Okazało się, że wszystkie miasta charakteryzują się dużą koncentracją usług, gdyż na ok. 2% powierzchni zlokalizowanych jest aż 50% placówek usługowych.

W małych i średnich miastach śródmieście bezwzględnie dominowało pod względem potencjału usług, uzupełnieniem były z reguły skromne usługi w dzielnicach czy osiedlach. W największych miastach Polski z Warszawą na czele opisany powyżej układ był podobny, różnice uwidaczniały się natomiast w obszarze intensywnie zagospodarowanym usługowo, znacznie większym, ponadto znaczniejszą rolę pod względem usługowym odgrywały niektóre dzielnice, często wcześniej będące samodzielnymi miastami włączonymi do większego miasta w wyniku jego rozwoju przestrzennego (m.in. Podgórze i Nowa Huta w Krakowie, Szopienice w Katowicach czy Zagórze w Sosnowcu). Trzeba jednak zwrócić uwagę, że dominująca rola śródmieścia nie ograniczała się wyłącznie do aspektu ilościowego instytucji, placówek czy zakładów usługowych, ale także do kwestii jakościowych, przede wszystkim bogatej i zróżnicowanej struktury usług, w tym usług wyspecjalizowanych i wyższego rzędu.

Istotne przeobrażenia nastąpiły po 1989 roku w związku ze zmianami ustroju społeczno-politycznego i gospodarczego. Najistotniejsze czynniki, które wpłynęły na te zmiany, to (Kłosowski, 2010):

- powrót renty gruntowej jako organizatora przestrzeni miejskiej (Liszewski, 1997),

- wyzwolenie aktywności społeczeństwa w związku z nowymi możliwościami związanymi z wprowadzeniem gospodarki rynkowej,
- pojawienie się kapitału zagranicznego w usługach,
- wzrost znaczenia wskaźników ekonomicznych w działalności usługowej (zysku, efektywności działalności),
- polityka władz samorządowych i prywatnych właścicieli w odniesieniu do rynku nieruchomości,
- postępujący proces restrukturyzacji gospodarki, a zwłaszcza przemysłu,
- zmiany cywilizacyjne, zwiększające zapotrzebowanie społeczeństwa na usługi, w tym kreowanie nowych usług dotychczas niewystępujących.

Konsekwencje tych zmian w śródmiejskiej przestrzeni miast miały bardzo różne przejawy:

I. W odniesieniu do istniejących już placówek usługowych to:

- zmiany w dotychczasowej sieci placówek usługowych polegające na podziale istniejących dużych obiektów na mniejsze,
- zagospodarowywanie na cele handlowe części magazynowych,
- ale także – chociaż rzadziej – łączenie mniejszych obiektów w większe,
- proces przebranżawiania placówek, dostosowujący je do zmieniających się potrzeb społeczeństwa i możliwości zaspokajania finansowych oczekiwań właścicieli nieruchomości w zakresie wysokości czynszu.

II. W odniesieniu do nowych placówek to:

- zagospodarowywanie usługowe obiektów w śródmieściu, które pełniły dotąd inne funkcje (m.in. mieszkaniowe, przemysłowe) w podwórzach, oficynach czy na wyższych piętrach budynków (Wolaniuk, 1997; Kłosowski, 1997; Tkocz, Duś, 1997; Burnus, Miszewska, 1998; Górka, 2004),
- zagospodarowywanie usługowe „nowych przestrzeni” w najbliższym sąsiedztwie śródmieścia, wzdłuż głównych ulic (Jaroszevska-Brudnicka, 1997), w tym powstawanie nowych centrów handlowo-usługowo-rozrywkowych w postaci galerii handlowych (m.in. Złote Tarasy i Arkady w Warszawie, Manufaktura w Łodzi, Stary Browar w Poznaniu, Galeria Katowicka w Katowicach) czy biurowców,
- lokalizacja w częściach zewnętrznych śródmieść centrów handlowych, hipermarketów czy supermarketów, które stanowią realną alternatywę dla podobnych placówek położonych w dzielnicach peryferyjnych (Namysław, 2006; Dzieciuchowicz, 2012, 2013; Rochmińska, 2013).

Działania te doprowadziły do znacznego zwiększenia intensywności zagospodarowania usługowego, rozrostu obszaru zagospodarowania usługowego oraz zmian struktury usług zwłaszcza w prestiżowych rejonach miasta – rynek, główne ulice handlowe. Zmiany struktury usług to głównie wypieranie

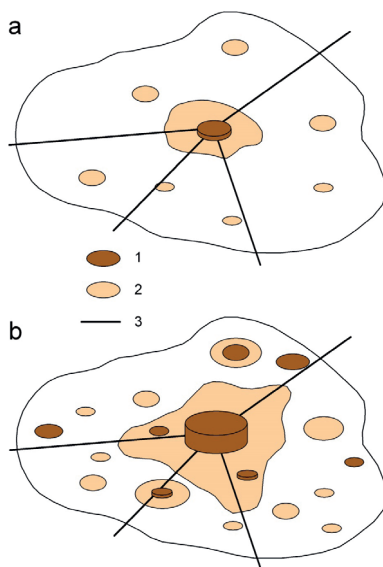
usług „tanich” (bytowych, handlu spożywczego) przez „bogate” usługi – handel markową odzieżą, obuwiem, artykułami jubilerskimi (butiki), usługi finansowe i ubezpieczeniowe, adwokackie czy gastronomiczne (Górka, 1994, 2001; Kłosowski, 1997; Kociuba, 2006; Parysek, 2006).

Nowym elementem w śródmieściach stały się także galerie handlowe. Jak zauważa J. Chmielewski (2001), wprowadzenie ich do wnętrza kwartałów zabudowy daje trzy podstawowe korzyści:

- pozwalają na rewaloryzację zaniedbanych i często niewykorzystanych wnętrz blokowych,
- wzbogacają ofertę handlową w sercu miasta, przeciwdziałając jej przeniesieniu do dzielnic obrzeżnych,
- umożliwiają powstawanie obiektów handlowych o różnym standardzie, w pełnej harmonii z otaczającą zabudową.

Trzeba jednak zdawać sobie sprawę, że co prawda galerie handlowe do pewnego stopnia uatrakcyjniły obszar śródmiejski, stając się modnym miejscem spotkań, zakupów i korzystania z usług (np. kulturalnych, rozrywki, rekreacji), ograniczyły jednak także proces marginalizacji i „zamierania” centrów miast, jednocześnie stając się znaczącą konkurencją w stosunku do położonych w pobliżu innych placówek handlowych, często przyczyniającą się do ich likwidacji.

Wyrazem zmian usług w przestrzeni miasta jest poniższy schemat (ryc. 21):

Ryc. 21. Schemat rozmieszczenia usług w przestrzeni miasta: a. – przed 1989 r.; b. – po 1989 r.

Objaśnienia: 1 – obszar intensywnego zagospodarowania usługowego;
2 – obszar zagospodarowania usługowego; 3 – drogi.

Istotne zmiany nastąpiły także w dzielnicach peryferyjnych miast, chociaż dało się zaobserwować różnice w zależności od charakteru dzielnic peryferyjnych (Kłosowski, 2011) tj.:

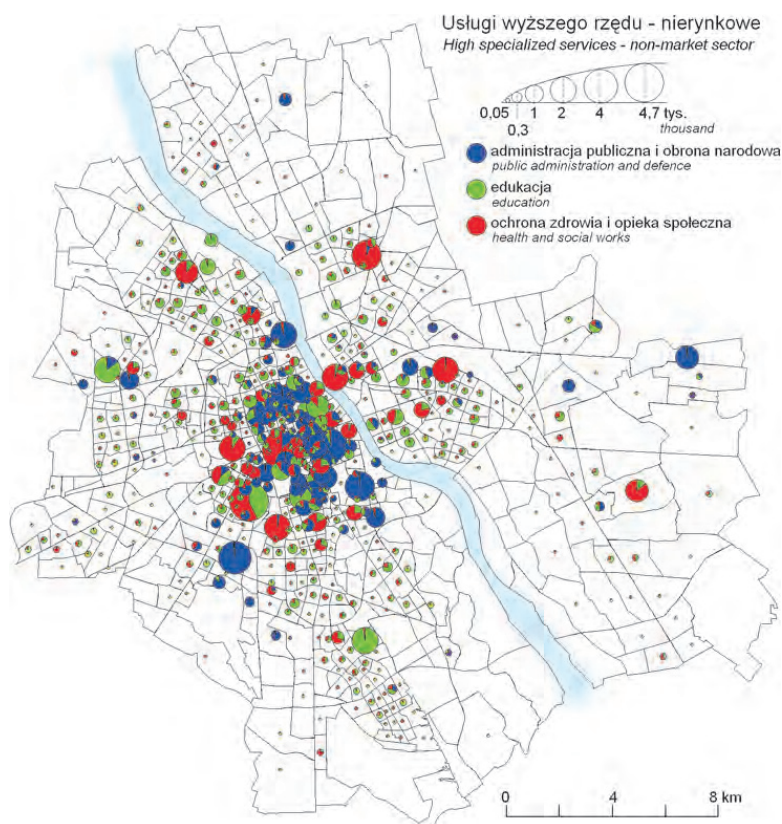
- funkcji dzielnicy,
- potencjału demograficznego,
- wielkości dzielnicy (obszar),
- położenia w stosunku do śródmieścia,
- usytuowania w stosunku do głównych tras komunikacyjnych,
- siły czynników rozwojowych,
- charakteru zabudowy,
- czynnika czasu (okres powstania).

Praktycznie zmiany objęły głównie ukształtowane już wcześniej duże dzielnice oraz osiedla mieszkaniowe. Bez wątpienia bardzo istotne znaczenie dla rozwoju usług w dzielnicach peryferyjnych miała lokalizacja centrów handlowych, hipermarketów czy supermarketów (Więclaw, 2000; Kłosowski, 2002; Kaczmarek, Szafrąński, 2008; Gwosdz, Sobala-Gwosdz, 2008; Dzieciuchowicz, 2013; Rochmińska, 2013). Zespoły te w krótkim czasie stały się ważnymi centrami usługowymi nieograniczającymi się jedynie do handlu i zaczęły przyciągać także inne rodzaje usług (Rochmińska, 2009, 2015). Tym samym po raz pierwszy dzielnice peryferyjne stały się miejscem tak znacznego skupienia konsumpcji usługowej i oddziaływania wykraczającego poza granice dzielnicy czy nawet miasta (Zipser, 2006; Dzieciuchowicz, 2012). Przykładami tego typu lokalizacji są m.in.: w Warszawie Galeria Mokotów, Reduta, Blue City czy Promenada, w Poznaniu Galeria Malta, we Wrocławiu Korona, w Krakowie Galeria Kazimierz, Solvay Park, Bonarka City Center, w Gdańsku Galeria Przymorze czy w Katowicach Silesia City Center.

Wpływ renty gruntowej i wymogi lokalizacyjne wpłynęły na strukturę rozwijanych usług. W dzielnicach peryferyjnych zakładane są głównie placówki o orientacji konsumenckiej, silnie związane z rozmieszczeniem ludności i raczej o charakterze usług podstawowych (m.in. sklepy spożywcze, usługi naprawcze, placówki edukacyjne, placówki ochrony zdrowia, apteki itp.). Tym niemniej coraz częściej pojawiają się placówki do tej pory rzadko spotykane – licea ogólnokształcące, placówki kulturalne (multipleksy) czy usługi bankowe (Ilnicki, 2006, 2009). Lokalizowane są także usługi wymagające większej powierzchni, nieco bardziej uciążliwe dla otoczenia, które potrzebują dobrej dostępności czy spokoju, takie jak usługi motoryzacyjne, naprawcze i placówki handlu hurtowego, placówki służby zdrowia, szpitale (Wilk, 2001, Kaczmarek, 2008). Ograniczone możliwości nowej zabudowy w śródmieściach sprawiają, że duże biurowce lokalizowane są głównie na peryferiach miast. Taka lokalizacja

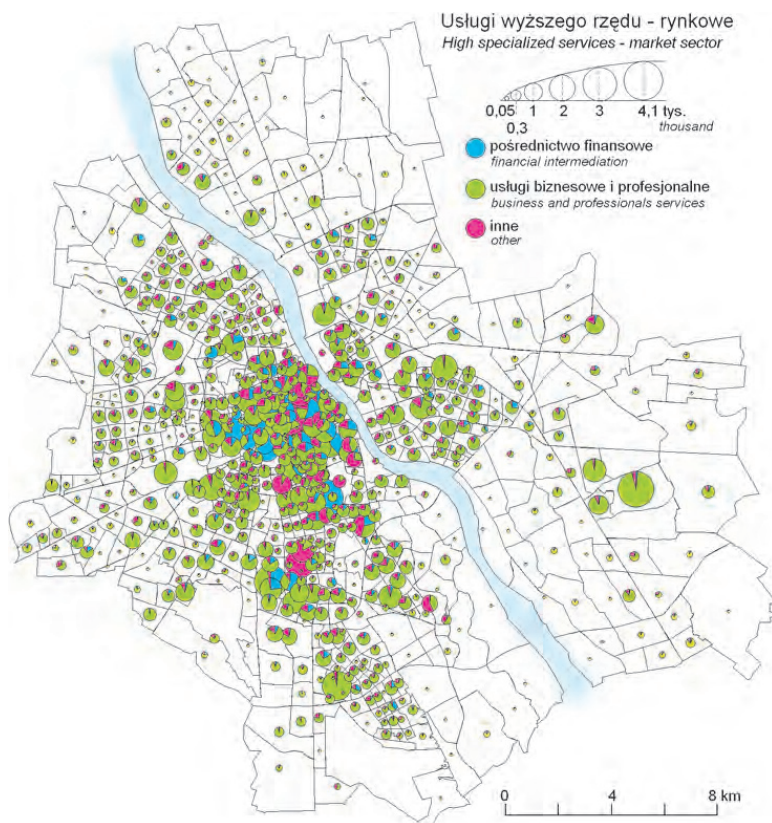
korzystna jest także dla wielu usług dla biznesu. Jak zauważa G. Micek (2003), wśród 4 największych skupisk usług dla przedsiębiorstw w Krakowie aż 3 zlokalizowane są poza śródmieściem. Po 2000 roku w dzielnicach peryferyjnych realizowane są dalsze inwestycje, w tym także te bardzo prestiżowe. Przykładem takich dzielnic może być campus III Uniwersytetu Jagiellońskiego, położony w krakowskiej dzielnicy Dębniki, czy nowy Szpital Pediatryczny Warszawskiego Uniwersytetu Medycznego zlokalizowany w dzielnicy Ochota.

Wskazane powyżej tendencje zmian wpłynęły na współczesny obraz rozmieszczenia usług w przestrzeni miasta. Zgodnie z badaniami P. Śleszyńskiego (2007) dla szacunkowego rozmieszczenia pracujących w usługach według rejonów komunikacyjnych w Warszawie, niezależnie od przyjętych grup usług, zawsze obserwuje się silną koncentrację w obrębie dzielnicy śródmiejskiej. Jest ona największa w przypadku nierynkowych usług wyższego rzędu (ryc. 22).

Ryc. 22. Szacunek rozmieszczenia liczby pracujących w Warszawie w 2005 r. w sektorze usług nierynkowych wyższego rzędu według rejonów komunikacyjnych
Źródło: P. Śleszyński, 2007.

W przypadku usług rynkowych wyższego rzędu widoczne jest bardziej równomierne rozmieszczenie pracujących w dzielnicach peryferyjnych (ryc. 23). Podobny układ ma miejsce w przypadku usług niższego rzędu, tj. głównie handlu, z tym jednak, że główny obszar koncentracji pracujących niezwiązany jest ze śródmieściem, a z prawobrzeżną częścią Warszawy i dzielnicą Praga-Południe (ryc. 24). Bez wątpienia to efekt lokalizacji placówek handlowych (hipermarketów, galerii handlowych) w ostatnich kilkunastu latach.

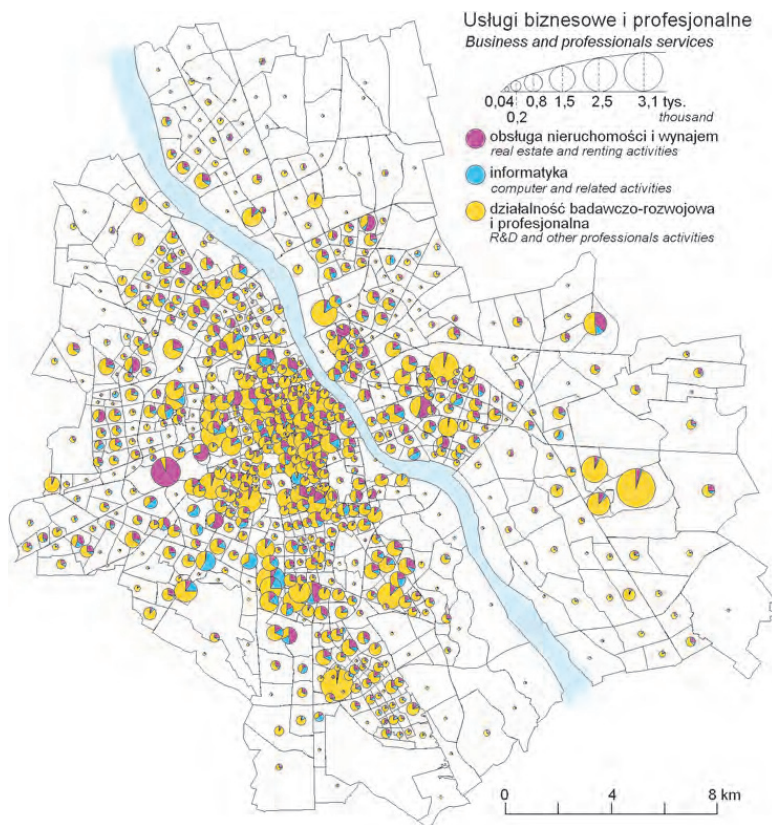

Ryc. 23. Szacunek rozmieszczenia liczby pracujących w Warszawie w 2005 r. w sektorze usług wyższego rzędu według rejonów komunikacyjnych

Źródło: P. Śleszyński, 2007.

Bardzo zbliżony ogólny układ rozmieszczenia placówek usługowych (a nie pracujących) uzyskała U. Kaczmarek (2008) w przypadku Poznania. Wyraźnie uwidacznia się tu rola śródmieścia jako głównego obszaru usługowego. Wraz ze wzrostem odległości od śródmieścia potencjał usługowy wyraźnie spada, osiągając najniższy pułap w obszarach peryferyjnych. Szczególnie duża

koncentracja w śródmieściu, w stosunku do innych dzielnic, dotyczy lokali gastronomicznych. Tendencje takie występują w przypadku podmiotów usługowych (rynkowych i nierynkowych) w Łodzi, gdzie główne skupisko usług ma miejsce wzdłuż osi, tworzonej przez jednostki osiedlowe – Stare Miasto, Nowe Miasto, Centrum, Fabryczna, SDM i Górny Rynek, oraz jednostki przyległe (Dzieciuchowicz, red., 2005, 2006).

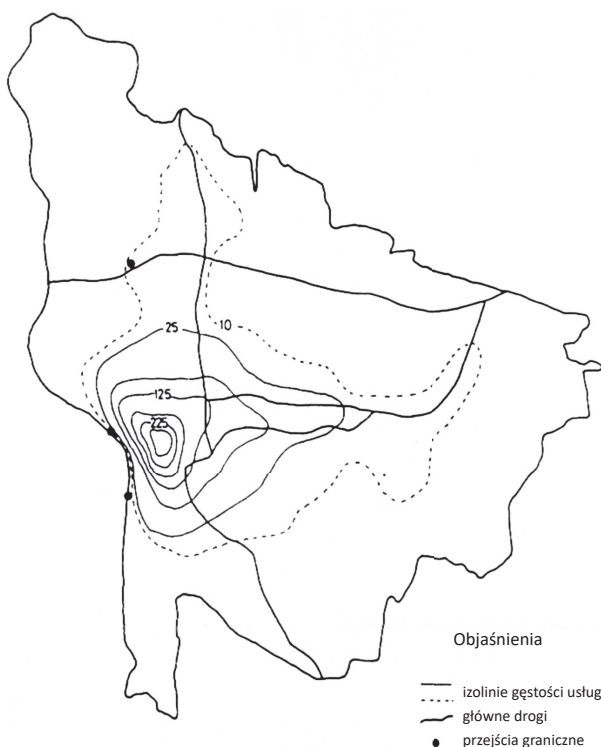

Ryc. 24. Szacunek rozmieszczenia liczby pracujących w Warszawie w 2005 r. w sektorze usług niższego rzędu według rejonów komunikacyjnych

Źródło: P. Śleszyński, 2007.

Podobny obraz można dostrzec w mieście średniej wielkości, jakim jest Cieszyn (ryc. 25) (Kłosowski, 2001). Gęstość placówek usługowych wyznaczono tam w układzie kwadratów o bokach równych 500 m, co daje powierzchnię odniesienia równą 25 ha. Dominującą pozycję usługową ma śródmieście związane z historycznym rynkiem. W kwadracie obejmującym rynek dochodzi do maksymalnego skupienia placówek usługowych, wynoszącego ponad

300 obiektów. Wraz z oddalaniem się od rynku gęstość placówek szybko maleje, osiągając w następnych kwadratach poniżej 100 placówek. Na rycinie 27 bardzo dobrze widać, jaką rolę odgrywają główne drogi wylotowe z miasta, prowadzące w kierunku Bielska-Białej (kierunek wschodni) i Katowic (kierunek północny), wzdłuż których zlokalizowane są liczne hurtownie, placówki handlowe (w tym supermarkety) czy usługi motoryzacyjne (stacje benzynowe, serwisy samochodowe).

Ryc. 25. Gęstość placówek usługowych w Cieszynie

Źródło: Kłosowski, 2001.

Trudniejszy rozwój usług charakterystyczny jest dla osiedli mieszkaniowych, gdyż charakter architektoniczny bloków mieszkalnych ogranicza możliwości zamiany funkcji mieszkaniowych na usługową. Ponadto często działania takie nie znajdują przychylności ze strony władz spółdzielni mieszkaniowych. Dlatego w tego typu osiedlach rozwój usług najczęściej związany jest z wszechobecnymi większymi lub mniejszymi pawilonami, które powstają zarówno w centralnych, jak i zewnętrznych częściach. Najczęściej są to obiekty średniej wielkości – supermarkety, chociaż zdarzają się także i duże hipermarkety czy

całe centra handlowe. Tym samym wiele osiedli mieszkaniowych dysponuje aktualnie pokaźnym zestawem usług, nie tylko o charakterze podstawowym.

W bardzo ograniczonym zakresie zmieniły natomiast wyposażenie w usługi osiedla domków jednorodzinnych. Niewielka liczba potencjalnych klientów ogranicza możliwości rozwojowe usług na tych obszarach, chyba że są to osiedla położone wzdłuż głównych tras komunikacyjnych. Tendencje te potwierdzają także badania A. Winiarczyk-Raźniak (2008) dla Krakowa, gdzie wskaźniki gęstości i nasycenia usług osiągały najwyższe wartości w centrum, by w przypadku nasycenia usługami osiągnąć bardzo niskie wartości dla wielkich osiedli mieszkaniowych (wyższa wartość gęstości placówek usługowych) i ponownie wzrosnąć w przypadku wskaźników dla strefy podmiejskiej. Należy jednak podkreślić, że opisywane tendencje dotyczą głównie dużych miast. W małych miastach zmiany także mają miejsce, ale ich skala jest znacznie mniejsza, a dominacja usługowa centralnej części miasta większa.

Koncentracja usług w różnych częściach miasta pozwala na wyodrębnienie hierarchicznego modelu rozmieszczenia usług (Chmielewski, 2001), składającego się z 3 lub 4 poziomów różniących się potencjałem i strukturą:

- poziom pierwszy – to osiedle mieszkaniowe (placówki podstawowe),
- poziom drugi – zgrupowania osiedli (placówki podstawowe wzbogacone usługami wyspecjalizowanymi),
- poziom trzeci – centrum miasta średniego lub dużego (wszystkie rodzaje obiektów usługowych mających cechy centrotwórcze),
- w miastach bardzo dużych (ponad 500 tys. mieszkańców) ośrodkami trzeciego stopnia są dzielnice, natomiast poziom czwartego stopnia tworzą centra ogólnomiejskie związane ze śródmieściem.

Bez wątpienia najliczniej podejmowanym zagadnieniem ostatnich kilkunastu lat jest problematyka związana z handlem w przestrzeni miasta, gdzie prócz szeregu artykułów (m.in. Gaczek, Pilarczyk, 1999; Więclaw, 2000; Górka, 2001; Kłosowski, 2002c; Kaczmarek, Kaczmarek, 2006; Kociuba, 2006; Namyślak, 2006; Kaczmarek, Szafrński, 2008) powstało także kilka monografii (Dzieciuchowicz, 2012, 2013; Rochmińska, 2013).

Analiza rozmieszczenia placówek usługowych w przestrzeni miasta pozwala na określenie tendencji lokalizacyjnych wybranych rodzajów usług. Badania W. Wilka (2001) dla Warszawy pozwoliły wyodrębnić trzy modele rozmieszczenia w przestrzeni:

- model rozmieszczenia centralnego – doradztwo gospodarcze, agencje nieruchomości, usługi adwokackie i notarialne,
- model rozmieszczenia peryferyjnego – mechanika pojazdowa,
- model rozmieszczenia pośredniego – gabinety kosmetyczne.

Nieco inny podział orientacji lokalizacyjnej zaproponowała U. Kaczmarek (2008) dla przykładu Poznania, w którym wydzieliła typy lokalizacji:

- związanej (konsumenckiej) – usługi: naprawcze, pralnicze, lekarskie, fryzjerskie i kosmetyczne, bankowe, fotograficzne, kserograficzne, sportowo-rekreacyjne,
- swobodnej śródmiejskiej – usługi: gastronomiczne, agencje turystyczne, usługi prawne, doradcze, internetowe,
- swobodnej peryferyjnej – usługi motoryzacyjne, hotelowe (orientacja peryferyjno-śródmiejska).

Biorąc pod uwagę charakter placówek, do wskazanych powyżej grup dodać można kolejne, i tak do następujących typów lokalizacji zaliczyć proponujemy:

- typ lokalizacji centralnej (śródmiejskiej): placówki handlowe (wyspecjalizowane), usługi bankowe i ubezpieczeniowe, placówki edukacyjne poziomu średniego i wyższego, wyspecjalizowane placówki ochrony zdrowia, placówki kulturalne wyższego rzędu, administracja samorządowa;
- typ lokalizacji peryferyjnej (związanej) – usługi transportowe (bazy transportowe), placówki handlu hurtowego, placówki edukacyjne poziomu podstawowego, podstawowe placówki ochrony zdrowia, usługi sportu i rekreacji.

9. Nowy wymiar usług: e-usługi

Pojawienie się e-usług to niewątpliwie nowa jakość dla omawianego zagadnienia. Nowoczesne technologie informatyczne w coraz większym stopniu zmieniają zarówno obraz tradycyjnych usług, jak i dotychczasowe przyzwyczajenia konsumentów. E-usługi bardzo szybko się rozwijają, także dzięki mobilnym urządzeniom takim jak smartfony czy tablety, stając się powoli standardowym sposobem korzystania z niektórych usług, zwłaszcza w odniesieniu do klientów w młodszym i średnim wieku.

W literaturze definicja e-usług (*e-services*) dotyczy szeroko pojmowanych usług realizowanych drogą elektroniczną, za pomocą internetu (Rust, Kannan, 2002). Jednak według niektórych badaczy nie wszystkie rodzaje usług realizowanych drogą internetową zaliczane są jednak do e-usług. Według C. Hai'a i I. Jeonga (2007) „E-Service to internetowe usługi dostępne w Internecie, dzięki którym możliwa jest ważna transakcja kupna i sprzedaży (zamówienia), w przeciwieństwie do tradycyjnych stron internetowych, gdzie dostępne są tylko informacje opisowe, a żadna transakcja online nie jest możliwa”. A zatem, zgodnie z tą definicją, do e-usług nie jest zaliczana działalność popularnych portali internetowych.

Jeszcze inaczej definiowane są e-usługi na potrzeby realizacji 8.1 Programu Operacyjnego Innowacyjna Gospodarka pt. „Wspieranie działalności gospodarczej w dziedzinie gospodarki elektronicznej”, gdzie przyjęto, że „e-usługi to usługi, których świadczenie odbywa się za pomocą Internetu, jest zautomatyzowane (może wymagać niewielkiego udziału człowieka) i zdalne”. W tym przypadku zaproponowano bardziej rygorystyczne zasady przynależności do e-usług.

W literaturze ze względu na charakter świadczenia e-usług wyodrębnić możemy dwa ich rodzaje:

- usługi w pełni świadczone drogą internetową,
- usługi częściowo świadczone drogą internetową.

Przez analogię do tradycyjnych usług można zatem stwierdzić, że termin e-usługi jest terminem nadrzędnym, w ramach którego występują bardziej wyspecjalizowane rodzaje e-usług. Praktycznie zdecydowana większość usług może być realizowana w formie e-usług, chociaż są to usługi jedynie częściowo realizowane drogą internetową. Do tej grupy zaliczyć można np. usługi hoteli (rezerwacja miejsc noclegowych), restauracji i innych placówek gastronomicznych (wybór zamówienia), usługi transportu kolejowego czy lotniczego (zakup biletów przez internet) czy usługi placówek handlowych (zakup towarów przez internet). Bardziej zaawansowane e-usługi w pełni realizowane są drogą internetową. Bez wątplenia najbardziej rozwinięta pozostaje e-bankowość. Do grupy tej zaliczyć można także doradztwo podatkowe, usługi rachunkowo-księgowe i szeroko pojmowane poradnictwo. Część usług realizuje nie tylko oba wymienione powyżej rodzaje świadczenia usług, ale także całkowicie pomija internet. Na przykład ochrona zdrowia może realizować w pełni swe usługi drogą internetową (e-porady, wystawianie recept), ale zasadniczą część świadczonych usług odbywa się z pominięciem internetu (porady w przychodniach, usługi szpitali). Podobnie jest z e-administracją, gdzie niektóre usługi świadczone są w pełni przez internet (np. przyjmowanie e-wnio-sków, rozliczanie podatków), ale nadal w przypadku większości usług tylko część spraw załatwić można drogą internetową (np. pobrać wnioski, formularze), większość potrzeb wymaga nadal osobistego stawiennictwa w urzędzie.

Należy podkreślić, że pandemia z lat 2020–2021 przyczyniła się do znacznego rozpowszechnienia e-usług. Kolejne lockdowny wymusiły szersze wykorzystanie pracy zdalnej, w wielu przypadkach jedynym bezpiecznym kanałem świadczenia usług czyniąc internet. To dzięki niemu możliwa stała się całkowita reorientacja formy nauczania w szkołach wszystkich szczebli (od szkół podstawowych po wyższe uczelnie) na nauczanie hybrydowe (częściowo nauka stacjonarna, częściowo zdalna) i całkowicie zdalne.

E-usługi przynoszą wymierne korzyści zarówno klientom, jak i podmiotom działającym w sieci. W przypadku sprzedawców według J. Lu (2001) należą do nich:

- dostęp do większej bazy klientów,
- większy zasięg rynkowy,
- obniżenie bariery wejścia na nowe rynki i koszt pozyskania nowych klientów,
- alternatywny kanał komunikacji z klientami,
- zwiększenie usług dla klientów,
- poprawienie postrzeganego wizerunku firmy,
- zdobywanie przewag konkurencyjnych,

- zwiększenie przejrzystości,
- potencjał zwiększania wiedzy klientów.

Z kolei korzyści dla klientów to: całodobowa dostępność, prostota, wygoda (możliwość realizowania usługi bez wychodzenia z domu), oszczędność czasu i pieniędzy, bogatsza oferta towarów, możliwość korzystania z usług niezależnie od ich lokalizacji (raport e-commerce).

Ze względu na powszechność e-usług w dalszej części nieco szerzej omówione zostaną 3 e-usługi: e-handel (e-commerce), e-bankowość (e-banking) oraz e-administracja (e-government).

9.1. E-handel

Podobnie jak e-usługi e-handel bywa bardzo różnie definiowany, chociaż zwykle różnice między definicjami nie są duże. Według P. Kotlera i innych (2002) handel elektroniczny w sposób ogólny określa proces kupna i sprzedaży, i wspierany jest przez urządzenia elektroniczne. W zbliżony sposób definiuje go J. Wielki (2000, s. 57), wskazując, że e-handel to „zakup i sprzedaż informacji, towarów i usług za pomocą wyłącznie sieci komputerowych”. Z kolei A. Hartman i inni (2001, s. XVIII) określają e-commerce jako „szczególny rodzaj przedsięwzięć w zakresie e-biznesu skupiający się wokół pojedynczych transakcji wykorzystujących Sieć jako medium wymiany, obejmujący relacje”. M. Brzozowska-Woś (2014) definiuje handel elektroniczny jako przedsięwzięcia z zakresu biznesu, skupiające się wokół pojedynczych transakcji elektronicznych, dla których sieci stanowią miejsce wymiany informacji, usług i towarów, obejmujących relacje firmy z jego otoczeniem rynkowym.

Z kolei według GUS „handel elektroniczny” (*e-commerce*) to: „transakcje przeprowadzone przez sieci, oparte na protokole IP i przez inne sieci komputerowe” (<http://stat.gov.pl/metainformacje/slownik-pojec/pojecia-stosowane-w-statystyce-publicznej/1778>, dostęp: 20.10.2018). Dodatkowo na stronie tej wprowadzone są wyjaśnienia, które w pełniejszy sposób mają scharakteryzować e-handel. Towary i usługi są zamawiane przez te sieci, ale płatność i ostateczna dostawa zamówionego towaru lub usługi może być dokonana w sieci lub poza nią. Transakcje mogą być dokonywane pomiędzy przedsiębiorstwami, z osobami indywidualnymi, instytucjami rządowymi lub innymi organizacjami prywatnymi i publicznymi. Zamówienia otrzymane przez telefon, telefaks lub e-mail nie są elementem e-handlu.

E-commerce w Europie wykazuje bardzo dynamiczny wzrost. Szacuje się, że wartość zakupów w handlu elektronicznym w 2020 roku wyniosła 717 mld

euro i wykazała – podobnie jak we wcześniejszych latach – ponad dziesięcioprocentowy wzrost (dokładnie 12,7%) (<https://ecommercenews.eu/ecommerce-in-europe-e717-billion-in-2020>), na co duży wpływ miała pandemia, która zwiększyła zainteresowanie e-zakupami. Wśród 12 krajów europejskich, w których przeprowadzono badania, od 82% (Włochy) do 96% (Szwecja) respondentów w wieku 15–79 lat deklarowało robienie e-zakupów, a ich średnia wartość w ciągu roku wyniosła od 456 euro w Polsce do 1020 euro w Wielkiej Brytanii (E-commerce in Europe 2020).

Nie inaczej jest w Polsce. E-handel pozostaje dziedziną w Polsce stosunkowo młodą, dynamiczny jej rozwój datuje się na pierwszą dekadę XXI wieku (Brzozowska-Woś, 2014). W 2012 roku wartość polskiego handlu elektronicznego wyniosła 21,5 mld złotych (Rynkiewicz, 2013), co dało mu 3,18% udziału w całym polskim handlu detalicznym. Jednocześnie handel elektroniczny rozwija się kilkakrotnie szybciej niż tradycyjny handel detaliczny. Według badań firmy Gemius (<https://eizba.pl/wp-content/uploads/2020/06/Raport-e-commerce-2020.pdf>) w Polsce jest 28,2 mln internautów, wśród których 72% kupuje w polskich, a 30% w zagranicznych e-sklepach. W e-handlu dokonali oni zakupów za ponad 15,3 mld euro, co oznacza wzrost o 31,4% w stosunku do 2019 roku i czternastoprocentowy udział w handlu ogółem (<https://analizarynku.eu/analiza-rynku-e-commerce-w-polsce>). Tak duży wzrost to bez wątpienia efekt pandemii i zamykania stacjonarnych placówek handlowych. Konsumenci mają także coraz większe możliwości zakupów w sieci, ponieważ ok. 150 tys. przedsiębiorstw prowadzi własne sklepy lub sprzedaje na platformach Marketplace (<https://www.pwc.pl/pl/media/2021-02-09-analiza-pwc-prognoza-rozwoju-rynku-ecommerce-w-polsce.html>). Najbardziej aktywną grupą w zakupach internetowych są osoby w wieku 35–49 lat (32%), a ponadto 50+ (28%), 20–34 (22%) oraz 15–24 (17%). Klienci ci mają przede wszystkim wykształcenie średnie (40% respondentów) i wyższe (33%). Co prawda 75% respondentów mieszka w miastach (zwłaszcza dużych), tym niemniej wielu klientów, bo 25%, to mieszkańcy wsi. Biorąc pod uwagę strukturę zakupów w e-handlu dominują: odzież, obuwie, kosmetyki, książki, płyty. Mimo iż czynniki lokalizacji e-handlu wykazują znacznie wyższą swobodę lokalizacyjną niż w przypadku handlu tradycyjnego, to głównymi centrami e-handlu są duże aglomeracje – Warszawa, Kraków, Wrocław, Poznań czy aglomeracja śląsko-dąbrowska.

9.2. E-bankowość

Według W. Kwaśnickiego (2004) bankowość elektroniczna, inaczej zwana też e-bankingiem lub e-bankowością, jest formą usług oferowanych przez banki, polegającą na umożliwieniu klientowi dostępu do jego rachunku za pośrednictwem komputera (bądź innego urządzenia elektronicznego, np. bankomatu, telefonu, kiosku multimedialnego) i łącza telekomunikacyjnego (np. linii telefonicznej, sieci kablowej). Cechą charakterystyczną bankowości elektronicznej jest brak bezpośredniego kontaktu między klientem a pracownikiem banku. Wszelkie świadczone usługi są w pełni zautomatyzowane. Bez wątpienia bankowość elektroniczna należy do najbardziej popularnych usług realizowanych drogą elektroniczną (Adamiec, 2009). Wynika to z faktu, że wszystkie banki oferują ten rodzaj usług. Początki bankowości elektronicznej w Polsce datuje się na koniec lat 90. XX wieku, jednak na szerszą skalę upowszechniła się ona na początku XXI wieku. Bankowość elektroniczna korzysta z różnych kanałów dystrybucji, nie jest to jedynie bankowość internetowa (niezwykle istotna). Kanały dystrybucji bankowości elektronicznej dzielą się na: terminalowe, telefoniczne, internetowe, komputerowe modemowe oraz telewizyjne (Górka, 2006). W literaturze wydziela się trzy podstawowe klasy dostępu do bankowości elektronicznej, zależnie od stopnia ograniczenia zakresu operacji dostępnych drogą elektroniczną:

- dostęp pasywny, umożliwiający tylko informacje o stanie konta i jego zmianach,
- dostęp półaktywny, do niektórych operacji (np. uprzednio zdefiniowanych w formie pisemnej lub za pośrednictwem operatora),
- dostęp aktywny, pozwalający na pełen zakres operacji na koncie (składanie wniosków, zakładanie lokat, blokad, zastrzeżeń itp.).

Według Związku Banków Polskich w III kwartale 2020 roku liczba umów bankowości internetowej przekroczyła 38 mln, a ok. 19,5 mln osób aktywnie korzysta z bankowości internetowej, w tym 13,7 mln z bankowości mobilnej. (<https://zbp.pl/Aktualnosci/Wydarzenia/Raport-NetB@nk-Q3-2020-duzy-wzrost-aktywnosci-w-kanalach-mobilnych>). Do tego dochodzi blisko 3 mln kont klientów biznesowych. Jednocześnie stale dokonują się zmiany technologiczne i organizacyjne w bankowości elektronicznej.

9.3. E-administracja

E-administracja oznacza wykorzystanie technologii informacyjnych i komunikacyjnych w celu realizacji usług publicznych (Fleszer, 2014). W użyciu są także i inne terminy, takie jak e-government, e-urząd czy administracja elektroniczna.

E-administracja to administracja, w której powszechnie wykorzystuje się technologie informatyczne i komunikacyjne (ICT) do usprawnienia realizacji zadań publicznych, głównie poprzez udostępnienie w kanałach elektronicznych usług publicznych (tzw. e-usług), wspierających realizację tych zadań (<http://www.zrsi.wzp.pl/e-administracja>). Jednak, jak zauważa Z. Stempnackowski (2007), nie chodzi tu jedynie o z informatyzowanie administracji publicznej, ale o budowanie relacji z otoczeniem (podmiotami, przedsiębiorcami, obywatelami) z wykorzystaniem nowych technologii informacyjnych i komunikacyjnych (Information and Communication Technologies – ICT). Stąd na elektroniczną administrację składają się zelektronizowane relacje informacyjno-komunikacyjne:

- zewnętrzne: urząd – obywatel, urząd – przedsiębiorca, urząd – usługodawca,
- wewnętrzne: urząd – urząd, urząd – pracownicy.

Ciekawe spostrzeżenia dotyczące rozwoju e-administracji w Europie daje „eGovernment Benchmark 2020”. Analiza zaawansowania e-administracji opiera się tu na 4 komponentach, a ostateczny wynik jest średnią tych elementów (od 0% do 100%). Obejmują one:

- zorientowanie e-administracji na użytkownika (w jakim stopniu usługi świadczone są online),
- przejrzystość informacji o świadczonych e-usługach,
- kluczowe czynniki technologiczne umożliwiające świadczenie e-usług,
- mobilność transgraniczną, tj., jak łatwo osoby z zagranicy mogą uzyskać dostęp do usług on-line.

Wyniki wskazują, iż praktycznie we wszystkich krajach w latach 2018–2019 nastąpiła poprawa w kwestii świadczenia cyfrowych usług publicznych. Średnia dla unii wynosi 68% (dwa lata temu 62%). Tym niemniej europejskimi liderami w dziedzinie e-administracji są: Malta (97%), Estonia (92%) oraz Austria i Łotwa (po 87%). Polska w tym rankingu plasuje się w grupie państw o słabszym poziomie rozwoju e-administracji, osiągając wskaźnik poniżej średniej równy 59% ([www.egovernment_benchmark_2020_-_country_factsheets_8E1593DA-D326-758A-A469F0DA07AC2EAD_69461%20\(1\).pdf](http://www.egovernment_benchmark_2020_-_country_factsheets_8E1593DA-D326-758A-A469F0DA07AC2EAD_69461%20(1).pdf)).

Oczywiście, także w naszym przypadku daje się zaobserwować postęp w tej dziedzinie, na przykład prawie wszystkie gminy posiadają strony internetowe, jednak ich funkcjonalność pozostawia wiele do życzenia. Strony te traktowane są przez część władz samorządowych głównie jako witryna informacyjna czy możliwość pozyskania druków, wniosków, informacji itd. Niewiele zaś spraw w pełni można załatwić drogą elektroniczną. Bez wątplenia jedną z najbardziej rozpowszechnionych usług dostępnych w internecie jest rozliczanie się z podatków. Jak podało Ministerstwo Finansów w 2020 roku, drogą elektroniczną przesłano 18,3 mln deklaracji PIT, czyli 87,6% wszystkich deklaracji. Dla porównania w 2016 roku było to 9,7 mln deklaracji. A zatem nastąpiło niemalże podwojenie rozliczeń PIT drogą elektroniczną.

10. Podsumowanie

Niniejsza praca składa się z dwu zasadniczych części. Pierwsza ma charakter teoretyczny i prezentuje przegląd wybranych definicji oraz klasyfikacji usług, a także cechy i atrybuty charakterystyczne dla tego sektora gospodarki. Przedstawione zostały w niej także główne mierniki i wskaźniki stosowane w badaniach usług, zasygnalizowano również kwestie dotyczące problematyki jakości usług. Istotnym elementem tej części pracy jest przegląd podstawowych koncepcji teoretycznych, dotyczących usług, czynników rozwoju i lokalizacji działalności usługowej oraz charakterystyka finansowania usług. Część druga jest empiryczna i w głównej mierze odnosi się do usług w Polsce. Rozpoczynają ją rozdziały odnoszące się do historycznego rozwoju usług na świecie i w Polsce (na ziemiach polskich), następnie prezentowane są przemiany struktury własnościowej usług. Głównym elementem tej części jest rozdział 7, ukazujący poziom rozwoju, przestrzenne rozmieszczenie oraz strukturę usług w Polsce według stanu w 2019 roku. Podjęto tu także zagadnienia dotyczące charakterystyki usług w przestrzeni miasta oraz nowego wymiaru usług, tj. e-usług.

W opracowaniu zaprezentowano kilkanaście wybranych definicji usług. Wszystkie one w mniejszym czy większym stopniu oddają specyfikę usług (uwypuklają ich niematerialny charakter). Ta duża liczba definicji wynika z faktu, że brak jest jednej, powszechnie uznawanej i wykorzystywanej definicji. Wydaje się jednak, że w geografii społeczno-ekonomicznej największym uznaniem cieszy się definicja zaproponowana przez A. Werwickiego (1987), gdyż w miarę w pełny sposób charakteryzuje ona proces powstawania usług i ich charakter.

W odniesieniu do klasyfikacji usług można zaobserwować duże zróżnicowanie, gdyż rozmaite mogą być kryteria klasyfikacji. Bez wątpienia wszystkie klasyfikacje wnoszą nowe wątki w kwestii podziału usług. Część z nich ma jednak teoretyczny charakter i chociaż wzbogacają one nasze rozumienie usług,

to jednak niezwykle trudno o materiały, które mogłyby zostać wykorzystane do badań o charakterze empirycznym. Dlatego w analizach empirycznych najczęściej wykorzystywana jest klasyfikacja GUS, ponieważ zgodnie z nią grupowane są dostępne materiały statystyczne (także w ujęciu przestrzennym) lub klasyfikacje, które pozwalają transponować klasyfikację GUS w nowe podziały. Taka sytuacja ma miejsce na przykład z klasyfikacją zaproponowaną przez A. Werwickiego (1998), której D. Ilnicki (2008) przypisał poszczególnym klasom usług ich zakres uwzględniając działowy podział EKD/PKD.

W podrozdziale 1.3. zaprezentowano część cech i atrybutów usług, wśród których bez wątpienia najważniejsze to: ich niematerialność, jedność miejsca i czasu wytwarzania oraz konsumpcji usług, niejednorodność czy nietrwałość. Trzeba jednak zdawać sobie sprawę, iż w literaturze znaleźć można różne określenia na te same cechy usług. Ponadto, niektóre z nich z czasem ulegają dezaktualizacji, a także nie wszystkie cechy i atrybuty usług są właściwe dla wszystkich usług (co wynika z ich niejednorodności). Wyrazem tego jest opinia A. Payne'a (1996), który stwierdził, że struktura usług skłania się ku niematerialności, różnorodności, nierozdzielności i nietrwałości. Każda usługa (rodzaj usługi) charakteryzuje się inną kombinacją tych czterech cech.

Z kolei w podrozdziale 1.4. przedstawiono mierniki i wskaźniki stosowane w badaniach usług. Wśród wymienionych mierników najistotniejszą rolę w określeniu poziomu rozwoju usług nadal pełnią mierniki i wskaźniki oparte na liczbie procujących/zatrudnionych (tj. odsetek pracujących w usługach w całości gospodarki czy wskaźnik nasycenia – liczba pracujących w usługach na 1000 mieszkańców). Chociaż należy zdawać sobie sprawę, iż dostępne materiały statystyczne nie są kompletne (zwłaszcza na poziomie gminnym), gdyż nie uwzględniają pracujących w małych podmiotach gospodarczych zatrudniających do 9 osób. A trzeba wiedzieć, że w podmiotach tych pracuje trzon osób związanych z usługami. Drugim dostępnym w ramach GUS miernikiem wykorzystywanym w analizach empirycznych są dane dotyczące podmiotów gospodarczych. Także i one mają pewne braki, tym niemniej tworzą materiał, który może być wykorzystany jako zamiennik danych o placówkach usługowych. Inne zaprezentowane mierniki mają raczej charakter uzupełniający dla dwóch wyżej wymienionych mierników.

Kolejnym zagadnieniem poruszonym w niniejszym opracowaniu jest jakość usług. Jest to niezwykle istotna kwestia z punktu widzenia konsumentów usług, w badaniach geograficznych usług raczej pomijana, chociaż w ograniczonym zakresie wątki jakości znaleźć można w opracowaniach wykorzystujących badania ankietowe do oceny funkcjonowania usług. W podrozdziale 1.5. zaprezentowano wybrane, klasyczne już, modele jakości usług (Parasurama-

na, Zeithamla, Berry'ego (model luk), Grönroosa, jakości częściowych Gummessaona, oraz zintegrowany model jakości Grönroosa i Gummessaona (4Q)).

W podrozdziale 1.6. przedstawiono cztery teorie odnoszące się do usług. Teoria trzech sektorów, w obrębie której przygotowano podstawę badań nad usługami, stała się najważniejszą teorią wyjaśniającą przyczyny i zmiany w strukturze gospodarczej państw. Mimo wielu uwag krytycznych teoria ta nadal jest przedmiotem znacznego zainteresowania. Chociaż każde z częściowych ustaleń i założeń autorów koncepcji daje się podważyć, to teoria ta jako całość wytrzymuje próbę czasu, stanowiąc podstawowe ujęcie odnoszące się do usług (Rogosiński, 1993; Szukalski, 2001). Należy także podkreślić, że teoria ta stała się podstawą formułowania nowych ujęć (głównie socjologicznych), jak choćby modelu społeczeństwa postindustrialnego D. Bella (1973) czy gospodarki usług O. Giariniego (1986).

Z kolei teoria ośrodków centralnych W. Christallera (1933), jak zostało to wskazane w punkcie 1.6.4., wykorzystywana jest bardzo szeroko, bowiem prócz podstawowej roli jako teorii rozmieszczenia miast, wykorzystuje się ją także jako teorię rozmieszczenia usług, ale także lokalizacji usług w przestrzeni miasta (szczególnie badania amerykańskie). Mimo uwag krytycznych (Nowosielska, 1992) i faktu, iż nie odnosi się ona do całości usług, tylko do jej części konsumpcyjnej i ogólnospołecznej, ma ona trwałe miejsce w kanonie teorii odnoszących się do usług.

Kwestie czynników lokalizacji są niezwykle istotne dla zrozumienia całokształtu zagadnień związanych z dotychczasowym rozmieszczeniem usług, a także ich przyszłych zmian. Zaprezentowany materiał jednoznacznie pokazał, że czynników wpływających na lokalizację usług jest wiele i są one zróżnicowane w zależności od rodzaju usług. Ulegają także modyfikacji w ujęciu czasowym. Tym niemniej pierwszorzędne znaczenie ma czynnik demograficzny (w ujęciu ilościowym i strukturalnym) oraz ekonomiczny.

Część druga, empiryczna, poświęcona jest analizie usług w Polsce. Prześledzenie sytuacji usług od okresu międzywojennego pozwala stwierdzić, iż startowały one z niskiego poziomu, tym niemniej wykazywały one powolny, ale w miarę stały rozwój. Ten powolny rozwój usług w okresie powojennym wynikał z przyjętej doktryny ekonomii socjalistycznej, że tylko produkcja materialna wytwarza dochód narodowy, dlatego uważano, że to głównie przemysł jest motorem rozwoju. Co prawda część usług takich jak transport czy handel zaliczono do usług materialnych, potrzebnych w produkcji, tym niemniej większość usług zaliczona została do grupy niematerialnej i uczestniczyła jedynie z redystrybucji środków z budżetu, co w oczywisty sposób ograniczało ich możliwości rozwojowe. Istotne zmiany nastąpiły w latach 90.

XX wieku w związku z transformacjami politycznymi, społecznymi i gospodarczymi, w tym z przejściem z gospodarki centralnie sterowanej na gospodarkę rynkową. Wzrost liczby pracujących w usługach, a jednocześnie redukcje zatrudnienia w przemyśle i rolnictwie, sprawiły, że usługi stały się najważniejszym działem gospodarki, z którym w 2019 roku związanych było 58% pracujących, przy poziomie blisko 240 pracujących w tym sektorze na 1000 mieszkańców.

Od międzywojnia nie zmienił się zasadniczo obraz przestrzenny rozmieszczenia usług. Dominujące znaczenie mają tu przede wszystkim duże miasta (aglomeracje) z Warszawą na czele. Obecność dużych aglomeracji i wysoki poziom rozwoju społeczno-gospodarczego wpływa na fakt, iż najwyższym poziomem rozwoju usług charakteryzują się województwa: mazowieckie, dolnośląskie, małopolskie i wielkopolskie, z tym jednak, że istnieje spora różnica pomiędzy województwem mazowieckim a kolejnymi województwami. Najsłabszy poziom usług reprezentują województwa wschodniej Polski oraz województwo opolskie.

Po okresie dominacji własności prywatnej w usługach (okres międzywojenny), a następnie własności uspołecznionej – spółdzielczej i państwowej (od lat 50. XX wieku do końca lat 80. XX wieku) ponownie pierwszoplanową rolę w usługach odgrywa kapitał prywatny (za wyjątkiem niektórych dziedzin takich jak administracja czy edukacja). Znaczącą rolę zwłaszcza w sekcji „komunikacja i informacja” i „handel” odgrywa też kapitał zagraniczny zatrudniający ponad 20% pracujących w tych sekcjach.

Wraz z rozwojem usług zmieniała się ich struktura. Po okresie międzywojennym, w którym w usługach przeważały: pomoc domowa, komunikacja i transport oraz administracja publiczna, w okresie od lat 60. do końca 90. XX wieku dominował transport i handel, natomiast od lat 90. XX wieku do okresu współczesnego główne sekcje usług to handel, edukacja oraz administracja publiczna i obrona narodowa.

Usługi rozmieszczone są głównie w miastach, natomiast w odniesieniu do samej przestrzeni miejskiej uwidacznia się przewaga części śródmiejskiej. To na tym obszarze skupiona jest główna część usług pod względem ilościowym, ale także najbardziej rozbudowana pod względem rodzajowym z placówkami wyspecjalizowanymi i wyższego rzędu. Główne procesy dokonujące się od początku lat 90. XX wieku to przede wszystkim:

- zagospodarowywanie usługowe obiektów w śródmieściu, które pełniły dotąd inne funkcje (m.in. mieszkaniowe, przemysłowe), w podwórzach, oficynach czy na wyższych piętrach budynków, powodując wzrost intensywności zagospodarowania usługowego;

- zagospodarowywanie usługowe „nowych przestrzeni” w najbliższym sąsiedztwie śródmieścia, wzdłuż głównych ulic, w tym powstawanie nowych centrów handlowo-usługowo-rozrywkowych w postaci galerii handlowych czy biurowców;
- lokalizacja w częściach zewnętrznych śródmieść centrów handlowych, hipermarketów czy supermarketów;
- rozwój usług w częściach peryferyjnych miast (dzielnice, osiedla mieszkaniowe), gdzie głównie na bazie centrów handlowych powstają ośrodki usługowe odgrywające istotną rolę w zaspokajaniu potrzeb mieszkańców nie tylko dzielnicy, ale całego miasta.

W ostatnim rozdziale pracy podjęto kwestię e-usług, które odgrywają coraz większą rolę w zaspokajaniu wybranych potrzeb społeczeństwa i które bez wątpienia w najbliższych latach zmienią obraz tradycyjnych usług, chociaż oczywiście ich całkowicie nie wyprą. Największa zmiana w stosunku do dominujących dzisiaj usług to radykalne zmniejszenie roli przestrzeni w ich świadczeniu (e-usługi).

Literatura

- Adamiec J., 2009, *Bankowość elektroniczna*, w: *Społeczeństwo informacyjne*, red. D. Grodzka, Studia BAS Kancelarii Sejmu, nr 3 (19), Biuro Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu, Warszawa, s. 173–194.
- Bade F.J., 1998, *Perspektiven der Beschäftigung im Dienstleistungssektor*, [Arbeitspapier 161, Institut für Raumplanung Fakultät Raumplanung], Dortmund IRPUD, Universität Dortmund.
- Baily M., Farrell D., Remes J., 2006, *The Hidden Key to Growth*, „The International Economy”, vol. 20, no. 1 (Winter), s. 48–55.
- Beavon K.S.O., 1972, *The Intra-urban Continuum of Shopping Centres in Cape Town*, „South African Geographical Journal”, vol. 54, s. 58–71.
- Bell D., 1973, *The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*, Basic Books, New York.
- Bell D., 1979, *The Social Framework for Information Society*, w: *The Computer Age: A Twenty Year View*, ed. M.L. Dertouzos, MIT Press, Cambridge, Mass, s. 500–549.
- Bell D., 1984, *Die Dimensionen der nachindustriellen Gesellschaft*, w: *Probleme der postindustriellen Gesellschaft*, Hrsg. L. Kern, Athenäum, Königstein/Ts, s. 78–96.
- Bell D., 1987, *The World and the United States in 2013*, „Journal of the American Academy of Arts and Sciences”, vol. 116, no. 3, s. 1–31.
- Berekoven L., 1983, *Der Dienstleistungsmarkt in der Bundesrepublik Deutschland. Theoretische Fundierung und empirische Analyse*, Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, Goettingen.
- Berry B.J.L., 1967, *Geography of Market Centres and Retail Distribution*, [Foundations of Economic Geography Series], Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J.
- Berry B.J.L., Barnum G.H., Tennant R., 1968, *Retail Location and Consumer Behavior*, w: *Readings in Economic Geography. The Location of Economic Activity*, eds. R.H.T. Smith, E.J. Taaffe, L.J. King, Rand McNally, Chicago, s. 363–383.
- Bielawa A., 2011, *Przegląd najważniejszych modeli zarządzania jakością usług*, „Studia i Prace Wydziału Ekonomii i Zarządzania Uniwersytetu Szczecińskiego”, nr 24, s. 7–23.

- Bördlein R., 1993, *Das Rhein-Main-Gebiet als Standort hochrangiger Dienstleistungen. Stand und Perspektiven des Internationalisierungsprozesses einer Region*, Rhein-Mainische Forschungen, Frankfurt am Main.
- Brzozowska-Woś M., 2014, *Kierunki rozwoju handlu elektronicznego*, „Przedsiębiorstwo we Współczesnej Gospodarcie – Teoria i Praktyka”, nr 1, s. 5–15, https://zie.pg.edu.pl/documents/30328766/30679229/REME_8_%281-2014%29-Art1.pdf [dostęp: 20.10.2018].
- Budner W., 2004, *Lokalizacja przedsiębiorstw. Aspekty ekonomiczno-przestrzenne i środowiskowe*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań.
- Burnus D., Miszewska B., 1998, *Zmiany funkcji budynków Rynku wrocławskiego w okresie transformacji*, w: *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*, red. S. Ciok, J. Łoboda, Studia Geograficzne LXIX, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 143–158.
- Bywalec C., 1991, *Usługi niematerialne w Polsce 1945–1987*, IRWiK, Warszawa.
- Carp J.H., 1974, *Der Transformationsprozess in Dienstleistungs-Unternehmungen*, Diss, Berlin.
- Chmielewski J.M., 2001, *Teoria urbanistyki w projektowaniu i planowaniu miast*, Politechnika Warszawska, Warszawa.
- Christaller W., 1933, *Die Zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Vorbereitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*, Gustav Fischer, Jena.
- Clark C., 1940, *The Conditions of Economic Progress*, Macmillan and Co., Ltd., London.
- Coffey W.J., Bailly A.S., 1990, *Service Activities and the Evolution of Productions Systems: an “International Comparison, Environment and Planning A.”*, 22, nr 12, s. 1607–1620.
- Czubała A., Jonas A., Smoleń T., Wiktor J.W., 2006, *Marketing usług*, Oficyna wydawnicza Wolters Kluwer, Warszawa.
- Daniels P.W., 1989, *Some Perspectives on the Geography of Services*, “Progress in Human Geography”, vol. 12, nr 3, s. 431–440.
- Daniels P.W., 1991, *Producer Services and the Development of the Space Economy*, w: *The Changing Geography of Advances Producer Services*, eds. P.W. Daniels, F. Moulaert, Belhaven Press, London, s. 135–150.
- Daszkowska M., 1992, *Ekonomika i organizacja usług*, PWN, Warszawa.
- Daszkowska M., 1993, *Zarys marketingu usług*, Uniwersytet Gdański, Gdańsk.
- Daszkowska M., 1998, *Usługi. Produkcja, rynek, marketing*, PWN, Warszawa.
- Dąbrowska K., Gruszczyński M., 2002, *Kapitał zagraniczny w polskim sektorze bankowym a efektywność polityki pieniężnej*, w: *XXII Konferencja naukowa NBP Reformy strukturalne a polityka pieniężna*, Falenty, s. 1–17, https://www.nbp.pl/konferencje/falenty2002/pdf_pl/mgkd.pdf [dostęp: 23.05.2018].
- Domachowski R., 1996, *Usługi najdynamiczniej rozwijający się sektor gospodarki*, „Geografia w szkole”, nr 5, s. 259–265.

- Dominiak J., Hauke J., 2015, *Sektor usług i jego zmiany w Polsce i innych krajach UE w latach 1995–2012*, „Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna”, nr 32, s. 31–43.
- Dziadkowiec J., 2006, *Wybrane metody badań i oceny jakości usług*, „Zeszyty Naukowe” nr 717, Akademia Ekonomiczna w Krakowie, Kraków, s. 23–35.
- Działalność gospodarcza podmiotów z kapitałem zagranicznym w 2015 r.*, GUS, Warszawa.
- Działalność gospodarcza podmiotów z kapitałem zagranicznym w 2020 r.*, GUS, Warszawa.
- Dzieciuchowicz J., 2012, *Wielkie centrum handlowe w przestrzeni miejskiej i podmiejskiej. Manufaktura w Łodzi i Ptak w Rzgowie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Dzieciuchowicz J., 2013, *Handel w przestrzeni wielkomiejskiej. Przykład Łodzi*, Wydział Nauk Geograficznych, Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- „e-Commerce in Europe 2020”, <https://www.postnord.se/siteassets/pdf/rapporter/e-commerce-in-europe-2020.pdf>, [dostęp: 15.07.2021].
- „E-commerz w Polsce 2020”, <https://eizba.pl/wp-content/uploads/2020/06/Raport-e-commerce-2020.pdf>, [dostęp: 17.07.2021].
- „eGovernment Report 2016”, <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/eu-egovernment-report-2016-shows-online-public-services-improved-unevenly>, [dostęp: 25.10.2018].
- Europejska Klasyfikacja Działalności*, 1994, GUS Ośrodek Badawczo-Rozwojowy Statystyki, Warszawa.
- Fierla I., 1987, *Lokalizacja przemysłu*, PWE, Warszawa.
- Filipiak B., Panasiuk A., 2008, *Przedsiębiorstwo usługowe. Ekonomika*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Fisher A.B.G., 1935, *The Clash of Progress and Security*, Macmillan, London.
- Fisher A.B.G., 1946, *Tertiary production as a Postwar International Economic Problem*, „The Review of Economic Statistics”, vol. XXVIII, s. 146–151.
- Fisher A.B.G., 1952, *A note on the tertiary production*, „Economic Journal”, December, s. 820–834.
- Fisher A.B.G., 1954, *Tertiary Production: A postscript*, *The Economic Journal*, vol. LXIV, s. 619–621.
- Flejterski S., Panasiuk A., Perenc J., Rosa G., 2005, *Współczesna ekonomika usług*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Flejterski S., Klóska R., Majchrzak M., 2005, *Usługi w teorii ekonomii*, w: *Współczesna ekonomika usług*, red. S. Flejterski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Fleszer D., 2014, *Wokół problematyki e-administracji*, „Roczniki administracji i prawa”, nr 14(1), s. 125–136.
- Fourastie J., 1949, *Die grosse Hoffnung des zwanzigsten Jarhunderts*, Bund-Verlag, Köln-Deutz.
- Fourastie J., 1967, *Idee wiodące*, „Więź”, nr 10, s. 60–65.
- Frąś J., 2014, *Wybrane instrumenty pomiaru jakości usług logistycznych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Finanse, Rynki finansowe. Ubezpieczenia”, nr 66, s. 297–317.

- Furtak R., 2003, *Marketing partnerski na rynku usług*, PWE, Warszawa.
- Gaczek W.M., Pilarczyk B., 1999, *Handel detaliczny w przestrzeni miasta Poznania. Stan i kierunki rozwoju*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Poznaniu”, z. 273, Poznań, s. 60–83.
- Golinowska S., 2004, *W trosce o pracę. Raport o rozwoju społecznym Polska 2004*, UNDP, Warszawa.
- Gelinger O., 1976, *A la decouverte du nouveau tertiaire*, « Le Monde », 20.05.1976, „Biuletyn Ekonomiczny” PAP, 1976, nr 963.
- Giarini O., 1986, *Entwürfe zum „Richtum der Nationen”: Einige Kernpunkte und Definitionen zum Thema Dienstleistungswirtschaft*, w: *Perspektiven der Dienstleistungswirtschaft*, Hrsg. L. Ertel, Goettingen.
- Gorzela G., 2003, *Bieda i zamożność regionów. Założenia, hipotezy, przykłady*, „Studia Regionalne i Lokalne”, nr 1(11), s. 39–58.
- Gottmann J., 1961, *Megalopolis. The Urbanized Northeastern Seaboard of the US*, The Twentieth Century Fund, New York.
- Górka Z., 1994, *Zmiany w strukturze funkcjonalnej centrum Krakowa w dobie transformacji społeczno-ekonomicznej Polski*, w: *VII Konwersatorium Wiedzy o Mieście. Region miejski. Centrum a peryferia w okresie transformacji politycznej, gospodarczej i społecznej*, red. J. Kaczmarek, [Katedra Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego, Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności PTG], Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, s. 39–44.
- Górka Z., 2001, *Bieżące przemiany funkcji handlowej dzielnicy śródmieście w Krakowie w obrębie Plant*, w: *XIV Konwersatorium Wiedzy o Mieście. Miasto postsocjalistyczne – organizacja przestrzeni miejskiej i jej przemiany*, cz. II, red. I. Jażdżewska, [Katedra Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego, Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności PTG], Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, s. 237–242.
- Górka Z., 2004, *Przemiany śródmieść miast polskich w dobie transformacji*, w: *Przemiany struktury przestrzennej miast w sferze funkcjonalnej i społecznej*, red. J. Słodczyk, Uniwersytet Opolski, Opole, s. 79–85.
- Górka J.H., 2006, *Specyfika ryzyka bankowości elektronicznej*, „Narodowy Bank Polski. Materiały i Studia”, z. 205, s. 3–96.
- Gwosdz K., Sobala-Gwosdz A., 2008, *Geografia hipermarketów w Polsce: strategie lokalizacyjne firm i ich skutki przestrzenne*, „Przegląd Geograficzny”, z. 4, s. 515–539.
- Hai C., Jeong I., 2007, *Fundamental of Development Administration*, Scholar Press, Puchong Selangor.
- Hartman A., Sifonis J., Kador J., 2001, *Strategie sukcesu w gospodarce internetowej*, Wydawnictwo K.E. Liber s.c. Warszawa.
- Hatt P.K., Foote N.N., 1953, *Social Mobility and Economic Advancement*, „American Economic Review”, vol. 43, no. 2, s. 364–378.
- Hazlitt H., 2004, *Ekonomia w jednej lekcji*, Znak, Kraków.
- Hanink D.M., 1996, *Principles and Applications of Economic Geography. Economy, Policy, Environment*, John Wiley & Sons, Inc, New York.

- Hill T., 1977, *On goods and services, Review of Income and Wealth*, 23 December, s. 315–338.
- <https://ecommercenews.eu/ecommerce-in-europe-e717-billion-in-2020/> [dostęp: 20.07.2021].
- [https://www.egovernment_benchmark_2020_-_country_factsheets_8E1593DA-D326-758A-A469F0DA07AC2EAD_69461%20\(1\).pdf](https://www.egovernment_benchmark_2020_-_country_factsheets_8E1593DA-D326-758A-A469F0DA07AC2EAD_69461%20(1).pdf), [dostęp: 20.07.2021].
- <https://www.pwc.pl/pl/media/2021-02-09-analiza-pwc-prognoza-rozwoju-rynku-e-commerce-w-polsce.html>, [dostęp: 10.07.2021].
- <https://zbp.pl/Aktualnosci/Wydarzenia/Raport-NetB@nk-Q3-2020-duzy-wzrost-aktywnosci-w-kanalach-mobilnych>, [dostęp: 20.07.2021].
- Hudson J.C., 1969, *A location teory for rural settlement*, "Annals of the American Association of Geographers", vol. 59, s. 365–381.
- Illeris S., [Borchert J.G., Bourne L.S., Sinclair R.], 1986, *Urban systems in transition*, "Netherlands Geographical Studies", nr 16, s. 45–59.
- Illeris S., 1990, *Service activities and regional development in Western Europe*, w: *The Changing Geography of Urban Systems. Perspectives on the Developed and Developing Worlds* Bourne, ed. S.L., E. Sinclair, M. Ferrer, A. D'Entremont, s. 131–144.
- Ilnicki D., 2003, *Wyznaczniki współczesnych przekształceń w sferze usług nowych, a poziom rozwoju gospodarczego*, w: *Problemy interpretacji wyników metod badawczych stosowanych w geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarce przestrzennej*, red. H. Rogacki, Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 295–309.
- Ilnicki D., 2006, *Usługa bankomatowa jako nowe zjawisko w starej przestrzeni*, w: *XIX Konwersatorium Wiedzy o Mieście. Nowe przestrzenie w mieście ich organizacja i funkcje*, red. I. Jażdżewska, [Katedra Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego, Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności PTG], Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, s. 287–302.
- Ilnicki D., 2009, *Przestrzenne zróżnicowanie poziomu rozwoju usług w Polsce. Teoretyczne i praktyczne uwarunkowania badań*, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Jach-Męczałska I., 2015, *Organizacja Kas Chorych w II Rzeczpospolitej*, *Hygeia Public Health*, nr 50 (1), s. 233–238 <http://www.h-ph.pl/pdf/hyg-2015/hyg-2015-1-233.pdf> [dostęp: 25.04.2018].
- Jagielski M., 1993, *Innowacje w sferze usług*, Zeszyty Naukowe – Seria II. Prace habilitacyjne, z. 130, Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Poznań.
- Jakubowicz E., 1993, *Podstawy metodologiczne geografii usług*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Jarzębowski W., 1965, *Propozycja systematyzacji usług*, w: *Usługi i ich rola społeczno-ekonomiczna*, PWE, Warszawa, s. 52–77.
- Jażdżewski K., 1981, *Pradzieje Europy Środkowej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Jelonek A., 1994, *Zmiany w lokalizacji usług w regionie miejskim w okresie transformacji*, w: *Region miejski. Centrum a peryferia w okresie transformacji politycznej*,

- gospodarczej i społecznej, red. J. Kaczmarek [VII Konwersatorium wiedzy o mieście, Katedra Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego, Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności] PTG, Łódź, s. 39–44.
- Jezierski A., Leszczyńska C., 2003, *Historia gospodarcza Polski*, Key Text, Warszawa.
- Kabaj M., 1972, *Elementy pełnego i racjonalnego zatrudnienia w gospodarce socjalistycznej*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Kaczmarek U., 2008, *Usługi komercyjne w Poznaniu – struktura przestrzenno-funkcyjna*, w: *Theoretical and Empirical Researches on Services during Socio-Economic Changes, Space – society – economy*, [Department of Space Economy and Spatial Planning], red. A. Rochmińska, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 79–93.
- Kaczmarek T., Kaczmarek U., 2006, *Stara i nowa przestrzeń handlowa Poznania*, w: *XIX Konwersatorium Wiedzy o Mieście. Nowe przestrzenie w mieście ich organizacja i funkcje*, red. I. Jażdżewska [Katedra Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego, Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności PTG], Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, s. 221–230.
- Kaczmarek T., Szafranski T., 2008, *Poziom rozwoju i struktura przestrzenna handlu detalicznego w Poznaniu*, w: *Theoretical and Empirical Researches on Services during Socio-Economic Changes, Space – society – economy*, red. A. Rochmińska, [Department of Space Economy and Spatial Planning], Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź s. 95–110.
- Kaczyńska E., Piesowicz K., 1977, *Wykłady z powszechnej historii gospodarczej. Od schyłku średniowiecza do pierwszej wojny światowej*, PWN, Warszawa.
- Kaliński J., 1995, *Gospodarka Polski w latach 1944–1989. Przemiany strukturalne*, PWE, Warszawa.
- Kaliński J., 2005, *Historia gospodarcza Polski Ludowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Katouzian M.A., 1970, *The Development of the Service Sector. A New Approach*, Oxford Economic Papers, Oxford.
- Kłosowski F., 1997, *Kształtowanie się infrastruktury społecznej w miastach intensywnego rozwoju*, „Czasopismo Geograficzne”, z. 3–4, s. 311–326.
- Kłosowski F., 2001, *Usługi w miastach granicznych Cieszyn i Czeski Cieszyn w: Problemy społeczno-demograficzne pogranicza polsko-czeskiego na przykładzie Śląska Cieszyńskiego*, red. J. Runge, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, s. 189–213.
- Kłosowski F., 2002a, *Możliwości rozwoju usług w Polsce*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 2, s. 46–55.
- Kłosowski F., 2002b, *Wybrane zagadnienia rozwoju usług w Polsce po 1989 r.*, „Czasopismo Geograficzne”, z. 4 (73), s. 325–338.
- Kłosowski F., 2002c, *Hipermarkety w przestrzeni handlowej miast aglomeracji katowickiej*, w: *Przemiany bazy ekonomicznej i struktury przestrzennej miast*, red. J. Ślodyczyk, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole, s. 373–381.

- Kłosowski F., 2006, *Sektor usług w gospodarce regionu tradycyjnego w warunkach transformacji i restrukturyzacji. Przykład konurbacji katowickiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Kłosowski F., 2010, *Współczesne tendencje lokalizacji usług w częściach śródmiejskich polskich miast*, w: *Studia Miejskie*, t. 2, *Funkcje miast jako czynnik kształtowania przestrzeni miejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole, s. 37–48.
- Kłosowski F., 2011, *Usługi w dzielnicach peryferyjnych polskich miast – współczesne tendencje*, w: *Człowiek w przestrzeni zurbanizowanej*, red. M. Soja, A. Zborowski, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 205–215.
- Kłosowski F., 2014, *Problemy z wykorzystaniem pracujących jako miernika rozwoju usług (przykład województwa śląskiego)*, w: *Przestrzeń – Społeczeństwo – Gospodarka*, nr 13, red. E. Klima, Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 269–280.
- Kociuba D., 2006, *Nowe przestrzenie handlowe Lublina*, w: *XIX Konwersatorium Wiedzy o Mieście. Nowe przestrzenie w mieście ich organizacja i funkcje*, red. I. Jazdzewska, [Katedra Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego, Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności PTG], Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, s. 231–244.
- Konwersatorium Wiedzy o Mieście. Nowe przestrzenie w mieście ich organizacja i funkcje*, [Katedra Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego, Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności PTG], Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, s. 287–302.
- Kopaliński W., 1991, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Kortus B., 1986, *Wstęp do geografii przemysłu*, PWN, Warszawa.
- Kotler P., 1996, *Marketing: analiza planowanie, wdrażanie i kontrola*, red. nauk. wydania pol. M. Belka, Geberthner i spółka, Warszawa.
- Kotler P., Armstrong, G., Saunders, J., Wong, V., 2002, *Marketing. Podręcznik Europejski*, konsultacja nauk. przekł. A. Styś, R. Kłeczek, J. Woźniczka, przeł. L. Adamus, W. Kisiel, M. Woźniczka, Wydawnictwo PWE, Warszawa.
- Kotlińska J., 2016, *Edukacja w gminie – wymiar organizacyjny i finansowy*, „Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy”, Bydgoszcz, s. 296–322.
- Kroszel J., 1982, *Rozmieszczenie infrastruktury społecznej. Wybrane problemy*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław.
- Krzysztofik R., 2007, *Lokacje miejskie na obszarze Polski*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Krzysztofik R., 2012, *Umiastowienie obszaru Polski od XIII do XXI w.*, Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice.
- Kwaśnicki W., 2004, *Ekonomiczne problemy bankowości elektronicznej*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Kwiatkowski E., 1980, *Teoria trzech sektorów. Prezentacja i próba oceny*, PWN, Warszawa.

- Lange O., 1959, *Ekonomia polityczna*, t. I, PWN, Warszawa.
- Lijewski T., 1959, *Rozwój sieci kolejowej Polski*, „Dokumentacja Geograficzna”, z. 5.
- Lijewski T., 1986, *Geografia transportu Polski*, PWE, Warszawa.
- Liszewski S., 1997, *Miasto w centrum zainteresowań geografa*, w: IX Konwersatorium Wiedzy o Mieście, *Współczesne przemiany struktur przestrzennych dużych miast, Katedra Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego*, [Komisja Geografii Osadnictwa i ludności PTG], Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, s. 7–19.
- Lovelock Ch., 1983, *Classifying Services to Gain Strategic Marketing Insights*, „Journal of Marketing”, nr 47, s. 9–20.
- Lu J., 2001, *Measuring Cost/Benefits of E-business Applications and Customer satisfaction*, Proceedings of the 2nd International Web Conference, 29–30 November, Perth, Australia, s. 139–147.
- Marshall J.N., Demesick P., Wood P.A., 1987, *Understanding the Location and Role of Producer Services in the United Kingdom*, „Environment and Planning A”, nr 19, s. 575–595.
- Marshall J.N., Jaeger C., 1990, *Service Activities and Uneven Spatial Development in Britain and its European Partners: Determinist Fallacies and New Options*, „Environment and Planning A”, nr 22, s. 1337–1354.
- Martilla J.A., James J.C., 1977, *Importance – Performance Analysis*, „Journal of Marketing”, nr 41, s. 77–79.
- Maslov A., 1943, *A Theory of Human Motivation*, „Psychological Review”, nr 7, s. 370–396.
- Maslov A., 1954, *Motivation and Personality*, „Harper&Row, Publisher”, inc. New York http://s-f-walker.org.uk/pubsebooks/pdfs/Motivation_and_Personality-Maslow.pdf [dostęp: 10.09.2018].
- McKenna R., 1993, *Relationship Marketing. Successful Strategies for the Age of Customer*, Addison–Wesley Publishing Company, Cambridge.
- Menz L., 1965, *Der tertiäre Sektor. Der Dienstleistungsbereich in den modernen Volkswirtschaften*, Zürich.
- Micek G., 2003, *Układ przestrzenny usług dla przedsiębiorstw w Krakowie*, w: XVI Konwersatorium Wiedzy o Mieście, *Funkcje metropolitalne i ich rola w organizacji przestrzeni*, Katedra Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego, red. I. Jażdżewska, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, s. 147–157.
- Miles I., 1987, *The Convergent Economy Series: Papers in Science, Technology and Public Policy*, Imperial College, London.
- Mizerski G., 2005, *Versus Consulting: Główne aspekty pojęciowe w marketingu usług*, Warszawa, luty, <http://docplayer.pl/3430886-Glowne-aspekty-pojeciowe-w-marketingu-uslug-uslugi-i-ich-specyfika.html> [dostęp: 15.08.2021].
- Mudie P., Cottam A., 1998, *Usługi. Zarządzanie i marketing*, przeł. R. i K. Nicholls, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Müllert N., 1982, *Schöne elektronische Welt – Computer – Technik der totalen Kontrolle*, Technologie und Politik, Bd. 19, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg.

- Namyślak B., 2006, *Rozwój wielkopowierzchniowych obiektów handlowych we Wrocławiu*, w: *XIX Konwersatorium Wiedzy o Mieście. Nowe przestrzenie w mieście ich organizacja i funkcje*, red. I. Jażdżewska, [Katedra Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego, Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności PTG, Łódzkie Towarzystwo Naukowe], Łódź, s. 265–276.
- Neef E., 1963, *Zagadnienia ośrodków centralnych*, „Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej”, z. 1, s. 73–99.
- Niewadzi C., 1968, *Problemy rozwoju sfery usług w Polsce*, „Nowe Drogi”, nr 9, s. 72–89.
- Niewadzi C., 1975, *Usługi w gospodarce narodowej*, PWN, Warszawa.
- Niewadzi C., 1982, *Sektor usług w kapitalizmie*, PWN, Warszawa.
- Noll W., 1990, *Die Entwicklung der Beschäftigung im Dienstleistungsbereich in der Bundesrepublik Deutschland und Voreinigten Staaten von Amerika: theoretische und empirische Analyse sowie meogliche Erkaerungsvariable*, Augsburg [praca doktorska].
- Nowosielska E., 1992, *Teoria Christallera – prawda i mity*, „Dokumentacja Geograficzna”, z. 3, IG PAN, Warszawa.
- Nowosielska E., 1994, *Sfera usług w badaniach geograficznych. Główne tendencje rozwojowe ostatniego dwudziestolecia i aktualne problemy badawcze*, „Zeszyty IGiPZ PAN”, nr 22, Warszawa.
- Norwich J.J., 2009, *Najwspanialsze miasta w dziejach świata*, przeł. W. Gadowski, M. Konik, Wydawnictwo Bosz, Olszanica.
- Olearnik J., 1989, *Prouslugowe zmiany struktury gospodarczej*, „Gospodarka Planowa”, nr 10–12, s. 51–54.
- Olearnik J., Styś A., 1989, *Usługi w rozwoju społeczno-gospodarczym*, PWE, Warszawa.
- Ostasiewicz W., 2011, *Badania statystyczne*, Oficyna Wolters Kluwer business, Warszawa.
- Queen J.B., Baruch J.J., Paquett P.S., 1988, *Technologia w sferie usług*, „Mir Nauki”, nr 2, s. 6–16.
- Oyrzanowski B., 1993, *Jakość dla konsumenta, producenta i gospodarki narodowej*, PWE, Warszawa.
- Parasuraman A., Zeithaml V.A., Berry L.L., 1985, *A Conceptual Model of Service Quality and its Implications for Future Research*, „Journal of Marketing”, vol. 49, Fall, s. 41–50.
- Parysek J., 2006, *Stare i nowe obszary miast polskich*, *XIX Konwersatorium Wiedzy o Mieście. Nowe przestrzenie w mieście ich organizacja i funkcje*, red. I. Jażdżewska, [Katedra Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego, Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności PTG], Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, s. 49–62.
- Payne A., 1996, *Marketing usług*, przeł. G. Górską, PWE, Warszawa.
- Petit P., 1987, *Services*, w: *The New Palgrave. A Dictionary of Economics*, eds. J. Eatwell, M. Milgate, P. Newman, The Macmillan Press Ltd., London, vol. 4, s. 314.
- Polarczyk K., 1971, *Wynik pracy podstawą definicji i klasyfikacji oraz sfery usług*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, nr 1, s. 189–203.

- Prusek A., 2005, *Prywatyzacja polskiej gospodarki: cele, programy i ocena jej rezultatów*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków.
- Pszczółowski T., 1978, *Mała encyklopedia prakseologii i teorii organizacji*, Ossolineum, Wrocław.
- Przelaskowski W., 1965, *Usługi i ich rola społeczno-ekonomiczna*, PWE, Warszawa.
- Riddle D., 1986, *Service-Led Growth. The Role of the Service Sector in World Development*, New York.
- Rochmińska A., 2009, *Sieci handlowe z kapitałem zagranicznym jako nowy element w strukturze miasta*, w: *Duże i średnie miasta polskie w okresie transformacji, XXII Konwersatorium Wiedzy o Mieście*, t. 1, red. I. Jażdżewska, Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 161–172.
- Rochmińska A., 2013, *Atrakcyjność łódzkich centrów handlowych oraz zachowania nabywcze i przestrzenne ich klientów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Rochmińska A., 2015, *Centra handlowe – kreatorzy nowych przestrzeni miejskich*, w: *Współczesne czynniki i bariery rozwoju miast, XXVIII Konwersatorium Wiedzy o Mieście*, red. A. Wolaniuk, Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 229–246.
- Rogoziński K., 1993, *Usługi rynkowe*, Wydawnictwo AE w Poznaniu, Poznań.
- Rogoziński K., 2000, *Usługi rynkowe*, Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Poznań.
- Rogoziński K., 2003, *Cywilizacja usługowa – samorealizujące się niespełnienie*, Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Poznań.
- Rudziński Ł., 2018, *Poznaj budżety trójmiejskich teatrów*, <https://kultura.trojmiasto.pl/Poznaj-budzety-trojmiejskich-teatrow-n121107.html> [dostęp: 21.05.2018].
- Runge J., 2006, *Metody badań w geografii społeczno-ekonomicznej – elementy metodologii, wybrane narzędzia badawcze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Runge A., Runge J., 2008, *Słownik pojęć z geografii społeczno-ekonomicznej*, Videograf Edukacja, Katowice.
- Rushton G., 1969, *Analysis of Spatial Behavior by Revealed Space Reference*, “Annals of the American Association of Geographers”, vol. 59, s. 391–400.
- Rust R.T., Kannan P.K., 2002, *e-Services. New Directions in Theory and Practice*, ME Sharpe, Armonk NY, London.
- Rynkiewicz M., 2013, *To był dobry rok w polskim e-commerce. Święta to potwierdzą*, w: *Raport e-commerce, Interaktywnie.com*, <https://interaktywnie.com/download/80-e-commerce-2013> [dostęp: 25.08.2021].
- Samsonowicz H., 1973, *Przemiany osi drożnych w Polsce późnego średniowiecza*, „Przegląd Historyczny”, nr 64 (4), s. 697–716.
- Savas E.S., 1992, *Prywatyzacja. Klucz do lepszego zarządzania*, PWE, Warszawa.
- Sektor nowoczesnych usług biznesowych w Polsce 2020, <https://absl.pl/storage/app/uploads/public/5ee/887/8d5/5ee8878d59858995982318.pdf> [dostęp: 10.07.2021].
- Schelsky H., 1957, *Die sozialen Folgen der Automatisierung*, Dueseldorf u. Koeln.
- Ślódczyk J., 2001, *Przestrzeń miasta i jej przeobrażenia*, seria: Studia i Materiały, Uniwersytet Opolski, Opole, s. 75–82.
- Ślódczyk J., 2003, *Przestrzeń miasta i jej przeobrażenia*, Uniwersytet Opolski, Opole.

- Sokołowski D., 2006, *Funkcje centralne i hierarchia funkcjonalna miast w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Statystyka szkolnictwa 1933/1934, w: J. Sadowska, *Jędrzejewiczowska reforma oświaty w latach 1932–1933*, <http://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/3123/1/doktorat.pdf> [dostęp: 25.04.2018].
- Stempnakowski Z., 2007, *Administracja elektroniczna*, w: *Społeczeństwo informacyjne – problemy rozwoju*, red. A. Szewczyk, Warszawa, Wydawnictwo Difin.
- Stoma M., 2012, *Modele i metody pomiaru jakości usług*, Q&R Polska Sp. z o.o., Lublin.
- Styś A., Olearnik J., Kurczyna J., 1980, *Ekonomika i organizacja usług*, PWE, Warszawa.
- Styś A., Olearnik J., 1985, *Ekonomika i organizacja usług*, PWE, Warszawa.
- Styś A., 1997, *Rynek usług w ujęciu przestrzennym*, PWE, Warszawa.
- Szukalski S.M., 1988, *Sektor usług w wysoko rozwiniętych krajach kapitalistycznych*, „Gospodarka Planowa”, nr 8, s. 33–36.
- Szukalski S.M., 2001, *Sektor usług w gospodarce niemieckiej. Hipotezy i empiryczna weryfikacja przekształceń strukturalnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Szulce H., 1988, *Handel i usługi*, w: *Geografia ekonomiczna Polski*, red. R. Domański, PWE, Warszawa, s. 261–281.
- Śleszyński P., 2002., *Struktura i rozmieszczenie ośrodków zarządzania w polskiej gospodarce w 2002 roku*, „Przegląd Geograficzny”, IGiPZ PAN, t. 74, z. 2, s. 199–228.
- Śleszyński P., 2003, *Rozkład przestrzenny działalności gospodarczej w aglomeracji warszawskiej*, „Przegląd Geograficzny”, t. 75, z. 3, s. 403–432.
- Śleszyński P., 2007, *Szacowanie liczby i rozmieszczenia pracujących w Warszawie*, „Przegląd Geograficzny”, nr 79, z. 3–4, s. 401–433.
- Tauveron A., 1974, *Le „tertiare supérieur” moteur du développement régional? „L'Espace Géographique”*, nr 3, s. 169–178.
- Tengler H., Hannike M., 1987, *Dienstleistungsmarkte in der Bundesrepublik Deutschland*, Poeschel, Stuttgart.
- Tkocz M., Duś E., 1997, *Tendencje zmian w użytkowaniu fragmentu centrum Katowic w latach 1994–1995*, w: *IX Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Współczesne przemiany struktur przestrzennych dużych miast*, red. J. Kaczmarek, [Katedra Geografii Miast i Turystyki Uniwersytetu Łódzkiego, Komisja Geografii Osadnictwa i ludności PTG], Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, s. 115–121.
- The World Factbook*, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ir.html> [dostęp: 16.09.2018].
- Törnqvist G., 1977, *Comment in The International Allocation of Economic Activity*, Mcmillan, London, s. 148–158.
- Törnqvist G.E., 1977, *The Geography of Economic Activities: Some Critical Viewpoints on Theory and Application*, „Economic Geography”, vol. 53, s. 153–162.
- Triantis S.G., 1953, *Economic Progress, Occupational Redistribution and International Terms of Trade*, *The Economic Journal*, September, s. 628–639
- Usługi rynkowe w Łodzi w dobie transformacji*, 2005, red. J. Dzieciuchowicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

- Usługi nierynkowe w przestrzeni miejskiej Łodzi*, 2006, red. J. Dzieciuchowicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Weber A., 1909, *Über den Standort der Industrien*, Tübingen.
- Werwicki A., 1973, *Struktura przestrzenna średnich miast ośrodków wojewódzkich w Polsce*, „Prace Geograficzne”, IG PAN, nr 101.
- Werwicki A., 1987, *Geografia usług regionu funkcjonalnego Warszawy*, „Dokumentacja Geograficzna”, nr 1.
- Werwicki A., 1992, *Rozwój usług rynkowych w wybranych krajach środkowoeuropejskich w ostatniej dekadzie istnienia nakazowo-rozdziałczego systemu gospodarczego (1980–1989)*, „Zeszyty IGiPZ PAN”, nr 10, s. 33–82.
- Werwicki A., 1998, *Zmiany paradygmatu geografii usług*, „Przegląd Geograficzny”, nr 70, (3–4), s. 249–267.
- Węgrzyn G., 2009, *Rola sektora usług we współczesnej ekspansji gospodarczej. Innowacje w skali makro i mikro*, Instytut Wiedzy i Innowacji, Warszawa, s. 29–39.
- Wielki J., 2000, *Elektroniczny marketing poprzez Internet*, PWN, Warszawa–Wrocław.
- Więclaw J., 2000, *Nowe centra handlowe w strukturze przestrzenno-funkcjonalnej Krakowa*, w: *XIII Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Miasto postsocjalistyczne Organizacja przestrzeni miejskiej i jej przemiany*, red. I. Jażdżewska, [Katedra Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego], Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, s. 175–177.
- Wilk W., 2001, *Czynniki lokalizacji i rozmieszczenie wybranych usług w Warszawie*, Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa.
- Winiarczyk-Raźniak A., 2008, *Wybrane usługi a jakość życia mieszkańców w regionie miejskim Krakowa*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków.
- Wiśniewski Z., 2008, *Lekarze w II Rzeczypospolitej – Ostatnia ustawa zdrowotna II Rzeczypospolitej*, „Gazeta lekarska”, nr 6 <http://www.oil.org.pl/xml/nil/gazeta/numery/n2008/n200806/n20080623>, [dostęp: 25.04.2018].
- Wolaniuk A., 1997, *Ulica Piotrkowska*, w: *IX Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Współczesne przemiany struktur przestrzennych dużych miast*, red. J. Kaczmarek (red.), Katedra Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego, Komisja Geografii Osadnictwa i ludności PTG], Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, s. 63–78.
- Wróbel A., 1963, *Przedmowa*, „Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej”, z. 1, s. I–VI.
- Zatrudnienie i wynagrodzenie w gospodarce narodowej w 2015 r.*, GUS, Warszawa.
- Zeithaml V.A., Parasuraman A., Berry L.L., 1993, *The Nature and Determinants of Customer Expectations of Service*, „Journal Academy of Marketing Science”, vol. 21, issue 1, s. 1–12.
- Zieleniewski J., 1976, *Organizacja zespołów ludzkich*, PWN, Warszawa.
- Zipser W., 2006, *Usługi wielkopowierzchniowe a zachowania przestrzenne mieszkańców dużych miast (na podstawie wrocławskich obserwacji)*, w: *Przemiany przestrzeni miast i stref podmiejskich*, red. J. Słodczyk, R. Klimek, Uniwersytet Opolski, Opole, s. 63–79.

Indeks osobowy

- Adamiec Jolanta 152
- Bade Franz-Josef 10
- Baily Martin Neil 20
- Bailly Antoine S. 46
- Barnum Gardiner H. 47
- Baruch Jordan J. 12, 28
- Beavon Keith S.O. 47
- Bell David 14, 44–45, 53, 71, 73, 157
- Berekoven Ludwig 11, 23–24
- Berry Brian J.L. 40, 47, 157
- Bielawa Anna 41
- Bördlein Ruth 14
- Brzozowska-Woś Magdalena 150–151
- Budner Waldemar W. 55–57
- Burnus D. 139
- Bywalec Czesław 80
- Carp Jan Hendrik 25, 27
- Chappe Claude 71
- Chmielewski J.M. 140, 146
- Christaller Walter 47–49, 54, 157
- Clark Colin 10, 41–44, 50, 69
- Coffey William J. 46
- Cottam Angela 24
- Czubała Anna 39–40
- Daniels Peter W. 30
- Daszkowska Maria 9, 12–13, 18, 27–28, 56, 58
- Dąbrowska Katarzyna 112
- Domachowski Roman 51
- Dominiak Joanna 51, 98
- Duś Edward 139
- Dziadkowiec Joanna 41
- Dzieciuchowicz Jerzy 7, 139, 141, 144, 146
- Engel Ernst 43, 50
- Fierla Irena 57
- Filipiak Beata 9, 28
- Fisher Alan B.G. 41–44, 50, 69
- Flejterski Stanisław 18, 26, 28, 51
- Fleszer Dorota 153
- Florence P. Sargent 131
- Foote Nelson N. 14
- Fourastie Jean 41–44, 50, 53
- Frąś Józef 41
- Furtak Robert 28–29
- Gaczek Wanda M. 146
- Golinowska Stanisława 109
- Gelinger O. 25
- Giarini Orio 44–46, 157
- Gorzela Grzegorz 58
- Gottmann Jean 14

- Górka Zbigniew 138–140, 146
Górka Jakub H. 152
Grönroos Christian 40–41, 157
Gruszczyński Marcin 112
Gummesson Evert 40–41, 157
Gwosdz Krzysztof 141
- Hai Chun** 148
Hanink Dean M. 14
Hannike M. 50
Hartman Amir 150
Hauke Jan 52, 98
Hazlitt Henry 59
Hatt Paul K. 14
Hill Theodore P. 11
Hudson John C. 47
- Illeris Sven 23–24, 57
Ilnicki Dariusz 7, 9, 13–14, 18–19, 27–28, 30, 37–38, 57, 92, 141, 156
- Jach-Męczekalska Izabela 103
Jaeger Carlo 46
Jagielski Marek 10, 12
Jakubowicz Edyta 7, 9, 18, 34, 37–38, 51
James John C. 41
Jaroszevska-Brudnicka Renata 139
Jarzębowski Witold 21
Jażdżewski Konrad 74
Jelonek Adam 90
Jezierski Andrzej 74
Jonas Agata 39
Jeoung Ibrahim 148
- Kabaj Mieczysław** 20
Kaczmarek Urszula 143, 146–147
Kaczmarek Tomasz 141, 146
Kaczyńska Elżbieta 69
Kaliński Janusz 103–105
Kannan Padmanathan Karthick 148
Katouzian M.A. 24, 53
- Kłóska Rafał 51
Kłosowski Franciszek 7, 9, 11–12, 14, 18, 28, 34, 45, 82, 138–141, 144–146
Kociuba Dagmara 140, 146
Kopaliński Władysław 9
Kortus Bolesław 55, 57
Kotler Philip 30, 150
Kotlińska Janina 66
Kroszel Janusz 23
Krzysztofik Robert 75
Kurczyna Józef 18
Kwiatkowski Eugeniusz 44, 72
Kwaśnicki Witold 152
- Lange Oskar 10, 58
Launhardt Ralf 54
Leszczyńska Cecylia 74
Lijewski Tadeusz 76
Liszewski Stanisław 138
Lovelock Christopher 18, 25–27
Lu Jie 149
Lumiere August Marie Louis 71
Lumiere Louis Jean 71
- Majchrzak Magdalena 51
McKenna Richard 30
Marshall J. Neill 46
Martilla John A. 41
Maslow Abraham 50–51, 59
Menz L. 14
Micek Grzegorz 142
Miles Ian 27
Miszevska Barbara 139
Mizerski, Grzegorz 28
Morse Samuel 71
Mudie Peter 13, 24
Müllert Norbert N. 14
- Namyślak Beata 139, 146
Neef Ernst 49
Niewadzi Czesław 10, 21–22, 26, 58
Noll Wulf 22

- Nowosielska Ewa 12, 25, 27, 38, 46–47, 49, 56, 157
Norwich John Julius 70
- O**
Olearnik Janusz 10, 18, 51
Oyrzanowski Bronisław 39
- P**
Panasiuk Aleksander 9, 28
Parasuraman A. 40, 156–157
Paquette Penny Cushman 12, 28
Parysek Jerzy 140
Payne Adrian 30, 156
Peters Thomas J. 39
Petit Pascal 10
Piesowicz Kazimierz 69
Pilarczyk Bogna 146
Polarczyk Kazimierz 11, 20, 26
Predöhl Andreas 54
Prusek Andrzej 105
Pszczołowski Tadeusz 35
Przelaskowski Wacław 18
- Q**
Queen James B. 12
- R**
Riddle Dorothy 11
Rochmińska Agnieszka 7, 139, 141, 146
Rogoziński Kazimierz 9, 11, 19, 44, 53, 157
Rudziński Łukasz 67
Runge Jerzy 54, 131
Runge Anna 54
Rushton Gerard 47
Rust Roland T. 148
Rynkiewicz Maciej 151
- S**
Samsonowicz Henryk 75
Savas Emanuel S. 106
Schelsky Helmut 14
Ślōdczyk Janusz 47, 49
Smith Alan 55
- Sobala-Gwosdz Agnieszka 141
Sokołowski Dariusz 57, 121
Spearman Charles 120
Stempnakowski Z. 153
Stoma Monika 39–41
Styś Aniela 10, 18, 60
Szafrński Tomasz 141, 146
Szukalski Stanisław M. 18, 19, 22, 43–46, 51, 157
Szulce Halina 59
- Ś**
Śleszyński Przemysław 14, 36, 57, 142–144
- T**
Tauveron Albert 25–26
Tennant Rich 47
Tengler Hermann 50
Tkocz Maria 139
Törnqvist Gunnar E. 54
Triantis Stephen G. 13–14
- von Thünen Johann Heinrich** 54
- W**
Waterman Robert H. 39
Weber Alfred 54
Werwicki Andrzej 8, 10, 12, 18–19, 31, 51, 58, 138, 155–156
Węgrzyn Grażyna 29
Wheatston Charles 71
Wielki Janusz 150
Więclaw Joanna 141, 146
Wilk Waldemar 7, 54, 141, 146
Winiarczyk-Raźniak A. 146
Wiśniewski Zygmunt 103
Wolaniuk Anita 139
Wróbel Andrzej 47
- Z**
Zeithaml Valarie A. 39–40, 157
Zieleniewski Jan 35
Zipser Wawrzyniec 141

Spis tabel i rycin

Tabela 1. Podział usług wg Klasyfikacji Gospodarki Narodowej	15
Tabela 2. Usługi wg sekcji z podziałem na usługi rynkowe i nierynkowe wg GUS	15
Tabela 3. Usługi wg sekcji zgodnie z PKD 2004 i PKD 2007	17
Tabela 4. Przegląd klasyfikacji usług o dwóch kryteriach podziału	26
Tabela 5. Liczba pracujących w usługach województwa śląskiego w 2010 r. według źródeł (w tys.)	34
Tabela 6. PKB na jednego mieszkańca, struktura tworzenia PKB wg sektorów oraz struktura zatrudnienia wg sektorów gospodarczych dla wybranych państw świata w 2017 r.	52
Tabela 7. Czynniki lokalizacji usług wg M. Daszkowskiej.	58
Tabela 8. Główne czynniki lokalizacji wybranych usług	61
Tabela 9. Zmiany udziału usług w strukturze zatrudnienia wybranych państw ..	72
Tabela 10. Charakterystyka usług w Polsce wg spisu powszechnego z 1931 r. ...	78
Tabela 11. Pracownicy pełnozatrudnieni i niepełnozatrudnieni sektora usług w głównym miejscu pracy w gospodarce społecznej wg województw w 1970 r.	85
Tabela 12. Pracujący w usługach na 1000 mieszkańców w latach 1980, 1990 i 1997 wg województw	88
Tabela 13. Zmiany liczby i dynamika pracujących w usługach na 1000 mieszkańców wg województw w latach 2000–2019	94
Tabela 14. Pracujący w usługach na 1000 mieszkańców na poziomie powiatowym w latach 2005–2019	95
Tabela 15. Powiaty o najwyższym wzroście i spadku pracujących w usługach na 1000 mieszkańców w latach 2005–2019	96
Tabela 16. Udział sektora prywatnego w liczbie pracujących w usługach w latach 1980–1989	105
Tabela 17. Zatrudnienie oraz udział sektora prywatnego w usługach w 1989 i 1990 r.	107

Tabela 18. Struktura pracujących w usługach w Polsce w 1995 r. wg sektorów własnościowych (w %)	109
Tabela 19. Zmiany udziału sektora prywatnego w odniesieniu do pracujących w usługach w Polsce w latach 2011–2017 (w %)	110
Tabela 20. Usługowe podmioty gospodarcze REGON wg formy prawnej w 2020 r.	110
Tabela 21. Udział pracujących w podmiotach z kapitałem zagranicznym, zatrudniających 250 i więcej osób w 2019 r.	113
Tabela 22. Kapitał zagraniczny w usługach w Polsce w latach 2010–2019 r.	114
Tabela 23. Udział pracujących w podmiotach z udziałem kapitału zagranicznego w ogólnej liczbie pracujących wg sekcji usług w 2019 r.	115
Tabela 24. Największe sieci handlowe w Polsce ze względu na przychody w 2019 r.	115
Tabela 25. Najwięksi inwestorzy zagraniczni w usługach wg kraju pochodzenia, wielkości inwestycji i wybranych sekcji PKD w 2019 r.	116
Tabela 26. Poziom rozwoju usług wg województw w 2019 r.	118
Tabela 27. Powiaty miejskie o najwyższym poziomie rozwoju usług w 2019 r. ...	120
Tabela 28. Zróżnicowanie poziomu rozwoju usług w województwach ze względu na liczbę pracujących przypadających na 1000 mieszkańców w 2019 r.	125
Tabela 29. Powiaty o największej liczbie podmiotów gospodarczych reprezentujących usługi przypadające na 1000 mieszkańców w 2019 r.	126
Tabela 30. Zróżnicowanie poziomu rozwoju usług w województwach ze względu na liczbę podmiotów gospodarczych przypadających na 1000 mieszkańców w 2019 r.	127
Tabela 31. Wartość dodana brutto dla usług w 2018 r.	128
Tabela 32. Specjalizacja lokalna Florence’a województw wg sekcji usług w 2019 r.	131
Tabela 33. Struktura podmiotów gospodarczych REGON z zakresu usług w układzie sekcji i działów w 2019 r. (w %)	134
 Ryc. 1. Zmiany w sektorowej strukturze zatrudnienia	42
Ryc. 2. Poziom rozwoju usług w Polsce wg rodzajów w 1931 r.	77
Ryc. 3. Udział pracujących w usługach w strukturze gospodarczej Polski w latach 1960–1990	81
Ryc. 4. Zmiany liczby pracujących w usługach przypadających na 1000 mieszkańców w Polsce w latach 1960–1990	82
Ryc. 5. Dynamika zmian liczby pracujących wg działów usług w Polsce w latach 1960–1990	83

Ryc. 6. Dynamika pracujących w działach usług w latach 1960–1990	84
Ryc. 7. Struktura usług w Polsce w 1960 i 1990 r.	86
Ryc. 8. Udział pracujących w usługach w strukturze gospodarczej Polski w latach 1990–2019	91
Ryc. 9. Zmiany liczby pracujących w usługach na 1000 mieszkańców w latach 1990–2019	92
Ryc. 10. Pracujący w usługach na 1000 mieszkańców wg sekcji w 1992 i 2005 r.	98
Ryc. 11. Dynamika zmian w strukturze usług w Polsce między 1992 i 2005 r. ...	99
Ryc. 12. Pracujący w usługach na 1000 mieszkańców wg sekcji w 2005 i 2019 r.	100
Ryc. 13. Dynamika zmian w strukturze usług w Polsce w 2005 i 2019 r.	100
Ryc. 14. Struktura własnościowa pracujących wg sekcji usług w Polsce w 2002 r.	109
Ryc. 15. Pracujący w usługach na 1000 mieszkańców wg województw w 2018 r.	118
Ryc. 16. Podmioty gospodarcze reprezentujące usługi na 1000 mieszkańców wg województw w 2018 r.	119
Ryc. 17. Pracujący w usługach na 1000 mieszkańców wg powiatów w 2018 r. ...	122
Ryc. 18. Podmioty gospodarcze reprezentujące usługi na 1000 mieszkańców wg powiatów w 2018 r.	123
Ryc. 19. Struktura pracujących w usługach w Polsce wg sekcji PKD 2007 w 2019 r.	130
Ryc. 20. Struktura podmiotów gospodarczych reprezentujących usługi w Polsce wg sekcji PKD 2007 w 2019 r.	134
Ryc. 21. Schemat rozmieszczenia usług w przestrzeni miasta	140
Ryc. 22. Szacunek rozmieszczenia liczby pracujących w Warszawie w 2005 r. w sektorze usług nierynkowych wyższego rzędu według rejonów komunikacyjnych	142
Ryc. 23. Szacunek rozmieszczenia liczby pracujących w Warszawie w 2005 r. w sektorze usług wyższego rzędu według rejonów komunikacyjnych ...	143
Ryc. 24. Szacunek rozmieszczenia liczby pracujących w Warszawie w 2005 r. w sektorze usług niższego rzędu według rejonów komunikacyjnych ...	144
Ryc. 25. Gęstość placówek usługowych w Cieszynie	145

Redakcja
Marta Tomczok

Projekt okładki
Tomasz Tomczuk

Redakcja techniczna
Małgorzata Pleśniar

Korekta
Marzena Marczyk

Łamanie
Ireneusz Olsza

Redaktor inicjujący
Przemysław Pieniążek

Nota copyrightowa obowiązująca do 31.12.2022
Copyright © 2021 by Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone
Sprzyjamy otwartej nauce. Od 1.01.2023 publikacja dostępna na licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Na tych samych warunkach 4.0 Międzynarodowe (CC BY-SA 4.0)

Wersja elektroniczna monografii zostanie opublikowana w formule wolnego dostępu
w Repozytorium Uniwersytetu Śląskiego www.rebus.us.edu.pl.

 <https://orcid.org/0000-0003-2806-0403>
Kłosowski, Franciszek
Podstawy geografii usług / Franciszek Kłosowski.
Wydanie I. - Katowice : Wydawnictwo
Uniwersytetu Śląskiego, 2021

<https://doi.org/10.31261/PN.4105>
ISBN 978-83-226-4166-8
(wersja drukowana)
ISBN 978-83-226-4167-5
(wersja elektroniczna)

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawnictwo@us.edu.pl

Druk i oprawa:
Volumina.pl Daniel Krzanowski
ul. Księcia Witolda 7-9
71-063 Szczecin

Wydanie I. Ark. druk. 11,25 Ark. wyd. 12,0. Papier offset 90g. PN.4105. Cena 34,90 zł (w tym VAT).

Cena 34,90 zł (w tym VAT)

ISBN 978-83-226-4167-5

Więcej o książce

